

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,

Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Online szerkesztő: Horváth István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/1–2. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	Assisi – Egy nem utazó utazásai	3
BORSI-KÁLMÁN BÉLA	Vae victis, avagy a „húr túlfeszítése” – Magyarok és románok amerikai tükörben <i>(Első rész)</i>	6
GARDA DEZSŐ	Székelyföld autonómiájának kérdésköre a 20. század közepéig	20
GRÓH GÁSPÁR	Színpad helyett vászon, avagy a megélt drámaiság – Csoóri Sándor és az Ítélet <i>(Első rész)</i>	33
BOTOS KATALIN	Kényszerpálya-módosítás – A gazdasági rendszerváltás esélyei 1989–1990-ben	47
CSÁK JÁNOS	Kik vagyunk, honnan jöttünk, hová tartunk?	61
GECSE GÉZA	Hogyan lettünk magyarok?	73
M. SZEBENI GÉZA	A kereszténydemokrácia önépítése <i>(Második rész)</i>	80
PETŐ ZOLTÁN	Kultúra, civilizáció és a történelem vége – Oswald Spengler történelemszemlélete	91

1% metafizika

OSWALD SPENGLER	A nyugat alkonya	106
-----------------	------------------	-----

Körkép

MISKOLCZY AMBRUS	Habsburg-felvilágosodás	109
LUDMANN MIHÁLY	Stilusteremtő épület – Ötven éve tervezte meg Makovecz Imre a sárospataki művelődési házat	114
LAKATOS-FLEISZ KATALIN	„Mert bármiről lemondhat az ember, de a vágyairól nem”	120
TÓTH KLÁRA	Örökölt kapott traumák	123
KÁDÁR GYÖRGY	Finnország múltja és jelene két mondatban	125
SZERZŐINK		129

Lapszámunk illusztrációit a Makovecz Imre Alapítvány, Ludmann Mihály és a Fortepan jóvoltából közöljük. A fedélen a paksi Szentlélek templom felülvilágítója (Zsitva Tibor felvétele / Makovecz Imre Alapítvány).

GRÓH GÁSPÁR

ASSISI – EGY NEM UTAZÓ UTAZÁSAI

Aki nem találja meg magát ott, ahol eszmélkedett, idegenben még kevésbé fogja. Hacsak, a kor szellemét követve, nem azt gondolja szabadságnak, hogy megszabadul önmagától. De ezt a magam részéről egyfajta szellemi-érzelmi öngyilkosságnak tartom. Nekem a szabadság az a sokfajta kötöttség, amiből kinőttem. Ezért sosem voltam nagy utazó: ahol voltam, a legkisebb világ is kimeríthetetlenül gazdagnak bizonyult számomra, a fűszálon a kicsi él nagyobb volt a világ tengelyénél: bármilyen tágas legyen a világ, ami belőle nekem jutott, azt sem deríthetném föl egészen, még ha örökké élnek is. Éppen azért, mert a szépségnek nincs kiterjedése. Az is lehet persze, hogy mindezt azért gondoltam így, hogy ne legyen olyan fájó az a bezártság, amiben évtizedeken át éltem-éltünk.

Mindez nem zárta ki, hogy kíváncsi legyek végtelen háromezőkre, egy sivatag homokhullámaira, vulkánok izzó lávafolyamaira, álomszerű toszkán kisvárosokra, a gótika csodáira, az óceánok hullámai ostromolta tengerparti sziklákra, a Kilimandzsáró havára. Vagy magára a Földre, ahogyan az a Holdról látható. De más az ismeretlen szépségek vonzása, és más az, amit magunkba tudunk fogadni a szépség végtelenjéből. Merthogy azért vagyunk a világon, hogy az leljen valahol otthon – bennünk. És igyekeztem, hogy ennek megfelelően otthon adjak neki. A vízpartok csendjében rám köszönő vagy búcsúzó Napnak, a lábam alól felröppenő fácánoknak, felettem elúszó baglyoknak, álmodó szemű őzgidáknak, fatörzsek mohaköpenyének, omladozó várfalaknak, lepergett festékű ajtóiknak, a fiókokban nemzedékek arcát keverő fényképeinek, elillanó szivarfüstnek, valószínűtlenül sokféle sorsot megélő rokonoknak és ismerősöknek. Miért kellett volna még utaznom is, amikor ezek az otthonaimban megélhető utak is bejárhatatlanok? Hiszen a legnagyobb gömb semmivel sem gömbölyűbb, mint a legkisebb, és mindegyik végtelen.

Egyetlen helyre szerettem volna csupán eljutni: Assisibe, ahova nem a kíváncsiság vonzott, hanem az a sejtelem, hogy ott talán választ kapok azokra a kérdéseimre is, amik eszembe sem jutottak. Ezt ígérte nekem, amit Szent Ferenc életéből ismertem, és erre biztattak a jó és rossz reprodukciókból ismerős Giotto-freskók. Mert titokban magam is prédikáltam a madaraknak, és sajnáltam, hogy felénk nincsen farkas, mint Gubbióban, hogy a lelkére beszéljek. De a Nap és a Hold így is fivérem és nővérem lehetett.

Aztán egyszer csak ott voltam Assisiben, a kora őszi párás ragyogásában hamvasodó olajfa ligetek között igyekezve Szent Ferenc felé, miközben egyre nőtt a távolból is hatalmasnak ható bazilika. Mikor aztán a lebegésből a földre szállt, amikor szemtől szembe kerültem vele, már belőle áradt a diadalmas reggeli napfény. Odabent Szent Ferenc és Giotto vártak, és nem tettek szemrehányást azért, hogy olyan sokáig várattam őket. Akkor aztán bevallottam nekik, amire – segítségükkel – éppen akkor kellett rádöbbenem, hogy amíg nem jutottam a szemük elé, a bennem rejtőző világ bejárható részét sem tudtam bejárni. Többet tudtak rólam, mint amennyit magamról én, és egyszeriben, bármiféle sírhatnék nélkül, megállíthatatlanul folyni kezdtek a könnyeim. (Hogy így történt, arról csak apámnak beszéltem, utolsó velünk lévő pillanataiban, hogy ha majd odaát találkozik velük, ne tőlük tudja meg, mi esett meg velem.)

De lehet a kegyelem végtelen, a kegyelmi pillanatok végesek, és nem szabad természetes határaikon túlnyújtani őket. Assisi sem csak Ferenc és Giotto, ott van még maga a város, amelyik megteremtette őket, a maga csodáját, amelyikben a kövek valósága az maradt, aminek maradnia kellett. A szentséggel és a szentséget termő, általa belengett várossal való találkozás olyan dráma volt, mely a katarzissal kezdődik, és utána mutatja meg a hozzá vezető utat – de hát a szentmisében is megelőzi az evangélium a prédikációt.

Az időnek nemcsak végtelenségében, egyetlen pillanatában is elfér minden. Egy napjában is. Reggel még nem volt tele a város zarándokokkal és turistákkal, akiktől napközben jószerével lépni sem lehetett, de estére egészen kiürült: Assisit sötétedés után visszafoglalták valóságos lakói. Néhány öregember és sok-sok macska. Én pedig ott kódorogtam ebben a magához visszatérni már nem tudó, önmaga emlékét mégis őrző, boldog pillanataiban azzal azonosulni akaró kisváros sikátorai-
ban.

Egy utcácskát lezáró kiöblösödésben ekkor már a napjukat pihenéssel töltő, a maguk körében polgári életüket élő macskák gyülekeztek. Mikor először beléjük botlottam, határozott sértettséggel rebbentek szét. Aztán másodszor is feléjük tévedtem, ekkor helyben maradtak, de menekülésre kész figyelemmel. Harmadjára már azért kerestem fel őket, mert kíváncsi voltam, mit fognak szólni hozzám. És már nem szóltak semmit. Észre sem vettek, mert már megismertek, megszoktak. Rám se nagyon néztek, amelyik mégis, annak tekintete, mint a többiek testbeszéde, jóindulatú közönyükről tanúskodott. Elfogadták, hogy vagyok. Társaságuk közepén egy láthatóan nagy csatákat megélt, tekintélyes méretű és testtartású, enyhén tépett fülű, öreg kandúr állt, körülötte a

többiek a hozzá való viszonynak megfelelően rendeződtek, egy csak általuk ismert, de világos rend szerint, mintha tudták volna, hogy ennek így kell lennie. Legszívesebben én is közéjük vegyültem volna. Fölmerült bennem, hogy talán ott rontottam el az életemet, hogy nem macskának születtem Assisiba, de nem sokat gondolkoztam ezen, mert nem szabad mértéktelenül nagyra vágni.

Assisiben amúgy pedig nem csak macskáknak van titkos életük: még él benne néhány otffelejtett öreg helybeli, akik éppen úgy a házukhoz hűségeseek, mint a macskák. Ők a valahai egyszerű városlakók, akik a macskákhoz hasonlatosan csak akkor bújnak elő rejtekükből, amikor az idegenek már elvonultak. Hatan-heten álltak egy csoportban, ahogyan a macskák is. Láthatóan egyszerű emberek, alighanem a kerteket gondozzák, vagy csak ott laknak az újjgazdagok birtokába került valahai patrícius- és polgárházakban, hogy elriasszák a betörőket és a gazdák távollétében szellőztessenek.

Arcuk időtlen, mint a házak falának kövei. Meglehet, egyik-másik Ferenc testvérrel még szentté avatása előtt találkozott. Középen alighanem a legvénebb, botjára támaszkodva beszélt, valószínűleg arról, hogy szaggattak-e az ízületei, vagy hogy éppen mi lett drágább a piacon. De lehet, hogy egy olyan példázatot mondott, amit a körülötte állók az elmúlt hétszáz évben elégszer hallottak. Időnként megigazította nyírott bajuszát. Hallgatósága elhelyezkedését, jól érzékelhetően, az öreghez való viszonyuk határozta meg. Ennek is így kellett lennie.

És nincs tovább. Nincs történet, csak képek vannak, statikus elemei az élet nagy mozaikjának, ami maga is töredék. Hogy aztán miből mi lesz, macskákból, emberekből, hova kerülnek azok a képek, amelyeket róluk őrizhet az emlékezet, megtalálják-e helyüket valahol, azt senki meg nem mondhatja. De azért, ha lesznek még annyian, hogy találkozassanak, a maguk rendjének természete szerint rendeződnek el. Mindenesetre nem hiszem, hogy Assisi macskái és maradék öregemberei utazni akarnának. Úgy vannak otthon, hogy ehhez nem kell máshova menniük.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

VAE VICTIS, AVAGY A „HÚR TÚLFESZÍTÉSE”

*Magyarok és románok amerikai tükörben*¹

Első rész

*„Kétségtelen, eddig nem sok olyan helyzet adódott,
amelyben összetettebb tényezők keveredtek,
mint Budapesten a románok alatt.
Nincs az a történész, aki valaha is tisztázza őket.”²*

(Charles Upson Clerk, amerikai történész, 1875–1960)

1990 novemberében, a bukaresti magyar külképviselet munkatársaként a Román Írók Szövetsége éttermében ebédeltem, majd taxi után néztem a román fővárosban.

A hatvanas éveiben járó öltönyös, nyakkendősfő sofőr néhány kilométer után egyszer csak azt kérdezte, hogy megtippelném-e a nyugdíjba vonulása előtti foglalkozását. Mivel képtelen voltam rá, félmosollyal így szólt: „Ne találgassa, egész életemben a hazám szolgálatában hazudtam, diplomata voltam angol nyelvterületen, pár évet még New Yorkban is dolgoztam...”

Meglepve nyújtottam kezét, hiszen *kollégával* hozott össze a sors: „Kálmán Béla vagyok – mondtam –, a magyar nagykövetség kulturális és politikai ügyekre szakosodott tanácsosa...”

A hatás leírhatatlan volt: az úrvezető arca püspöklila színű lett, s a kormányt félrerántva megállt az útpadka mellett. A nyakán kidagadó erekkel üvöltötte: „Te gazfickó, nem sülsz ki a szemed? Kihúszod belőlem a szót? Na, pusztulj a szemem előtt!” Azzal kidobott *Dacia*jából.

Kemény dió „feltörésére” vállalkoztam, amikor *Bandholtz* dandártábornok 1919. augusztus 7. és 1920. február 7-e között vezetett naplójáról írok. Kutatómunkám során csak egy ízben találkoztam ilyen kíméletlen, a román „politikacsinálás” 1919 őszén megismert stratégiájáról, időhúzó taktikájáról kialakított véleménnyel. Ezek olykor még a nyomdafes-

¹ A *BANDHOLTZ-NAPLÓ Román megszállás Magyarországon*. Harry Hill Bandholtz dandártábornoknak, a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának feljegyzései 1919–1920 között. Ford. és szerk. Lengyel Gábor. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020, (Előszó: Jeszenszky Géza; a Függelékben Ungváry Krisztián: SACCO DI BUDAPEST, 1919., továbbá Suba János: Magyarország megcsönkítése 1918–1920. c. tanulmányaival) (a továbbiakban: *Bandholtz-napló*); A kötet első magyar kiadásának filológiai adatai: Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*. Ford. Baktai Ervin; szerk. Damenija Csaba. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1993.

² CLERK 1922, 258. In: *Bandholtz-napló* 53. (a 42. sz. jegyzetben)

téket is próbára teszik, nemhogy egy, a hazája múltjáért rajongó önérzetes román honpolgár tűrőképességét...

Adatok a Bandholtz életrajzból

Hetven évvel Bandholtz missziója után 1990 és 1995 között magam is külszolgálatot teljesítettem a román politika centrumában. A párhuzamnak ezzel vége, mert nem vezető tisztségben – a Párizsban ülésező, a Békekongresszus égisze alatt Budapestre delegált négyhatalmi *Szövet-séges Katonai Misszió* egyik illusztris tagjaként –, hanem egyszerű „beosztott diplomata” voltam. Viszont kötelmeim sorába tartozott nekem is a román politika fejleményeinek megfigyelése, rezdüléseinek folyamatos értelmezése.³

*

Harry Hill Bandholtzról: 1864. december 18-án látta meg a napvilágot a Michigan állambeli Constantine kisvárosban, és ott is halt meg 1925. május 11-én. „Édesapja, a német származású Christian Johan Bandholtz, Schleswig-Holsteinből vándorolt az Egyesült Államokba. Anyja, Elizabeth Hill volt. Harry Hill Bandholtz 1881-ben végezte középiskolait, majd az Egyesült Államok Katonai Akadémiáján”⁴ diplomázott, vagyis a ma is működő híres West Point-i műintézmény növendéke volt. Itt tanulhatott meg „pocsék franciasággal”⁵ Voltaire és Balzac nyelvén, amelyen budapesti missziója idején olasz és francia tábornok-társaival⁶ és román partnereivel érintkezett. A nyelvérzéke, tudása így is jobb volt az amerikai átlagnál, a *Naplójából* derül ki, hogy valószínűleg édesapjától tanult meg németül, amelyet előcsalogatott memóriájából, amikor Budapesten olyan inast kapott az Edelsheim-villában, aki a magyaron kívül csak Goethe és Schiller nyelvén beszélt.⁷ A legjobban spanyolul tudhatott, mert, amint a róla készült cikkben olvasható: „első

³ Ennek legfontosabb darabját – egy 28 oldalas jelentést a román–magyar–francia viszony geopolitikai és nemzettudati összefüggéseiről – hazatérése után (56 terjedelmes lábjegyzettel kiegészítve) először álnéven, utóbb saját nevén többször is közzétette. Az elemzés filológiai adatai: LUDMAN 1995. 8–30. (Legutóbbi közlése [immár Borsi-Kálmán Béla néven]: BORSI-KÁLMÁN 2013. 7–78. (A továbbiakban: Ludman-jelentés.)

⁴ https://hu.wikipedia.org/wiki/Harry_Hill_Bandholtz (a továbbiakban: Bandholtz-wikipédia) [letöltve: 2021. augusztus 25.]

⁵ Bandholtz-napló 148.

⁶ Reginald Gorton tábornok, Nagy-Britannia hadserege; Jean César Graziani tábornok, Franciaország hadserege; Ernesto Mombelli tábornok, Olaszország hadserege részéről.

⁷ Bandholtz-napló 195. Az 1890-ben elkészült s 1942-ben lebontott villa az Andrássy út 132. szám alatt volt (<https://multidezoeopiteszet.blog.hu> > 2019/05/29 > buda..) [letöltve: 2021. augusztus 25.]

katonai bevetése a spanyol–amerikai háborúban volt Kubában [1898-ban], ezt követően az amerikai–Fülöp-szigeteki háborúban a 2. gyalogezredben szolgált. 1902-ben a Fülöp-szigetek Tayabas (ma Quezon) tartomány kormányzójának tanácsadója volt, ahová az Egyesült Államok a helybeli rendőrség támogatására rendelte, később – 1913-ban történt hazarendeléséig – az egész Fülöp-szigeteki rendőrség parancsnoka.”⁸

Bandholtz másfél évtizedet töltött spanyol nyelvterületen.⁹ Valamennyi közép-európai népet elmarasztaló megjegyzéséből kiderül: kiismerte a „filippinók” észjárását.¹⁰ Ez a tapasztalat – magasfokú intelligenciáján, emberismeretén, pszichológiai érzéken és kitűnő megfigyelőképességén túlmenően – szerintem fontos támpontokat jelentett, hogy átlásson a román politikai mesterkedéseken és megérezze a román mentalitás történelmileg kódolt – számára korábban ismeretlen –, alapvetően a mindenkori partner (ellenfél/ellenség) megtévesztésére, félrevezetésére, gyöngye pontjainak letapogatására s azok könyörtelen kihasználására épített alapvonásait.

Bandholtz zsiszerűleg vonzódhatott a rendészeti, rendfenntartó ügyekhez, mert „1907 és 1913 között a Fülöp-szigeteken több lázadást élt meg.” Erre utal szűkszavú életrajzi összefoglalójának ez a mondata is: „Amerikában a katonai rendőrség atyjaként tekintenek rá.”¹¹

Bandholtz tábornok akcióiban

(Budapest, 1919 augusztus–1920 február)

Bandholtzra a kubai és Fülöp-szigeteki kreol vagy az elspanyolosodott vezető rétegekkel kapcsolatos negatív tapasztalatai miatt rossz benyomást tettek a „latinok”. Így nevezte enyhe gúnnyal az olasz és francia főtitest-kollégáit, Mombelli tábornokot és Genezale Grazianit is különféle diplomáciai húzásai miatt. Lásd Mombelli ravaszkodó csúsztatásait az olasz különérdekek érvényesítésére,¹² vagy Grazianinak a román üzemeket leplezni, enyhíteni próbáló mesterkedéseit.¹³ Viszont erejét meg-

⁸ A cikk folytatása: „Bandholtz Fülöp-szigeteki levelezése Manuel Quezonnal, John Pershinggel, Leonard Wooddal ma értékes forrása a korabeli helyzetnek.” *Uo.*

⁹ Mivel missziója végeztével több mint három hétig kellett Párizsban várakoznia, amíg az *Adriatica* nevű tengerjáró hajója 1920. március 3-án kifutott a francia kikötőből. Mérlegelni kezdte, hogy „talán elutazom Spanyolországba, mivel még sosem jártam ott, és szeretném látni, milyen is otthonában a spanyol, miután oly közelről megismertem más országokban”. Bandholtz-napló 273–274. (A feljegyzéseiből nem derül ki, hogy sor került-e az utazásra.)

¹⁰ Vö. Bandholtz-napló 245, 248. Vö. a 73. sz. jegyzettel is!

¹¹ Bandholtz-wikipédia, *uo.* (kiemelés az eredetiben!)

¹² Vö. Bandholtz-napló 184.

¹³ *Uo.* 65–66, 114, 123, 220.

feszítve, brit kollégája, Gorton tábornok segítségét igénybe véve, *missziója első napjaitól kezdve a legnagyobb eréllyel s eltökéltséggel fellépett ellenük!* Rendszerint sikerrel, mert higgadt, tárgyyszerű, a megtörtént, dokumentálható tényekre, ellenőrzött értesülésekre támaszkodó érvelési módja, következetes, elvszerű szigora mindhárom kollégájának imponált, tiszteletet parancsolt. Ezért, bár papíron tökéletesen egyenrangúak voltak, a kései olvasónak az a benyomása, hogy neki volt hármuk közül a legnagyobb tekintélye. S ez előtt még a román megszállóknak – minden bizannyal utasításra, de egyéni rokonszenvekből is – „falazni”¹⁴ igyekvő korzikai Graziani¹⁵ is jó néhányszor meghajolt. Így például egy, a misszió tudomására jutott kínos *aradi incidens*¹⁶ értékelésekor benne is felülkerekedett a térség minden polgárosodó népe (formálódóban lévő nemzete) számára mintaként szolgáló francia úriember (*le gentilhomme français*). A naponta ismétlődő román „túlkapások” – azok kihívó, olykor vérlázító stílusú, a látszatra sem ügyelő „magyarázatai” –, az „aldunai latin testvérnép” képviselőinek idegtépő manőverei mindent összevetve neki sem voltak ínyére...¹⁷

Bandholtz arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy *Gheorghe Mărdărescu*¹⁸ (a román megszálló hadsereg vezénylő tábornoka), *Ștefan Holban*¹⁹ (tábornoki rangban Budapest első városparancsnoka), *Traian Moșoiu*²⁰ (Holban utóda, tábornoki rendfokozattal), *Constantin Diamandi*²¹ (a megszálló csapatok és a külvilág közötti kapcsolatokért felelő román diplomáciai különmegbízott), és az „első mozgató” szerepét betöltő *Ionel Brătianu* román kormányfő *túlfeszítették a húrt!* Azaz a megszállás idején *túlléptek minden határon!*

¹⁴ „Megfigyeltem, hogy Graziani tábornok számos üzenetet kapott a románoktól, ami arra enged következtetni, hogy a franciák és a románok szoros kapcsolatban állnak egymással, mivel senki más nem kapott egyetlen ilyen üzenetet sem.” Bandholtz-napló 220., 222. (1919. dec. 10-i bejegyzés, vö. a 22. sz. jegyzettel is!)

¹⁵ Jean César Graziani (1859–1932) korzikai származású volt. A budapesti missziója előtt 1919 áprilisa és 1919 augusztusa között Henri Mathias Berthelot tábornok örökébe lépve az *Armée d'Orient* parancsnoka volt a királyi Romániában. Ezért nem lehet kétséges a román aspirációk iránti elkötelezettsége (https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_César_Graziani) [letöltve: 2021. szeptember 2.]

¹⁶ Bandholtz amerikai munkatársa, Raymond Shleldon jelentette felettesének, hogy Aradon román tisztek azzal a feltétellel voltak hajlandók a siralmas körülmények között élő magyar foglyaik helyzetén javítani, ha az ügyükben közbenjáró feleségek lefeksznek velük... (A jelentés arról is beszámolt, hogy ebbe néhány asszony saját jószántából belement, másokat viszont kényszerítettek! Ez az incidens Grazianinál is „kiverte a biztosítékot”...) Bandholtz-napló 153–155.

¹⁷ Bandholtz-napló 155., 164.

¹⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Gheor...> [letöltve: 2021. szeptember 2.]

¹⁹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ștefan...> [letöltve: 2021. szeptember 2.]

²⁰ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Traian> [letöltve: 2021. szeptember 2.]

²¹ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Consta...> [letöltve: 2021. szeptember 2.]

*Geostratégiai csillagállás, szerencsesorozat, nemzetkarakter
– vagy valami más?*

Hogyan tehetette ezt meg komolyabb következmények nélkül a román oligarchia? Az egyik „magyarázat” a tengernyi szakirodalom átolvasása után csak az lehet, hogy a román nemzeti törekvéseket paradox módon az „Isten uja” irányította: a román vezetés (Brătianu és „csapata”, Hohenzollern Ferdinánd román király és a brit uralkodói családdal rokonságban lévő Mária királyné) kivételesen szerencsés – ráadásul 1856–1859 és 1877–1878 után harmadszor is megismétlődő – csillagállás közepette végezte a dolgát! Szinte bármit megtehetett, még hibázhatott is akár – a súlyosabb következmények az esetek döntő többségében elmaradtak!

Nagy-Románia megszületése tagadhatatlan és kétségbevonhatatlan történelmi tény. A magyarokra nézve balszerencsés, de román szempontból providenciális fejlemény volt. Nemhiába nevezte a bukaresti vezérkar egyik befolyásos, a Békekongresszuson igen hasznos munkát végző erdélyi tagja, Alexandru Vaida-Voevod (1919. december 5. és 1920. március 13. között román kormányfő és külügyminiszter)²² *annus mirabilis*nek emlékirataiban az 1918–1920 közötti három esztendőt!²³ S nem minden alap nélkül mondhatta erről a soha vissza nem térő „kegyelmi állapotról” a Brătianu-klán egyik legnagyobb politikai ellenlábasa, a moldvai Petre P. Carp, miszerint „Romániának akkora szerencséje van, hogy még államférfiakra sincs szüksége.”²⁴

Hazardjátékos vagy próféta?

Ecsetvonások Ion C. Brătianu (1864–1927) politikusi portréján

P. Carp rosszmájú megjegyzése nem több egy jól hangzó szónoki fogásnál. A moldvai konzervatívok tősgyökeres bojárcsaládból származó, németes műveltségű vezérférfia valószínűleg, Bandholtz pedig biztosan nem tudhatta: Brătianu²⁵ megingathatatlan állásfoglalása és 1919/1920-as, szinte minden román által vakon követett, még a szövetségeseket (köztük Clemenceau-t) is kétségbeejtő, a semleges megfigyelőket, miként

²² Vaida-Voevod wikipediás életrajzában más dátum szerepel: 1919. december 1.–1920. március 12. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Alexa>.) [letöltve: 2021. szeptember 2.]. Életéről és tevékenységéről lásd újabb VIDA-VOEVOD 2018. Vö. írásunk következő jegyzetével is!

²³ Lásd VIDA-VOEVOD/II. 169. Vö. L. BALOGH 2011 [letöltve 2021. szeptember 6.]; továbbá L. BALOGH 2021 [letöltve 2021. szeptember 6.]

²⁴ „România are atâtea noroc, încât nu-i trebuie oameni de stat”. A némelyek szerint Ionel Brătianu-féle hazardírozó politikát cinikusan minősítő mondás több variációban ismeretes. Mi innen vettük: ADAM 2000. 91.

²⁵ Pályájához lásd Bandholtz-napló 91–92. (a 78. sz. jegyzetben!) Lásd bővebben IORDACHE 1994.

Bandholtztot morálisan felhaborító – *iránymutatása* mögött 1916 nyarán súlyos kételyek húzódtak meg. Csak a legjobban tájékozottak számára ismeretes: „Nagy-Románia atyja” az országa politikai megsemmisülését is fontolóra vette. A fiának, a későbbi történésznek, *Gheorghe Ion Brătianunak* (1898–1953) 1916 nyarán elmagyarázta vidéki udvarházukban, hogy csak egy alternatíva létezik: „*Látod, a jelen pillanat döntő. Ha nélkülünk kötik meg a békét, akkor Nagy-Magyarország és Nagy-Bulgária között összeroppanunk. Látnia kell a világnak, hogy mit akarunk, és hogy miért akarjuk azt... Ezzel az útmutatással léptünk be a háborúba.*”²⁶

Ezeket a szavakat használta a mindent eldöntő 1916. augusztus 27-i bukaresti koronatanács²⁷ is, ahol a Monarchia hátbatámadását elhatározták, és a vonakodó Hohenzollern Ferdinánd királlyal is elfogadtatták. A megsemmisítő vereség rizikóját is vállalni kellett, „mert – Szász Zoltán fordításában és fogalmazásában – »*ki tudja, vajon a századok során lesz-e még egy ilyen kedvező pillanat, mint a mostani*«, amikor a nagyhatalmak (zöme) egyértelműen elfogadta a román területi igények megvalósítását.”²⁸

Másképp fogalmazva: a Román Királyság (*Regat*) vagy szétporlad Ausztria–Magyarország és Bulgária harapófogójában (ti. a Központi Hatalmak világháborús győzelme esetén); vagy ha „jó lóra tesz” s az Antant kerül ki diadalmasan az összecsapásból, akkor a történelmi Erdély, a Partium, Máramaros és a Bánság érett gyümölcsként hullik a románság ölébe. Ezt a lehetőséget az 1916 nyarán kötött Bukaresti titkos szerződés kilátásba is helyezte – és a román diplomácia 1919/1920-ban a végsőig harcolt is érte.²⁹ Ennek a stratégiának volt szerves része

²⁶ Idézi Gheorghe Ion Brătianutól – a *Nagy napok emléke. 1918. december 1. Visszaemlékezések és dokumentumok*. Bukarest, 1988, Kriterion Kiadó. 9. – nyomán PAPP, 90. fol. (Az én kiemelésem! – B-KB.)

²⁷ A hadüzenet előzményeiről, a kulisszák mögötti készülődésről s magáról a támadásról, valamint az elhíresült tanácskozásról MAMINA 1997. 58/59. alapján – saját fordításában újabb revelatív részleteket közöl és értékel VERES EMESE-GYÖNGYVÉR 2008. 29–31. Lásd még erről L. BALOGH 2020. 18–19. A magyar–német „visszatorlás” regényes krónikáját adja: MADERSPACH 2007. Vö. L. BALOGH 2020. 20. Lásd még DOMONKOS 2005.

²⁸ SZÁSZ 2004. 42–44. (az idézett passzus a 44. oldalon. Az én kiemelésem! – B-KB.).

²⁹ Egy 1920. január 7-i keltezésű „Összefoglaló helyzetjelentés (Összefoglaló jelentés Romániáról)” minden bizonnyal hivatásos stratégiai elemzője ekképpen tájékoztatta előljáróit a valódi (tényleges) román célkitűzésekről: „Magyarország területén a román csapatok még mindég a Tiszán állanak és a demarkációs vonalra való visszavonulást előreláthatólag a magyar békeszerződés aláírása előtt aligha fogják végrehajtani. Minden jel arra vall, hogy Románia [az] 1919 június 13-iki Clemenceau-féle demarkációs vonalat teljességében nem fogja elfogadni, hanem részben az 1916-os határra fog igényt tartani (Békéscsaba!), mely a Clemenceau-féle vonaltól kb. 20 kilométerre nyugatra fekszik. Ha a románok a Tiszáról vissza fognak vonulni úgy valószínűleg az 1916-os határon fognak megállni. Erre enged következtetni azon körülmény, hogy az 1916-os vonal mentén Ság–Mezőberény vonalában (Nagyváradtól délnyugatra) a lakosság bekényszerítésével erődítéseket építenek és nehéz tüzérséget hoztak állásba.” HL, I. 89 VKF, II. csop. ált. 102/203 – 211/10 [1920], 28. doboz, 11. (323.) fol. Lásd ehhez a következő újságcikket: Románia nem üríti ki a Tiszántúlt? Új Nemzedék, 1919. december 27., 3. Alexandru Vaida-Voevod Lloyd George brit miniszterelnökhöz intézett 1920. február 20-i, Londonban keltezett, a román csapatoknak a „Legfelsőbb Tanács” (Consiliul Suprem) által megállapított határvon-

Budapest elfoglalása és a „maradék” (Magyar)ország kíméletlen meg-sarcolása.

Brătianut el lehet ítélni *hazardjátéka* miatt (ahogy kortársai s főként a politikai ellenfelei meg is tették), hiszen mindent egy lapra tett föl, mint egy profi pókerjátékos, de senki se vitathatja el tőle a *stratégiai gondolkodást*, és az *államférfira valló víziót*. Azt, ami a magyar politikuskárda elsöprő többségének eszköztárából – talán az emigráns Kossuthot és Tisza Istvánt leszámítva – oly bántóan hiányzott. Ionel Brătianu megérezte, hogy a román államépítés 1916-ban fordulóponthoz érkezett. Olyan *történelmi pillanathoz*, amely még egyszer nem ismétlődhet meg! Meg kell tehát ragadni, és a végsőkéig kiaknázni, fittyet hányva a szövetségesek ellenérzéseinek, s az alulmaradtak – főként a „magyarok” – jajkiáltásainak.

Gondatfoslányok a „történelmi igazságról”

Ahogy a birodalomépítés egy másik nagy, XX. századi technikus, Josip Visszarionovics Sztálin pár évvel később megfogalmazta: „*ahol a fát vágják, röpül (hullik) a forgács.*” A történelem(fejlődés) nem ismer könyörületet: *Vae victis!*³⁰

S itt érkeztünk el gondolatmenetünk – egyúttal a Bandholtz-napló értékelésének – legkritikusabb pontjához, amely a mindenkori magyar-román viszony kulcsmozzanata: miként viszonyulhatunk *magyarként*, magyar történészként ehhez a morális szempontból nagyon is megkérdőjelezhető román *diadalmenethez*? Amely nem csupán azt jelenti, hogy átgázoltak rajtunk, s kijátszottak, hanem Budapest 1919. augusztus 3-4-i³¹ elfoglalásával, s a politikai káoszban vergődő, hadseregét szélnek eresztett védtelen ország irgalmatlan kifosztásával még meg is aláztak minket.

Ahogy egy elfeledett kortárs magyar író, Surányi Miklós (1882–1936) fogalmazott: „A kommunizmus kinek-kinek egyéni baja, gondja, kellemetlensége, vagy tragédiája volt, egyénileg kellemetlen dolog. De a román kaland nemzeti katasztrófa volt, történelmi szégyen, amely meg-

nalra való visszavonása tárgyában keletkezett levelének román fordítását lásd LUNGU–GRIGORIE–SCURTU 2005. 241–242. (Eredetije: Arhivele Naționale Istorice Centrale [Központi Nemzeti Történelmi Levéltár, Bukarest], fond Colecția de microfilme Franța, 228. tekercs, 39–60. filmkocka.) Lásd erről még BOTORAN 1990. 33–35. Vö. ROMSICS 1996. 160.

³⁰ Lásd erről részletesebben MAJOR 2004. IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.).

³¹ Gheorghe Rusecu ezredes huszárjai már augusztus 3-án este megjelentek Budapest utcáin, ám függelmi (Rusescunak nem volt erre utasítása) és hiúsági okok miatt (Mărdărescu presztízskérdést csinált belőle, mert augusztus 4-én volt az 55. születésnapja!) a román hadtörténelemben az augusztus 4-i dátum rögzült. Lásd MĂRDĂRESCU 1921/1922. 157. Vö. ROSULESCU 2012.

gyalázta a magyarokat. Bolsevizmus: egyéni baj. Román megszállás: egyetemes magyar katasztrófa.”³²

Miként lehet(ne) – százegy év távlatából – „történelmi megbékélésről” beszélni egyáltalán? Hiszen a Nagy-Románia születése, az egyik ’félnek’ katarktikus hatású beteljesedés, a nemzet- és államépítés ésszel alig felfogható diadala, míg a másoknak lidérces katasztrófa-sorozat, a nemzet- és társadalomfejlődésének kiheverhetetlen, totális csődje, önbizalmának aláásása, korábbi történelmi teljesítményének megkérdőjelezése, a nemzeti méltóságának, az önbecsülésének sárba tiprása, a „nagy-magyar álom” (s az „ezeréves magyar állam”) vége!³³

Hogyan várhatja el a román tudóstársadalom és nyomában a (politikai) közvélemény, hogy a magyarok „kalapot emeljenek” az *objektíve jelentős történelmi teljesítmény* előtt, amikor az – az „évszázados román álom” megvalósulása – a magyarság történelmi, társadalomtörténeti szempontból nem kevésbé legitim, tipológiailag ugyanabban a francia vétetésű eszmekörben fogant – nemzeti törekvéseinek, államépítési/megtartási stratégiájának a rovására történt? Annak tökéletes tagadása, egyszersmind, bármilyen furcsának tetszik is, megvalósulófélben lévő román változata.³⁴ Alighanem igaza volt az írásunk első mottójában megidézett románbarát amerikai történész-újságírónak, *Charles Upson Clerk*nek, amikor – még 1922-ben – leszögezte: „Nincs az a történész, aki valaha is tisztázza” azt a hihetetlenül „összetett” történelmi „helyzet”-et, amely 1919 őszén Budapesten a román uralom alatt kialakult. Azt nem tette hozzá, hogy különösen akkor, ha magyar, s még kevésbé abban az esetben, ha román...

Szemelvények a Naplóból

Idézzünk néhány sokatmondó részletet belőle, annak tudatában, hogy Bandholtz a párizsi Legfelsőbb Tanácstól érkezett távirat szellemében 1919. augusztus 16-án dokumentumot (demarsot) adott át a megszálló csapatok főparancsnokának, Gheorghe Mărdărescu tábornoknak, nyo-

³² Lásd SURÁNYI 1936/II. 263. (Lásd BÁNFFY. 200. a továbbiakban: BÁNFFY.) Lásd erről bővebben: GRATZ 2003. Vö. VÁRY 1922/1993. A korabeli heveny románellenes érzéseket jól tükrözi a következő kétkötetes kiadvány: GÁSPÁR. é. n. Hasonló szellemiségű, ám jóval nagyobb (dokumentum- és irodalmi) értékű a következő kiadvány: MADERSPACH 2013. A Maderspach familia hírnevét megalapozó Maderspach Károly (1791–1849) életéről és közhasznú tevékenységéről lásd JANCSCÓ-SZEKERNYÉS 2004. Vö. a 36. sz. jegyzettel is.

³³ Lásd erről bővebben BORSI-KÁLMÁN 2020 (különösen: 129–131., 264–287.). Lásd még újabban: <https://ujkor.hu/content/az-alanyi-tortenesz-interju-borsi-kalman-belaval> (letöltve: 2021. november 18.)

³⁴ Lásd erről újabban BORSI-KÁLMÁN 2021.

Román lovasság Budapesten. (Constantin Kirițescu: *Istoria războiului pentru întregirea României: 1916–1919*. 3. kötet, Bukarest, Casa Școalelor, 1922, 491. oldal.)

matékosan felszólítva őt az elképesztő arányú „rekvirálások” korlátozására, és a törvénytelenül elkobzott javak – gépkocsik, állatállomány, különösen a „gördülőeszközök” (mozdonyok, vasúti kocsik) – ijesztő mértékű elszállításának leállítására, az elrabolt vagyon- és értéktárgyak haladéktalan visszaszolgáltatására:³⁵

„A románok minden ígéretük és instrukcióink ellenére tovább folytatják Magyarország és a magyarok nagybani kifosztását” ³⁶ (1919. aug. 19.)

„Délután [...] autóba ültem, és kivizsgáltam néhány, a román kisajátítással kapcsolatos panaszt, stb.; ezek helytállónak bizonyultak. Ezt követően felkerestem Rudeanu tábornokot és közöltem vele: tudomásomra jutott, hogy emberei 4000 telefonkészüléket vittek el magánházakból, és azon vannak, hogy a Magyar Királyi Távirde és Posta eszközeinek

³⁵ Bandholtz-napló 51.

³⁶ Uo. 57. (az én kiemelésem! B-KB.)

megmaradt felét is elvigyék, azt, amit nem vittek el az első rekvirálás során; hogy elkobozzák a kevés megmaradt magyar tenyészment; hogy felszólították a Mezőgazdasági Minisztériumot, szolgáltatson ki nekik minden térképet, műszert, stb., s hogy túlön túl sok hasonló jellegű példáról tudnék beszámolni. Elmondtam, hogy kormánya ismételt ígéretet tett a Misszió instrukcióinak a végrehajtására, ám a tizenkét nap alatt, mióta itt vagyok, a románok folytatták a zsákmányolást, és többszöri ígéretük ellenére egyetlen tárgyat sem adtak vissza [...] egyszer már szeretném azt táviratozni a feletteseimnek, hogy a románok valamiféle jelét mutatták a hajlandóságnak, hogy a szabályok szerint játsszák a játékot.” A román főtitest kényszeredett, de váratlanul őszintének tűnő válaszából Bandholtz azt a következtetést vonta le, hogy a románok „mindvégig a saját fejük után szándékoztak menni, tekintet nélkül a Legfelsőbb tanács elvárásaira.”³⁷ (1919. aug. 22.)

„Ragaszkodtam ahhoz, hogy táviratot küldjünk a Legfelsőbb Tanácshoz [...] Diamandi úr valamennyi kijelentéséről, hozzáfűzve, hogy véleményünk szerint, ami a románokat illeti, a Misszió idejét pazaroltuk, és hogy semmi értelme fenntartani a kapcsolatot olyan román hivatalos személyekkel, akiknek láthatóan feltett szándéka, hogy az időhúzás eléggé el nem ítéhető taktikáját folytassák, és akik ismételtén megszegették ünnepélyesen tett ígéreteiket. [...] kétszer vagy háromszor az asztalra csaptam, mondván, a leghatározottabban ragaszkodom hozzá, hogy belefoglaltassék a táviratba a megállapítás, miszerint hasztalan bármit is várni a románoktól. Végül sikerült ebben megállapodnunk.”³⁸ (1919. aug. 23.)

„A románok vígan folytatják a rekvirálást és általánosságban is tovább garázdálkodnak. Mindez nem tarthat örökké, és biztos, hogy hamarosan valami váratlan dolog történik majd.”³⁹ (2019. aug. 27.)

„Szeretett román barátaink vígan folytatják a rekvirálást és a kisajátításokat, s láthatóan a leghalványabb szándékukban sem áll azt abbahagyni, amíg meg nem fosztották Magyarországot mindentől, amit érdemes volt elvinni.”⁴⁰ (1919. aug. 30.)

³⁷ Uo. 62–63. (az én kiemelésem! B-KB.)

³⁸ Uo. 65–66. Az idézett bekezdés utolsó mondata: „A francia kolléga [Graziani] nyilvánvalóan kettős játékot játszott.” (Megjegyzés: a francia fordítás ürügyén észrevett turpisság – ti. az olasz és a francia tábornok enyhébb megfogalmazású szöveget akart Párizsba küldeni – miatt csapott Bandholtz erélyesen az asztalra! (az én kiemelésem! B-KB.) Vö. a 19., 20., továbbá a 21. és a 22. sz. jegyzettel is!

³⁹ Uo. 72. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁴⁰ Uo. 76. (az én kiemelésem! B-KB.)

„Tegnap este megérkezett Bukarestből Yates ezredes.⁴¹ Beszámolója szerint a románok igencsak arrogánsak és beképzettek a Magyarország felletti, aminek ők tekintik, óriási győzelmük okán, teljesen figyelmen kívül hagyva azt aényt, hogy soha egy ujjal sem érhettek volna Magyarországhoz, ha a szövetségesek nem roppantják össze előbb mind Németországot, mind Ausztria-Magyarországot [...] tekintettel a Magyarország elleni kis magánhadjárataikra úgy érzik, jogukban áll azt tökéletesen kifosztani”⁴² [...] „személyesen vizsgáltam ki egy esetet, amikor elszállítottak Romániába 2800 tehervagon rakományt, főként élelmiszert egy sor budapesti raktárból, és hogy számos gazdaságból a gabonavetőmagot és az utolsó megmaradt jószágot is lefoglalják és elviszik, főként a Tiszántúlon [...] perdöntő bizonyítékkal tudok szolgálni [...]”⁴³ (1919. okt. 2.)

„Tegnap este 7 óra körül hosszú, kb. 1500 szavas távirat érkezett [...] A Legfelső Tanácstól a románokhoz intézett végső ultimátumot tartalmazta. Véleményem szerint, ha egy kacsa pottyantana egyet a Földközi-tengerbe az nagyjából ugyanakkora hatást gyakorolna az árapályra a Mexikói-öbölben, mint ezek az ultimátumok román barátainkra.”⁴⁴ (1919. okt. 18.)

Közép-kelet-európai helyzetkép Bandholtz szemével

A történeti tárgyalagosság jegyében tekintsük át, hogy mit gondolt a közép- és délkelet-európai térség többi népéről Bandholtz, és *hogyan vélekedett rólunk, magyarokról?*

Bármennyire rokonszenves egyéniség volt is, benne is ott bujkált a nagyhatalmi fensőbbiségtudat – főként a Fülöp-szigeteki törzslakosok irányában, akiket összefoglaló néven s lenézően „filippinóknak” nevez. Hangsúlyozva, hogy a délkelet-ázsiai bennszülöttek – Bandholtz szerint helytelenül – nem hajlandók változtatni sajátos gondolkodásmódjukon és beidegződéseiken.⁴⁵ Közelebbről (bár ezt nem írja le, ám hiányolja): nem méltányolják igazán a nyugati (jelesül amerikai) civilizáció jóté-

⁴¹ Halsey E. Yates ezredes, a rendőrségi és csendőrségi bizottság elnöke, a román hadsereghez akkreditált amerikai katonai attasé, aki a Budapest és Bukarest között „ingázott”. Ő volt a felelőse a budapesti rendőrség megszervezésének is. Vö. Bandholtz-napló 83.

⁴² Uo. 79. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁴³ Uo. 125.

⁴⁴ Uo. 147–148. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁴⁵ „A világ e tájékán élő emberek sokszor régi barátaimra, a filippinókra emlékeztetnek. Nem képesek és nem is szándékoznak ugyanolyan szemmel nézni a dolgokat, mint mi.” Bandholtz-napló 245.

teményeit. S nem áttallja összehasonlítani őket térségünk népeinek jó-részt negatív jellemvonásaival. Ebből az egybevetésből mi, magyarok sem jövünk ki jól. Bandholtz párhuzamot vél fölfedezni az elhúzódo, munkátlan ünneplésekre való fogékonyságunk – a karácsonyi nagyhéten Magyarországon minden leáll, az emberek egy szalmaszálat sem hajlandók keresztbe tenni⁴⁶ – és a „filippinók” hasonló szokásai között. Ezen a lustaságra való hajlamunkat érti.⁴⁷

A „cseh-szlovákokról” sincs túl jó véleménnyel, de e tekintetben talán magyar arisztokrata partnerei, köztük *Apponyi Albert* és a neki fényűző lakosztályt⁴⁸ és fejedelmi ellátást biztosító *Edelsheim-Gyulai* gróféktól szerezte értesüléseit, akiknek birtokai zöme a születőfélben lévő *Szlovenszko* területén voltak. Ezen a ponton tehát némi (érthető) elfogultságra gyanakodhatunk, hiszen Bandholtz nem járt a Felvidéken s nemigen került kapcsolatba „cseh-szlovák” hivatalos személyiségekkel sem.⁴⁹ Viszonylagos információszegénysége ellenére – egyetlen találkozó alapján – mégis észleli: a szlovákok nem repesnek az örömtől, hogy a cseh dominanciájú új államalakulatban éppoly „másodrendű állampolgárok” lehetnek majd, mind Ausztria–Magyarországon, s nem tartja azt sem kizártnak, hogy felütheti a fejét közöttük az elszakadás vágya – akár a régi keretek közé.⁵⁰

Bandholtz a magyarokról

A legjobb – a legkevésbé rossz – benyomásokat összességében rólunk, magyarokról szerezte, korántsem véletlenül. Egyrészt missziója ide, az ebek harmincadjára jutott, darabjaira hullt, a környező (kis)államok által szétszedni óhajtott, belső ellentétektől s megoldatlan társadalmi problémáktól feszített „maradék” Magyarországra szólt. Ez eleve rokonszenvet ébresztett benne, az ellenségektől körülvett, pusztá léteért, államisága maradványaiért utolsó erejét kétségbeesetten összeszedve harcoló kis ország iránt, amelyet a nyers nagyhatalmi érdekek árnyékában, azokkal felvértezve mohó szomszédjai – különösen a szerbek és a románok – legszívesebben letörölnének a térképről.

⁴⁶ Uo. 249.

⁴⁷ Uo. 264., 267.

⁴⁸ Bandholtz-napló 53. Vö. írásunk 11. sz. jegyzetével

⁴⁹ Jól értesült informátorai azért akadtak, pl. Causey alezredes a bécsi amerikai követségről, akinek a vadonatúj csehszlovák állam tisztségviselőiről kialakított véleményét Bandholtz így rögzíti: „úgy viselkednek, mint egy farka disznó, s ez a viselkedés jellemzi gyakorlatilag egész viszonyukat a szomszédaihoz”. Bandholtz-napló 215.

⁵⁰ Bandholtz-napló 270.

Valljuk azt is be, hogy Bandholtz a magyar társadalom krémjével, főként a magyar arisztokrácia tagjaival, az Edelsheim-Gyulaik, az Apponyiak mellett az *Andrássyakkal*, a *Somssichokkal*, *Szirmayakkal*, illetve a csaknem ugyanolyan presztízssú nagypolgári *Weiss-famíliával* érintkezett naponta. (Egyik beosztott tisztje *Weiss Manfréd* [1857–1922] közeli rokona!)⁵¹ Ebben a közegben mindenki, az elegáns és vonzó hölgyeket is beleértve, kivétel nélkül kitűnően, sokszor anyanyelvi fokon beszél és ír németül, franciául. A fiatalabb korosztályokból már angolul is tudnak, mint Bandholtz magyar összekötő tisztje, gróf *Teleki* hadnagy. (A nem kifejezetten főrendi, de jó megjelenésű, kifogástalan modorú, sok nyelven tudó vitéz nagybányai *Horthy Miklós*t is ide számíthatjuk.)⁵² Ez a nagyvilági életmód, az egymást érő villásreggelik, színházi és operai előadások – nagyúri figyelmességből Bandholtz a királyi páholyt is megkapta az Operában –, pezsgős vacsorák,⁵³ fogadások csak tovább növelték az egész magyarság – a „magyar ügy” – iránti kezdeti rokonszenvét. Kivált a mindennapi frusztrációt jelentő kihívó román packázások tükrében...

Mindez nem jelentette azt, hogy ne szúrjon neki szemet és ne rögzítse naplójába a „magyar jellem” fogyatékoságait, gyarlóságait, nemzeti karakterünk gyöngéit, ellenszenves, olykor önveszélyes⁵⁴ vonásait sem. Ideértve egy kis csalárdúságot is.⁵⁵ Csupán két általa észlelt gyöngye pontunk – a finoman jelzett „keleti tunyaság” mellett – felidézésére szorítkozom:

- a) Bandholtz figyelmét nem kerüli el,⁵⁶ hogy a magyar társadalomban – a Tanácsköztársaság kommunista vezetői jelentős hányadának zsidó eredete miatt – terjedőben voltak az antiszemita jellegű incidensek, amelyeket nagy határozottsággal elutasított és számon is kért Horthy Miklós vezérkari főnökén, *Soós Károly* (1869–1953) tábornokon.⁵⁷

⁵¹ Bandholtz-napló 195. Az 1919. nov. 3-i naplóbejegyzésből tudható, hogy egy vacsorán találkozott „az ifjú Weiss báróval; családja a leggazdagabb Magyarországon s a románok nyolcszázmillió korona értékű tulajdonát rabolták el.” (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵² Bandholtz-napló 192.

⁵³ Bandholtz többször is igen elismerően nyilatkozott az Edelsheim család szakácsának konyhaművészetéről.

⁵⁴ „Budapestben megverték, illetve bántalmaztak zsidókat, és mostanra már megerősített információkkal rendelkezünk arról is, hogy vidéken számos jómódú és prominens embert meggyilkoltak. Úgy látszik, Magyarország nem elégszik meg azzal, hogy a románok kizsigerelik, ahhoz is ragaszkodik, hogy elvágja a saját torkát.” Uo. 76. (az én kiemelésem! – B-K.-B.). Vö. uo. 110.

⁵⁵ Bandholtz visszafogott fogalmazásában: „Most arról futnak be jelentések, hogy a maguk részéről a magyarok is játszadoznak az igazsággal, és a kevesebb mint 10 000 fő helyett gyakorlatilag 38 000 fős a Horthy tengernagy parancsnoksága alatt álló dunántúli hadsereg.” (1919. szept. 4.) Uo. 82. (az én kiemeléseim! B-KB.)

⁵⁶ „elharapózó móté” (Bandholtz-napló 210.) Vö. uo. 206. (különösen a 122. sz. jegyzetet!)

⁵⁷ Uo. 76., 209–210. Vö.

A lappangó antijudaizmus egyik mélyebb összetevőjére is felfigyel: „*Ha a magyarok egy csöppet törekvőbbek és energikusabbak lennének, most kevésbé volna okuk a zsidók túlsúlya miatt panaszkodni.*”⁵⁸ Noha a jelenséget fogalmilag nem ragadta meg, Bandholtz ráértett, hogy a magyar társadalomfejlődésben – francia mintára – a nemesi és polgári értékek összeszővődő-félben vannak. És arra is, hogy a neológ vagy ateista magyar zsidóság spontán keveredése az azonos státuszú keresztény rétegekkel már elkezdődött. Ugyanakkor 1919 őszén már érezhető volt az is, hogy a kiegyezés és az 1918-as összeomlás között felgyorsult folyamat elakadt s megrekedt a nemesi értékvilág kényelmesebb – *Ej, ráérünk arra még!* – életfelfogásánál, amely „idegenszerűnek” érzékeli a zsidóság pragmatikus, „iparkodó”, az időt maximálisan kihasználni igyekvő „polgári” mentalitását.

A kíméletlen, idegborzoló román vegzálások ellenhatásaként magyarbaráttá vált amerikai katonát a „patópálos”, halogató attitűd mellett legjobban a magyarok „panaszos hangja” idegesíti, amelynek mondanóját így mondja el Friedrich István kormányfőnek, Apponyi grófnak, de *voltaképpen minden magyarnak* címezve:

- 1) „Megkérdeztem tőle [Friedrich-től], *miért menjünk vissza a történelmi régmúltba, minek hozzunk fel olyan kérdéseket, hogy Bonaparte Napoleon miért szállta meg Egyiptomot; ezzel az erővel azt is kérdezhetnénk, miért menekült el a magyar király, miért engedték meg, hogy Károlyi után jöjjön Kun Béla, és hogy ez önmagába visszatérő érvelés; ami megtörtént, megtörtént, nincs értelme siránkozni rajta, és a feltétel pontosan az, amit eléje tártam: nevezetesen, hogy az antant nem fog elismerni olyan kormányt, amelynek ő [Friedrich], a Habsburg-dinasztia képviselője a feje*”⁵⁹ [...] (1919. nov. 7.)
- 2) „*Ezek a szerencsétlen balekok, ahelyett, hogy meghúznák a nadrágszíjat, összeszorítanák a fogukat és beleállnának a dolgokba, három napot töltöttek el idióta módon gyászolva, amikor a békefeltételeket kihirdetett formában meghallották, jöllehet az elmúlt 6-8 hónap folyamán már tudták, hogy melyek lesznek ezek a feltételek. Minden tánc, opera és hasonló tilos, s most, hogy Apponyi gróf visszatért a békeszerződéssel a feltételek megvitatására, úgy döntöttek, hogy holnap is legyen egy további értelmetlen gyásznapi [...]* Ez az örökös siránkozás visszafordíthatatlan dolgok miatt nem tetszik egy amerikainak.”⁶⁰ (1920. jan. 21.)

(Folytatjuk)

⁵⁸ Bandholtz-napló 264. Lásd még *uo.* 265., 267., továbbá Fritz Konrad Krüger az első angol nyelvi kiadás elé írt Bevezetője a 206–207. oldalon olvasható 122. sz. jegyzetét!

⁵⁹ Bandholtz-napló 179. (az én kiemelésem! – B-KB.)

⁶⁰ Az idézet folytatása: „Azt hiszem ugyanakkor, hogy tekintettel a parasztokra falun és a városi alsóbb osztályokra, amelyek olyanok, amilyenek [mégis] szükség van arra, hogy bedobjanak ilyen húzásokat, ugyanúgy, mint a Fülöp-szigeteken.” *Uo.* 267. (az én kiemelésem! – B-KB.)

SZÉKELYFÖLD AUTONÓMIÁJÁNAK KÉRDÉSKÖRE A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az évszázadok során a magyarságnak talán egyik táji-etnikai csoportja sem ragaszkodott annyira önrendelkezéséhez a Kárpát-medencében, mint a székelység, és ez a magyar néprajzi-táji-etnikai közösség rendelkezett leginkább a magyarságon belüli különállóság tudatával. A székelység autonóm intézményeiről, a székely autonómiáról, az úgynevezett székely szabadság rendszeréről számos rendiség kori jogalkotásban olvashatunk. A székely önkormányzat az élet minden területére kiterjedt, magában foglalta a szabályalkotási, illetve az előljáráválasztási jogot, de főleg a közösségnek azt a törekvését, hogy saját maga határozza meg intézményeinek tevékenységét, működését. A székely autonómia egyik legfontosabb alapeleme a *királyi adomány* hiánya volt – egy olyan korszakban, amikor a *iux regium* a királyi hatalmat, az uralkodói szuverenitást jelképezte.

Míg az Árpád-házi uralkodók nem adományoztak földet Székelyföldön, a nyugat-európai feudalizmus közgondolkodását magukban hordozó Anjou-királyok nem tudták megérteni, sem elfogadni a székelységnek e sajátos jogállását. Így például Károly Róbert király 1324. július 17-én Sándornak, Opor fiának, s általa Egyednek, Sándor testvére fiának adományozta Lok-Kászont. A csíkiak azonban László *maior exercitus* vezetésével ellentmondtak.¹ A fenti adomány érvényesítésével Lajos király is megpróbálkozott. Az 1349. október 6-i, illetve 1360. december 3-i ítéletének a székelység ismét sikerrel ellentmondott.²

A székelység életkerete igencsak különbözött a magyar királyság jogviszonyaitól. Erről a sajátos közjogi státusról Szádeczky Kardoss Lajos a következőképpen fogalmazott: a székely „bírói ítélet nélkül nem volt letartóztatható, csupán tettenkapás esetén. Birtokjoga még a magyar nemesnél is erősebb volt. Ezért míg a vármegyei nemes vagyona hűtlenség esetén vagy magva szakadtával a kincstárra szállt, a székely birtoka akkor is a családe vagy a nemzetségé maradt, vagy a rokonok nemlétében a szomszédra szállt, annak a jogi véleménynek alapján, hogy az valamikor vérrokon lehetett. A székelység különleges jogalanyiság volt,

¹ Székely Oklevéltár, I. k. 42.

² Székely Oklevéltár, I. k. 70–71.

mely a székely vérből való származást és az azzal járó jogok összességét jelentette.”³

Nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a különleges közjogi státus még a nemesség számára is vonzerőt jelentett. 1279-ben például Lőrinc nevű nemes és fia, Lestyán azzal a kéressel fordult V. István királyhoz, hogy a telegdi székelyek szomszédságában fekvő Szederjes és Szentkereszt nevű öröklött birtokaikkal együtt a telegdi székelyek „törvénye és statútuma szerint élhessenek”⁴. Az uralkodó ki is vette őket a vajda hatósága alól, és felszólította az említett székely universitást, hogy a két nemest fogadja be. Ebből az esetből Tagányi Károly a székelyek autonóm jogállására következtetett.⁵ Ez a sajátos székely jogterület a maga szabadságával a következő századokban is igen vonzóan tűnt a szomszédos térségek számára. Mindez nagyszámú bevándorlást eredményezett a székely régió felében, melynek konkrét hatásait a 17. század eleji *lustrák* adataiból is érzékelhetjük. Így például Gyergyóban 1614-ben az össznépeség 8,9 százaléka, míg 1643-ban 9,5 százaléka tekinthető bevándorlónak, A Csíki-medence esetében a beköltözés aránya már magasabb: 1614-ben 10 százalék, míg 1643-ban 11,6 százalék tekinthető más vidékről származónak.

Nagy általánosságban János Zsigmond fejedelemségéig Székelyföldön nem érvényesült a *iux regium*. 1566 és 1570 közötti időszakban Erdély uralkodója már számos gyalog- és jobbágycsaládot adományozott telkekkel együtt a székely főembereknek, illetve a vármegyei nemeseknek. Így például 1569-ben 40 fejedelmi adományt jegyeztek, míg 1570-ben a székelyföldi donációk száma elérte az 57-et.⁶ A közszékelység a gyakori adományok ellenére is igyekezett megakadályozni a *iux regium* érvényesülését. 1569. február 12-én például a fejedelem felhívja mindszenti Csíki Péter és csíkszentimrei Márton Tamás figyelmét, hogy tartsa figyelemben a király embereinek döntését.⁷ 1570-ben Telegdi Mihály, a székelyek főkapitánya szintén ellentmondott a fejedelemnek, mikor Csíkszentsimont az Andrassy családnak adományozta.⁸

Az esetek sokaságát még sorolhatnánk. Tény azonban, János Zsigmond adományai igen nagy ellenállást váltottak ki a székely közösségekben. Utóda, Báthori István már csak igen nagy körültekintéssel és igen ritka esetekben élt a fejedelmi adományozás jogával. A 17. század-

³ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 53.

⁴ Székely Oklevéltár. III. k. 3.

⁵ Tagányi Károly: *Felelet dr. Erdélyi Lászlónak*. In *Történelmi Szemle*, 1916/2, 216., 1916/4, 409.

⁶ Garda Dezső: *Főnépek, lófők és gyalogkatonák Csikban és Gyergyóban*. Státus kiadó, 1999, Csíkszereda, 45.

⁷ Székely Oklevéltár. II. k. 242–243.

⁸ Székely Oklevéltár. II. k. 298–299.

ban az úgynevezett székely szabadság elismerésével a fejedelmek nem folyamodtak *iux regium*hoz. Az 1653-ból származó *Approbata Consitutio* egyes rendelkezései védték a székely örökséget a fejedelmi adományozástól.⁹ A Habsburg-uralom állandósulását jelző *Diploma Leopoldinum* konkrétan már nem említi a Székelyföldnek a *iux regium*tól való mentesülését, bár a hitlevél 14. pontja kimondja, hogy „a székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhétől s birtokaik után, amelyeket hadfölkelés kötelezettsége mellett bírnak a tizedfizetéstől és egyéb szolgálmányoktól. Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is. A székely parasztok, vagyis jobbágyok nem értetnek ez alá.”¹⁰ Bár a 18. századtól kezdődően nem találkozunk az uralkodói adomány tiltásával, az úgynevezett „székely örökség” védelme mégiscsak a Habsburgok birtokadományozásának a korlátozását szolgálta. Talán ezzel hozható kapcsolatba a *Municipalis consuetudo siculorum* szövegében érzékelhető birtokvédelem 1700-ból. „A megnyílt örökségek megbocsátásakor az *adversa pars* meg kell kínálni, mert különben a sentenciának semmi ereje nem leszen. Ha valaki közülünk székely örökségért mást perbe akar fogni, tehát tartozik az akkori elsőben minden atyafiai felől felelni, hogy ő véle más afelől nem perel [...]”¹¹

Csík-Gyergyó-Kászon székben és Háromszéken a határőrezredek felállításával a székely örökség jogi helyzete is megváltozott. A Habsburg hatóságok számára a székely katona-család önfenntartását biztosító jószág is felértékelődött, hiszen ennek tulajdonosa általi elvesztése a katonáskodás anyagi háttérének a megszüntetéséhez vezetett volna. Ezért a székely örökség adásvételét is megpróbálták korlátozni, másrészt azonban ha a Jószágot részben katonacsalád tagjai, részben pedig provincialisták örökölték, úgy döntöttek, „hogyan az illetén fekvő Jók, a székbeli katonákról a provincialistákra az örökösödésnél fogva a magok természetben által nem szállhassanak, hanem az örökösöknek egyenlő bets szerént készpénzül kifizetessenek – amelyek legszorosabb értelemben véve lófő és gyalog örökségek és a székbeli katonaság felállítása alkalmatosságával ehhez törvényesen felíratnak vagy felíratatniok kellett volna, és megfordítva.”

Az ilyen jellegű törvényerejű szabályozásokra azért is volt szükség, mivel nem minden esetben tartották be az úgynevezett „jószág leszállásra” vonatkozó törvényes rendelkezéseket. Így például Cserei János, mi-

⁹ *Approbatae Constitutiones*. III. R. L. XXVI. cím VII. art.

¹⁰ Szádeczky-Kardoss 1927, 297.

¹¹ *A Székely Nemzet Jussait világosító némely darab levelek*. Marosvásárhely, 1857. 55–58.

vel a kuruc szabadságharc leverése után is II. Rákóczi Ferenc hűségében maradt, az 1717. évi szebeni országgyűlés határozata alapján elvesztette bölöni udvarházát, az ahhoz tartozó belső és külső *appertinentiákkal*, jobbagyokkal együtt, illetve a nagyajtai és Fehér megyei ágostonfalvi birtokokat. Az említett területeket a *fiscus* lefoglalta, de a vérrokonság elve alapján Cserei Mihály kapta meg. A *rebellis primor* azonban VI. Károly császártól időközben kegyelmet kapott, és 1720 májusában visszakövetelte részét testvérétől. Cserei Mihály azonban a székely örökségre vonatkozó utódlási jogtól eltérően feltételekhez kötötte a testvéri rész visszaszolgáltatását: „Ha Cserei János vagy mostani özvegyi állapotjában gyermek nem lévén – írja a nagyhatalmú főúr – vagy megházasodván, s gyereket adván Isten ő felsége, mind maga, mind gyerekei in utroque sexu deficiálnának azon fent specifikált jószágok, melyeket én csupa csak igaz atyafiságomból tulajdon enyimek lévén, ajándékoztam vissza ő kegyelmének, nem az ő kegyelme testvératyafiára s azok maradékaira, kiknek már semmi jussok és successiojok nincsen azon jószágokhoz, hanem én reám, s az én holtom után két ágon lévő maradványaimra szálljanak vissza azon jószágok [...]”.¹²

A székely örökség védelmének a legtipikusabb példája az a tény, hogy a 17. században, a székely térségben letelepedett örmények a 19. század második feléig nem rendelkezhettek termőfölddel. A székely szabadság másik legfontosabb ismérve az *adómentesség* volt. Mátyás király krónikása, Antonio Bonfini szerint „a székelyek a szabadságot annyira szeretik, hogy készebbek lennének inkább meghalni, mintsem adót fizetni. Magyarország királyainak soha nem akartak adót fizetni, s arra, hogy ezt tegyék, semmi erőszakkal nem lehet őket kényszeríteni”.¹³ Ugyancsak az olasz származású történetíró tesz említést az ökörsütésről. Mint írja, „a mi időnkben pedig csak késéssel és a király kegyével bírtanak arra, hogy a dicső Mátyásnak némelykor házanként egy-egy ökröt adjanak”.

II. Ulászló 1499-i kiváltságleveléből megtudjuk, hogy a király törvényes koronázásakor, első házassága alkalmával, illetve elsőszülött fia keresztelésekor minden telkes székely egy-egy ökröt köteles adni az uralkodó megbízottjainak.¹⁴

A székelység azonban ilyen irányú kötelezettségeinek is nehezen tett eleget. Így például 1506-ban, a későbbi II. Lajos születésekor meg-

¹² Székely Oklevéltár. VII. k. 43–44.

¹³ Bonfini, Antonio: *Rerum Hungaricarum decades quinque, quas... Christophorus Erdődy (Krisztof)... dum e praelectionibus R. P. Jonae a Divo Thoma Aquinate... positiones universae philosophiae propugnaret, dicavit...* Pozsony, 1744. 88.

¹⁴ Székely Oklevéltár. III. k. 141.

tagadták az ököradót, mire a király emberei erőszakot alkalmaztak, az ökröket a legelőkről és istállókból kiragadták. A székelyek az adóbe-gyűjtők egy részét legyilkolták, más részüket pedig megfuttatták. Ek-kor az uralkodó Tomori Pált, a lovasság parancsnokát küldte ellenük lovas és gyalogsereggel. A székelyek legyőzték Tomori hadát, maga a vezér a csatában kapott több, mint tíz sebével volt kénytelen elme-nekülni. A lovasparancsnok a nándorfehérvári, temesvári, orsovai és szörénytoronyi őrségekből sereget gyűjtött, és a székelységet a királyi parancs teljesítésére kényszerítette.¹⁵

Verancsics Antal, a 16. század közepén tevékenykedő esztergomi érsek arról írt, hogy „az ő idejében az ország romlásával a székelyek szabadsága is kárt szenvedett, mert a haza szükségét szenvedvén, a szé-kelyek is, midőn a viszonyok úgy kívánták, segélyadásra kényszerítet-tek”¹⁶. A székelyek önkéntes adófizetése 1543-ban kezdődött, amikor a rendek a szultánnak küldendő adóra és Izabella királynő segítségére adót szavaztak meg, és elrendelték az ökörsütést, mégpedig úgy, „hogy a község fejenként 50-50 pénzt, a főnép két-két ökröt, a lófejek egy-egy ökröt, Szent Bertalan napban és Szent András napban ismét adnának a székelységből fejenként egy-egy forintot” adjanak.

1544-ben Martinuzzi Fráter György kormányzó a székelységet ért károkra való tekintettel kifizette helyettük a török császár jelen és jövő évi adóját. Az 1545-ös és az 1546-os esztendőkből a székelyek egy-egy forintot vállaltak magukra. 1547-ben ökörsütést adtak, 1548-ban pedig 4000 forint adót fizettek. Ez az úgynevezett segélyadó az 1562-es évi felkelés után kötelező adóvá vált 1599-ig, amikor Mihály vajda, majd 1601-ban Báthory Zsigmond visszaadta a székelyek ősi szabadságát. A 17. század évtizedeinek adómentessége a Habsburg-uralom állandó-sulásával megszűnt. Bár I. Lipót császár 1691. december 4-én kelt dip-lomájában kihangsúlyozta: „A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófize-téstől”, 1692-től kezdődően a Keleti-Kárpátok lakóit mégis adófizetésre kényszerítették. Ez a kötelezettség 1692-ben 22 000 forintot, 1693-ban 35 000 forintot, 1694-ben 42 000 forintot, 1696-ban 66 000 forintot, 1699-ben 90 000 forintot, 1702-ben és 1703-ban 93 750 forintot tett ki.¹⁷

A székely szabadsághoz hozzátartozott a katonaelszállásoktól való mentesülés is. A középkori oklevelekben nem nagyon történik em-lítés erről a kiváltságról, hiszen a székelység alkotta a Magyar Király-ság, majd az Erdélyi Fejedelemség keleti haderejét. A Habsburg-uralom

¹⁵ Szádeczky-Kardoss 1927, 277–278.

¹⁶ Verancsics Antal összes munkái. Pest, 1857. I. k. 145.

¹⁷ Szádeczky-Kardoss Lajos: i. m. 74–75.

állandósulásával azonban megváltozott ez a helyzet. A székelység képviselői talán ezért is ragaszkodnak a leopoldi diplomában megfogalmazott kiváltsághoz, melynek értelmében mentesültek a téli és a nyári katonai elszállásolás terhéért. Mindez papíron maradt csupán, hiszen ha a gyergyóiak és a csíkiak 1698–1702 közötti panaszaira gondolunk a megszálló osztrák sereg garázdálkodásaival kapcsolatban, akkor meggyőződhetünk arról, hogy az osztrákok mennyire nem tartották be a leopoldi diplomában vállalt kötelezettségeiket. A kedvezőtlen természeti körülmények, a földművelésre kevésbé alkalmas táj igencsak megnehezítette a székely családok számára a megélhetést. Anyagi gondjaik enyhítése érdekében a központi hatalom ingyenes sóhasználatot biztosított a Keleti-Kárpátok lakói számára.

Székelyföld területi-jogi szerződése eltért a korabeli Erdély közigazgatásától. Területi önkormányzatának feladatait a székelység a nemzetgyűléseken, a székeken belül a székgyűléseken végezte. Az üléseken bírósági, katonai és közigazgatási kérdésekkel foglalkoztak. Az egyik legjelentősebb székely nemzetgyűlés az 1506-os volt, amelyben a gyergyói Lázár András elnökkölt. A székelyek első tisztviselője, a székelység ügyeinek főintézője a székely ispán, a *comes* vagy ahogyan későbbben hívták: „a székelyek grófja”. A „székely ispán” a király által kinevezett, felelősséggel a királynak tartozó tisztviselő. A 15. századtól kezdődően többnyire az erdélyi vajdák viselték a székely ispáni méltóságot, a 16–17. századokban pedig maguk a fejedelmek. A fejedelemség megszűnésével felszámolódott az ispáni cím is. Mária Terézia azonban felvette címei közé. Az ispán feladatköre, tekintélye és kötelessége azonos a királyi vármegyék ispánjáéval. A székely ispán címe: „comes Sicularum”, amiből az következik, hogy rangra nézve a királyi udvar főtisztviselői és várispánjai sorában foglal helyet, tudniillik Szent István király, Nagy Károly császár példaadása után indulva az udvartartás főtisztviselőit és ispánjait általában a *comes* címmel illette.

A 14. század végéig fokozatosan kialakult a székelység területi önkormányzati szervezete, a székek rendszere. A szék első tisztviselője a hadnagy vagy más kifejezéssel a kapitány, aki már kezdettől fogva a szék szabadon választott tisztviselője. A legrégebbi oklevelekben a szék tisztviselői között a felsorolásnál első helyen van említve. Hivatala nem merül ki teljesen a hadi szemlék (mustrák) tartásában, nemcsak arra vigyáz, hogy a szék katonaaanyaga, annak felszerelése mindig készenlétben legyen, hanem részt vesz a törvénykezéseknél, bíráskodásban, sőt végrehajtója a székgyűlések határozatainak és a törvényszékek ítéleteinek is. A kapitány feladatköre az 1562-es évi felkelés leverése után jelentősen csökkent, a 17. században a különböző oklevelekben érzékelhető

viták során hatalma egyenrangúnak tűnt a királybíróéval. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején találkozunk utoljára e tisztség betöltőinek neveivel és meghatározó feladatkörével a székely közigazgatásban és a katonai szervezetben. Az igazságszolgáltatás képezte a szék másik tisztségviselőjének, a székbírónak a feladatkörét. A székbíró szabadon választott tisztségviselő volt, aki feladatkörét, a bíraskodást több széküllőből (*seniores*), az esküdtszék felállítását után pedig az esküdtekből (*iurati assessores*) létrejött bíróság közreműködésével látta el.

A 15. században a székely közigazgatásban fokozatosan megjelent a királybíró, aki a központi hatalom részéről ellenőrizte a széki törvénykezést, a székelyek ispánja utasításainak betartását és ítéleteinek végrehajtását. Feladatkörüket az 1559-es évi országgyűlés a következőképpen pontosította: „A királybírónak az ők hivatalok azért adódik, hogy az egyes székekben ők tiszteletes és az ő feleségeik méltóságának megfelelő szokásokkal éljenek, és meg nem engedhető, hogy hivatalnoki önkénnyel törvénykezési és büntetési pénzeket szedjenek. De azt sem engedik ő felségeinek, hogy ők jövedelmeiktől valamiképp elülteszenek, vagy őket a többieknél kevesebbre becsüljék. Minthogy ő szent felségeik világosan látják, hogy a királybírókat a székelyek többi statusa között nem becsülik eléggé, s a bírságpénzekből nekik megfelelő porciókat nem adnak, amint az igazságos és illendő volna, s amint azt fejedelmi hivatalnokok megérdemelnék [...]”

A 16. század második felében hatalmuk jelentősen növekedett, sőt egy időben meghatározóvá is vált a székely közéletben. Bethlen Gábor fejedelem lehetővé tette választhatóságukat a székely közösségek által. A 18. században, főleg a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverése után ismét a székek legfontosabb tisztségviselőivé váltak, és hatalmuk a széki közigazgatás fennmaradásáig meghatározó volt.

A gyergyószárhegyi Lázár család tagjai hadnagyai és királybírói voltak Kászon-, Csík- vagy Gyergyószéknek. Az általuk felépített kastélyban tartották Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek székgyűléseit. Legtöbbször itt döntöttek a Felső-Maros és Olt folyók völgyében lakó székelység életének főbb mozzanatairól. Így például 1679-ben Gyergyószárhegyen 212-en vallottak Daczó István főkapitány visszaélései ellen, 1662-ben, majd 1674-ben a gyergyói falvak közbírái ugyancsak Szárhegyen hoztak határozatot Ditró, Szárhegy és Remete közföldjeinek használatáról is.

A székely autonómia másik jellemzője a *szabályalkotási jog*. A székely írott jog első emlékével 1451-ben találkozunk, 1466-ban Zabolán az erdélyi vajda és a székely ispán összefoglalta és kiadta „a székelyek régi törvényeit és jogait.”¹⁸ A székely törvényalkotás lényege az önszerveződés

¹⁸ Székely Oklevéltár. III. k. 82–87.

jogi háttere mellett a közösség érdekeinek a védelme volt, mind a belső rendbontók, mind pedig a különleges státust elfogadni nem akaró vármegyei, néha vajdai hatalommal szemben. A közösségi érdek törvénybe foglalása döntő módon meghatározta a székely *Constitutiók* lényegét. A székely jog ellen vétőket igen nagy szigorral büntették. 1499-ben például a II. Ulászló király elé terjesztett cikkelyekben a következőképpen szabályozták a székely jog ellenségeivel való eljárást: „Ha valamelyik székely [...] a közösség java ellen magánúton vagy valamelyik székely új és rossz törvényeket hozna be, vagy a közösséget jogaiban vagy jószágában uralná vagy elnyomná, vagy a székelyek javát és közállását érintő jogokat, jó szokásokat és igazságos székely törvényeket megszakasztani nem törekednék [...] a székelyek közössége ítélkezze felette.”¹⁹

Hasonló gondolat fogalmazódott meg az 1505. esztendei udvarhelyi *Consitutióban* is: „ha a bírák közül valamelyik Istenét elfelejtve és a maga idvességét is hátra hagyván, vagy könyörgésért vagy ajándékért vagy pedig maga hasznáért az igazi útról valamely felé kitérne, az olyan mindjárt számkivetésre sententiáztassék, melynek minden ingó, bingó marháit és örökségét is elveszesse és annak utána mint olyan hamis hitű és névbeli, Székely Országban ne maradhasson és ne lakhassék”.²⁰ A székelyeknek 1506-ban, Agyagfalván megfogalmazott *Constitutiói* a Székelyföldet szinte külön országnak deklarálták és kihangsúlyozták, hogy ha a királynak tisztségviselőjétől „valami törvénytelen háborgatás és kárvallás történik országunknak szabadsága ellen, ne pártütéssel álljanak ellen, hanem közönségesen egy helyben üljenek, és a megbántott félnek segítsenek”²¹.

Bármilyen szigorral is viseltettek a székely rend megbántóival szemben, bármennyire is büntették az úgynevezett Székely szabadság megromtóit, a számkivetett vagy lefejezett székely földje nem a királyt s az államot, hanem az elítélt rokonságát, hozzátartozóit illette meg. „Székely ember örökségét semmiképpen el nem veszítheti, ha a fejét hitelenségért elvesztené is, hanem atyafiára marad” – olvashatjuk az 1555. április 28-án összegyűjtött *A Székely Nemzet régi Törvényei* néven ismert törvénygyűjtemény 30. pontjában.²²

A szabályalkotási jog a székek életkeretét is befolyásolta. Így például az 1650. esztendei Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek *Constitutiói* szabályozták a falvak közötti határvonalakat, ellenőrizték a földművelés és a pásztorkodás feltételeit, a tilalmas határ őrzését, a falusbírók és az

¹⁹ Székely Oklevéltár. VIII. k. 416.

²⁰ Székely Oklevéltár. I. k. 306–309.

²¹ Székely Oklevéltár. I. k. 313–317.

²² Székely Oklevéltár. II. k. 119–127.

esküdtek tevékenységét. Sőt, még az alkirálybírók feladatkörét is pontosították.²³

A székely önkormányzat legkisebb alapegységei a faluközösségek és a tízesek voltak. Mint ahogy a falutörvényekből is kitűnik, a közösség ön maga szervezte meg jogi-közigazgatási életét, megválasztotta elöljáróit, akiktől megkövetelte a communitás által megszövegezett statútum rendelkezéseinek tiszteletben tartását, illetve a falu érdekképviselését.

A falu élén a falubíró állt, akit hét esküdt segített tevékenységében. Fő feladatkörük a bíraskodás, a faluszéken való ítélelhozattal valóssul meg. Fontos szerepük volt a mustrák előkészítésénél, illetve megszervezésénél is. Kapcsolatban voltak a széki hatóságokkal és alkirálybíróval. A termés védelmét, a tilalmasok oltalmazását 12 hites bíróra bízták. Az 1581-es évi falutörvényben a gyergyóújfalviak a következőképpen vélekedtek a bírák megválasztásáról és feladatáról: „[...] minden falu az ő falujában 12 hűtös bírákat esküssenek, kik az tilalmas vetésnek oltalmazására gyakorlatossággal vigyázzanak, minden ahhoz való külső, belső dolgokkal, hogy a 12 hűtös bírákkal egyetemben az falu az királybírák büntetésein kívül megbüntessék önnön köztök való végezett bírságokkal.”²⁴

A faluközösségek tagjai mindenképpen egymás között akarták megoldani a vitás kérdéseket, s így működőképesse tették a belső önkormányzat mechanizmusát. Legalábbis ez a törekvés érzékelhető a 16–17. századi falutörvényekben.

A székely önkormányzat legkisebb egységének tekinthetjük a tízest, melynek katonai feladatköre a 16. század folyamán felszámolóódott, és előtérbe került gazdasági funkciója: a földosztás és a birtokviszonyok szabályozása, a havasi legeltetés irányítása, a közösségi lisztelő és fűrészmalmok használatának megszervezése.

A letelepedés korszakában a székelység katonai feladatköre volt a fontosabb. A 13–14. században szinte összefonódott a tízes katonai és településformáló szerepe. A tízes egy bizonyos közösséget foglalt magába. Nevét a tíz katonának mustrára vagy hadba küldése után kapta. A 16. századi forrásainkban a tízes szerepének megváltoztatását érzékeljük. A fejedelmi hatalom többször megpróbálta ráerőszakolni a székelysége a fejenkénti (családonkénti) hadszolgálatot. Egy 1558-ból származó forrásunk arról tudósít, hogy csupán a lófők esetében sikerült érvényesíteni a központi kormányzat ilyen irányú akaratát, a székelység többségét alkotó gyalogok sohasem jelentek meg teljes létszámmal a hadban. A főnép a továbbiakban is 3–5 páncélos katonával volt köteles

²³ Endes Miklós: *Csik- Gyergyó-, Kászonszékek földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 102–141.

²⁴ Székely Oklevéltár. V. k.

jelen lenni a mustrán vagy hadban. Az 1562. évi felkelés után a székely község társadalmi státusa alapjaiban változott: először libertinusi, később pedig egy részük jobbágysorba süllyedt.

A 17. századi fejedelmek székely politikája megváltozott: a fejenkénti (családonkénti) hadbaszállás kötelessége mellett visszakapták ősi szabadságjogaik nagy részét. Bár az 1600-as években az erdélyi politika formálói figyelmen kívül hagyták a tízes katonaállító feladatkörét, mégis a századvégi lustrák és II. Rákóczi Ferencnek az 1704. esztendei összeírása jelzi, hogy a későbbiekben is számon kellett tartaniuk a tízesek hadszervező szerepkörét, sőt az általuk végzett helytörténeti kutatások jelzik, hogy a falvak tízeseinek szerepe volt a 18. század végi, a 19. század eleji, az 1848–49-es szabadságharc, a 19. század második felének háborúiban részt vevő katonák kiválasztásában és számontartásában.

A szántó- és rétföldek időszakos felosztása, a földhasználat ellenőrzése is a tízes hatáskörébe tartozott. Így például 1589-ben Száldokon a Varga utcában vagy szerben Szabó Tamás a tízes engedelmé nélkül kaszált két kalangyára valót, tetteért a szék elé citálták.²⁵ 1590-ben a farcádfalvi feltizesbeliek beperelték Albert Gergelyt, aki nem elégedett meg a feltizes által kiosztott földdel, és erőszakkal területet foglalt a feltizes részéből, melyet búzával be is vetett. 1595. március 28-án süköi György István panaszt emelt farcádi Vajda György ellen, aki a felperes panasza szerint „az elmúlt 1594. esztendőben nyárban Szent Jakab apostol nap [július 25.] hozta el az alperes két szekér szénámot, kész meg kaszáltat, egyik szekérrel feltakarva volt, másik renddel az farcádi határból, Udvarhely székéből, Vajda aratása nevű helyből, az feltizes, farcádi feltizesnek osztott rész füve közül, melyet ha tagad, ezt meg ezt bizonyítom, törvényt is kérek”.²⁶

A tízes birtokszabályozó szerepe almási Domokos Péter 1596. július 13-i vallomásából is kitűnik: „Az Hogyai Benedek nyilat még Köris Mihály idejébe egy ideig hasznára meg vettem vala. Az tízes ki csóvála belőle, s minthogy vére az Benedek Péter atyát, Lukács Benedeket illette vala, meg tilta az pert közünk, mert az ki nyilak neki vala, hogy meg osztottak vala, az atyafiának jutott vala, mert akkor valaki más falubeli ember nyilat bírt ki vették tőle, hogy vér vala hozza Lukács Benedek, neki ítéli a törvény, de immár mikor István Deák meg perlett a tízessel, és rá hozza az igaz tevőket, ki mennénk mű tízesül, mert én is a tízessel vagyok”.²⁷

A tízesnek birtokszabályozó feladatköre érzékelhető szentkirályi Berze Mihály 1596. esztendei vallomásából is: „az záloglással ki nem hattam vala (perestársát) onnan a falubeli törvénytevők elől. Abból nem értjük,

²⁵ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. k. Bukarest, 1983. 35.

²⁶ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. k. Bukarest, 1983. 175–176.

²⁷ Székely Oklevéltár. Új sorozat. II. k. Bukarest, 1985. 175–176.

hogyan hozott valami nívumot, mert nem magyarázza, csak törvényt várok az tízekekről”.²⁸ Ezt a birtokszabályozó funkciót az udvarhelyi vár kapitánya többször korlátozta. Így például 1597. augusztus 9-én arról értesülünk, hogy „Almási Gelérd Mártont szabadítja az törvény ősz eresztőben való szénafeűben, melyet János Gergely bírt, ahogy szembe ment az János Gergely, és az tízes ellen is szabadítottak. Bikkfalvi Gergely Mihály adgya Kapitány uram (perbe), hogy belevigye az feűbe Gellérd Mártont.”²⁹

A birtokszabályozó feladatkör tovább élt a 17. században is, sőt még a 18. század közepén is találkozunk hatáskörével. „Továbbá elhatároztuk – olvashatjuk Csíkszentmihály 1639. esztendei falutörvényében – hogy sem Nyíresben, sem egyebütt lévő kaszálókon, sem nyílszántó földeken a falu tudta nélkül semmit el ne zálogosítson, vagy másként el ne idegenítsen anélkül, hogy a helység tízesének azt ne mondta volna.” A tízeseknek a közföldek visszaszerzésére irányuló törekvése Gyergyószentmiklóson is érzékelhető. 1693-ban például a helyi tízesek igen sok egyéni foglalatást változtattak vissza közföldekké: a két alsó tízes a Fejér-patak, a két középső tízes Károly vesze, míg a két felső tízes az Oláh nevű szántóföldeket visszavették foglaloiktól. 1747. július 20-án Gyergyószentmiklós két középső tízese Berecz Ferencet, Márton Jánost és Zöld Imrét a már említett Károly vesze nevű terület felszabadítására kényszerítette.³⁰

A gyergyóremetei tízesek a 18. század elején esztenatársaságokat hoztak létre, ahol megszervezték a pásztorfogadást és a legeltetést. Ugyanezek a tízesek külön fűrészmalommal rendelkeztek, ahol megszervezték a kivágott fa feldolgozását. Tízesek tulajdonában lévő fűrészmalomokkal találkozunk a 18. századi Gyergyószentmiklóson is.³¹

A tízesek a közerdők, tilalmasok védelmét is felvállalták. Szabó Péter primipilus szerint 1596-ban Vágáson a tilalmas felosztása előtt „ki ki tudta részét az ő tízesével”.³² Ebben az erdőben a rendbontókat 1 forint bírsággal büntették,³³ más esetekben pedig a tilalom megszegőit zálogolták, mint ahogy az vágási Kovács Istvánnal is történt.³⁴ A tízes a rendszabály megszegői számára megtilthatta az épület és tűzifa részesedést. 1589-ben például a bögöziek Csomortán tízese lehetetlenné tette Farkas Ferenc, Bögözi András, Fekete Lukács és Bencze Péter számára a fa- és parlagmaosztásból való részesedést.³⁵ Ditró községben a tízesek

²⁸ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. k. Bukarest, 1985. 279–280.

²⁹ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. k. Bukarest, 1985. 344.

³⁰ Román Nemzeti levéltár. Csíkszereda. Gyergyó szék levéltára. F. 26. sz. 34.

³¹ Román Nemzeti levéltár. Csíkszereda. Gyergyó szék levéltára. F. 26. sz. 11.

³² Székely Oklevéltár. Új sorozat. II. k. Bukarest, 1983. 244.

³³ Székely Oklevéltár. Új sorozat. II. k. Bukarest, 1983. 278–280.

³⁴ Uo.

³⁵ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. k. Bukarest, 1983. 80.

erdő- és legelőközössége a modern közbirtokosság létrejöttéig, vagyis a századfordulóig működött.³⁶

Mint láthatjuk, a székely tízesek gazdasági feladatköre szorosan összefonódott a földközösséggel, a székelyföldi szántók, rétek, legelők és erdők közös birtoklásával, illetve a gazdasági tevékenységek közösségi megszervezésével.

A székely szabadság alapelemei, a térség önkormányzati szerkezete egy működőképes autonómiát jelképezett a 17. század végéig. A Habsburg-uralom állandósulásával a székely szabadság és önkormányzat válságba került. Az adókötelezettségek állandó növekedése, a katonaelszállásolások kényszere olyan terhek voltak, amelyek nagyon megnehezítették a Keleti-Kárpátok közösségeinek életét. A székelyek azonban szorgalmas munkával, a székek és a falvak önkormányzatának továbbépítésével próbálták menteni azt a maradékot, ami még maradt a rendi korszak kori autonómiájából. És nem mindig sikertelenül. A székely székek a 18. században, sőt még a 19. század elején is sok esetben érvényesítették a helyi közösségek érdekeit a Gubernium központosító törekvéseivel szemben. Ugyanakkor ebben az időszakban is folytatódtak a falvak szabályalkotási törekvései, melyek a falvak és a székek számára is biztosították az önszerveződés kereteit.

A törökök, a francia köztársaság, majd a francia császárság elleni háborúsorozatban való részvételükért a Habsburgok 1804-től részleges adómentességet biztosítottak nekik, sőt a német ajkú tiszteket és altiszteket székely-magyar tisztekkel és altisztekkel váltották fel. A székely székek a 18. században, sőt még a 19. század elején is sok esetben érvényesítették a helyi közösségek érdekeit a Gubernium központosító törekvéseivel szemben. Ugyanakkor 1846-ig folytatódtak a falvak szabályalkotási törekvései, melyek a falvak és a székek számára is biztosították az önszerveződés kereteit.³⁷

A több évszázadon át életképes székely székeket az 1876-os évi közigazgatási átszervezés alkalmával szüntették meg. A székely falvak és városok önkormányzata jelentős változásokon ment keresztül a 19. század végi és a 20. század eleji arányosítási és tagosítási munkálatainak köszönhetően.

A székely önállóság fogalma 1918 végén és 1919 első hónapjában fogalmazódott meg, amikor is Paál Árpád az udvarhelyi Nemzeti Tanács elnöke és társai a Székely Köztársaság létrehozását tervezték, amely a

³⁶ Román Nemzeti Levéltár. Csíkszereda. Ditró közbirtokosság levéltára. F. 328. Az 1899-es és az 1900-as évi jegyzőkönyvek pontosan leírják a tízesek szerepét.

³⁷ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Kriterion könyvkiadó, 1983, Bukarest, 275–503.

Torockó, háttérben a Székelykő, 1907. (Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége)

történelmi Székelyföldön kívül Brassó, Kolozs és Maros-Torda vármegyék magyarlakta területeit is magába foglalta volna. A Székely Köztársaság kikiáltásának 1919. január 10-én kellett volna megvalósulnia. A román hatóságok azonban január 9-én Paál Árpádot letartóztatták, az önálló székely állam létrehozására nem kerülhetett sor.

Székelyföld autonómiáját látszólag 1952-ben Sztálin nyomására sikerült megvalósítani. A Magyar Autonóm Tartomány a történelmi Székelyföldet foglalta magába. Központja Marosvásárhely volt. Bár vezetői kezdetben magyarok voltak, tevékenységük inkább a kommunizmus érdekeihez kötötte őket, mintsem a székelység önkormányzatiságához. Az 1956-os évi magyar forradalom leverése után a különálló magyar oktatási és kulturális intézmények egy részét összevonták a hasonló jellegű román intézményekkel. 1960-ban Kézdivásárhelyt és Sepsiszentgyörgyöt Brassó tartományhoz csatolták. Helyette két román többségű rajont, Dicsőszentmárton és Ludast csatolták a megmaradt területhez. Az új területi-közigazgatási egységet Maros-Magyar Autonóm Tartománynak nevezték. 1968-ban ezt a tartományt is felszámolták. A Magyar Autonóm Tartománynak nagyon fontos szerepe volt a székelyföldi magyarság kulturális életében.

GRÓH GÁSPÁR

SZÍNPAD HELYETT VÁSZON, AVAGY A MEGÉLT DRÁMAISÁG

Csoóri Sándor és az Ítélet

Első rész

Cs. Szabó László szerint háromféle író van: az egyik már írt drámát, a másik éppen írja, a harmadik készül rá. Csoóri Sándor tényleges dráma-kezdeményeiről nem tudunk, de egy 1971-es interjújában elmondta, hogy szociográfiai írásaira készülve olyan történetekkel találkozott, amelyekből legszívesebben drámát írta. A mind elmélyültebb és tudatosabb szociografikus gondolkodás felé nemcsak a természetesen adódó zámolyi élményei és a korábbi irodalmi szociográfiák hagyománya terelték, hanem filmes barátai is. A hatvanas évek derekán egyre erősödő munka- és baráti kapcsolat kötötte a filmesekhez, Kósa Ferenchez és Sára Sándorhoz. Ő is részt vett a *Tízezer nap* és a *Feldobott kő* munkálataiban, velük együtt fedezte fel újra Magyarországot (miközben Kósa már eleve szociográfiai írásai miatt kereste meg). A drámaírás gondolata a közös munka során is megérintette. „Az a három film, melyet Kósával, Sárával csináltunk együtt, már munka közben is, de azóta is szorított a dráma közelébe. A dráma a legmagasabb rendű gondolkodás, mert a hősök nemcsak a fejükkel, hanem »az életükkel gondolkodnak«, testükkel, érzéseikkel, tudásukkal, tudatlanságukkal, félelmeikkel, mindennel. Persze mi ezt kerestük [...] filmjeinkben: a Tízezer napban, a Feldobott kőben és az Ítéletben is. Sajnos a filmeket a körülmények is írják, rendezik, fényképezik, nemcsak az alkotók. A filmkészítés menete pontos vázlata annak, hogyan működik egy társadalom”¹ – mondta Csoóri, akinek nem akármilyen érzéke volt a drámaisághoz. Azt viszont nehéz elképzelni, hogy valóban színpadképes dialógusok születhettek volna tollából.

Hogy végül azért nem írt drámát, mert ezt maga is fölmérte, vagy azért adta fel ezt a szándékát, mert a film műfaját korához jobban illőnek, hatékonyabbnak tartotta, avagy érdeklődése, tevékenysége sodorta más irányba – majdnem mindegy. Az azonban így is látható, hogy számára a film és a dráma nagyon is közel álltak egymáshoz. Csoórit a valóságban látott drámák összekötötték a filmmel, drámába kívánczó elképzelései filmekben öltöttek testet: drámaírói készítenését filmno-

¹ Csoóri Sándor: Három műfaj vonzásában. [Bozóky Éva interjúja] In *Uő: Az elhalasztott igazság. Beszélgetések 1987–2010.* Bp. 2011. Nap Kiadó, 19.

vellákban, forgatókönyvekben valósította meg. Filmes munkái kivétel nélkül fontosak és érdekesek voltak, de (drámai értelemben) igazán két játékfilm emelkedik ki e tevékenységeből: az *Ítélet* és a *Nyolcvan huszár*. (Talán ilyen lett volna a *Madéfalva* 1764, de ennek megvalósítására nem kerülhetett sor.) Filmnovelláinak tárgyát a magyar történelem kínálta – s mindegyik mélyen beágyazódott az irodalmi hagyományba is.

Életútját tekintve az első igazán nagy, nem csak életműve szempontjából különösen fontos alkotás Dózsa-filmje lett. Ekkor már túl volt szociográfiáin, túl a *Tízezer nap* és a *Feldobott kő* készítésén. Ezek Csoóri életútjának természetes folytatásaként a történelmi jelen drámáit jelenítették meg. Készítésük idején túljutott alkotói eszmélkedése legnagyobb megrázkódtatásain, nagy illúziókon és nagy csalódásokon, 1956 forradalmának katarikus és tragikus élményén. Pontosan tudta, hogy személyes életének drámai pillanatai a nemzet sok felvonásos drámájának részei. Különös alkotói problémát jelentett, hogy költőként ezt a drámaiságot nem tudta igazán megragadni, noha az nemcsak érzelmi világába, alkotói erkölcsébe, képeibe épült bele, hanem egész gondolkodásának, lényének (beleértve lírai énjét is) részévé vált. Így, noha érezte ennek a drámaiságnak feszítését, valóságos drámát nem írt. Mégis megtalálta ennek e feszültségnek kifejezési módját: a filmkészítést, és talált hozzá alkalmas társakat is.

Volt, amit meg lehetett filmesíteni a korszak drámaiságából, de nem mindent. Ami közvetlenül megmutathatatlan volt, azt el lehetett mondani a történelemben csomagolva – ennek is megvolt a hagyománya. Dózsáról filmet csinálni – ez akár Révai Józsefnek is eszébe juthatott volna, hiszen az ő koncepciója (szovjet-orosz mintát követve) az volt, hogy a nemzeti történelem kimagasló eseményeit filmen is fel kell dolgozni – természetesen az osztályharc elméletének szellemében. Így készült el a *Föltámadott a tenger* (1953) és a *Rákóczi hadnagya* (1954), melyekben a nemzeti hagyománynak, a szabadságharc mítoszának a marxizmus-leninizmus forradalmisága jegyében kellett új ideológiai jelentést hirdetni. A Dózsa György vezette parasztháború, amelyet megelőző korokban rendre sikerült kiemelni történelmi összefüggéseiből és új, ideológiai természetű jelentést adni neki, sokáig ki-maradt ebből az új sugallatokat megfogalmazó filmes folyamatból.

Arról már sok tanulmány született, hogy miként alakult át a történelmi Dózsa irodalmi Dózsává, arról azonban nem, hogy miként lett ebből ideológiai Dózsa. Az azonban biztos, hogy Csoóri forgatókönyve és az elkészült film egészen mást üzent, másról szólt, mint amit az ideológiai remélhetett tőle. Nem kétséges azonban, hogy ezt a kulturális politika nagy kérdéseiben döntő Aczél György is tudta – de jobbnak látta észre nem venni. Ez persze kapóra jött az alkotóknak, akik el tudták készíteni filmjüket, és ez nem volt kis dolog. Külön történet, hogy Csoóri életút-

ját tekintve talán magánál a filmnél is fontosabb volt a forgatás, melynek során tartósan Erdélyben tartózkodhatott, és újra (részben először) élhette meg a népi kultúrával találkozás élményét. Alighanem sosem jutott volna el a *Tenger és diólevélig*, ha az *Ítéletet* stúdióban vagy itthoni helyszíneken forgatják, és így kimarad életéből ez az élmény, amelyből népiségének posztbartóki modellje született.

Ahhoz, hogy ez így legyen, nemcsak a forgatás kellett, hanem a nyitottság is ebbe az irányba. A népi kultúrával való korábbi találkozások nyomai elevenen és erőteljesen éltek benne: paraszti származása, a népiesség, a mind tudatosabb népiség, majd újnépiesség, találkozása Muharay Elemérrel, a *Halálba táncoltatott lány* dramatikus feldolgozása mind kitörölhetetlen nyomokat hagytak gondolkodásán. De nem volt idegen tőle az urbanitás, és a hatvanas évek elejétől valamelyest kinyíló magyar világban megragadta a kortárs nyugati költészetnek a vasfüggönyön inneni világból még látványosabb újszerűsége.

Csakhogynemcsak költő volt: a megélt történelem eltéphetetlenül kötötte a hétköznapi valóságához. Költői útja ugyan vezethette volna más felé is, de a mindennapok nem engedték. Éppen akkor, amikor versvilága új impulzusokat kapott, szembesült a magyar falu életének aktuális válsághelyzetével. Amikorra a már bomlófélben lévő paraszttársadalom valamennyire túljuthatott a háborús megrázkódtatásokon és azt hitte, földhöz jutott, jött a Rákosi-éra, majd 1956 forradalma és leveretése.

És aztán a kádári téészesítés. Erőszak erőszak nyomán, a permanens forradalom elméletére épülő permanens hazugságok. A valóság mindegyre a költő után nyúlt: ezért kellett a népi írók meggyökerezett irodalmi szociográfiai elkötelezettségével ismét a legkiszolgáltatottabbak ügye mellé állnia. Így született a *Tudósítás a toronyból*, és a könyvformában csak évtizedekkel később megjelent *Iszapeseő*, ez a látásmód jelent meg akkoriban a *Tízezer napban* és a *Feldobott kőben*, de képi világán kívül is Jancsó Miklós *Szegénylegényekjében*.

Mindez aztán beépült a Dózsáról készítendő filmdráamába is: Csoóri egész korábbi élete e film előzményének mondható. Az *Ítélet* címmel készült Dózsa-film ütötte a pecsétet a Csoóri-Kósa-Sára filmkészítő triumvirátusra. (Sajátos, groteszk-ironikus utalásként erre, nevüket a kisebb vétkek büntetéséről a sereg előtti törvényülésen a vádlottak között sorolják fel: „Pogányság bűne miatt Csoóri, Kósa, Sára gyalogos katonákat, mert nem hisznek eléggé a magyarok Istenében”).²

*

² *Forradás*, 64. Figyelemre méltó, hogy a kötetben Isten neve az akkori helyesírási szabályoktól eltérően nagybetűvel szerepel...

Ma már igényel némi magyarázatot, hogy miért éppen Dózsa György lett az első nagy filmnovella, majd forgatókönyv hőse. Dózsa irodalmi alakjáról, irodalmi jelenlétéről, az irodalmi Dózsa-kultusról sok tanulmány született – de valamennyire ez alkalomból is át kell tekintenünk ezt a különös történetet, mert Csoóri (és alkotótársai) ehhez kapcsolódtak. Biztosra vehető, hogy felkészültek ebből a történetből, de aztán a filmnovella és a film sokkal többet merített az irodalmi, mint a történetírói hagyományból. A kiindulópont: Dózsa alakja a magyar irodalom történetének sajátos tehertétele. Az irodalmi Dózsa messze nem azonos a történelmi Dózsával, akinek emlékezetét századokon át a (döntően latin nyelvű) történeti irodalom őrizte. Elsősorban Mohács előzményeként – de nem volt sem a közgondolkodás, sem a néphagyomány része.

Dózsa ebben a múltképben nem volt pozitív hős. Azzá csak a reformkortól kezdődően vált – az irodalomban. Ez tartósan így is maradt, hogy aztán az ideológia zsákmánya legyen, egészen odáig, hogy a pártállamban forradalmi jelképpé avassák. Természetesen szigorúan az osztályharc jegyében. Végkifejletként alakját az kompromittálta, hogy a Belügyminisztérium fegyveres erejének, vagyis a rendőrségnek sportegyesületei megkapták Dózsa nevét.

Így lett szabadsághősből az elnyomó hatalom kultikus alakja, egyben az elnyomás legrettenetesebb formájaként alkalmazott terror, a „forradalmi erőszak”, végső soron az állami terror jelképe. Egy olyan rezsim tekintette házi szentjének, amely egyaránt tagadta a természetjog, a római jog, a keresztény erkölcsi elvekre épülő hagyományos polgári jog minden értékét. Ennek a perverz legitimációs törekvésnek már nem sok köze volt sem a történelmi, sem az irodalmi Dózsa alakjához. A múlt végső eltörlésének célkitűzése nemcsak az öröklött társadalmi struktúrák lebontását, hanem a múltra vonatkozó tudás átértelmezését, a hatalom legitimitásának szolgálatába állítását jelentette. Dózsa háborújából csak az lett fontos, hogy rá lehetett vetíteni a „semmik vagyunk és minden leszünk”-baloldaliság önmitológiáját.

Ez semmiben sem vágott egybe a korábbi, többágú Dózsa-mítosszal, amelynek keletkezéstörténete a reformkorig ér. Nem kisebb gondolkodóknak és alkotóknak volt benne kulcsszerepük, mint Wesselényinek, Kölcseynek és Eötvös Józsefnek – Petőfi pedig a *Nép nevében*nel véglegessé tette a tényleges történelmi előzményeitől elszakított Dózsa-hagyomány fő vonásait.

Az *Ítélet*ben megjelenített Dózsa György alakja mögött ott van ez az örökség, amiben a hős mindig alkalmas lett aktuális tartalmak hirdetésére, a jobbágyfelszabadítástól a kollaboráció elutasításig, de valamilyen hordozta az előzményeket is.

Dózsa közéleti és irodalmi újraformálása az 1831-es koleralázadásal – ez hívta elő a hajdani parasztháború emlékét – és országgyűlési felszólalásokkal kezdődött. Wesselényi ekkortájt írja a *Balítéletekről*, melynek zárófejezetében a jobbágyfelszabadítást keresztényi, emberi, gyakorlati és nemzeti kötelességnek tekintette, magát a jobbágyrendszer a rabszolgatartáshoz hasonlította, amivel szemben azt hirdette: a nemzetből kirekesztett, jogfosztott jobbágyság teljes jogú befogadása a nemzet alapvető érdeke, mert a parasztság nem primitív, szabadságra alkalmatlan tehertétel. Ha mégis annak látszik, akkor az az uralkodó rend, vagyis a nemesség bűne. Ez a gondolatmenet közvetve Dózsa rehabilitációjának előkészítése, amit Eötvös József regénye visz tovább, bár a *Magyarország 1514-ben* főhőse nem Dózsa. A regény a nemzeti érdeket semmibe vevő, a közjával szemben a maga hasznát kereső, korlátolt és embertelen nemesi önzés elleni vádirat: azé a világé, amely kiváltja, erkölcsileg is érthetővé teszi a parasztlázadást. Eötvös Dózsája kiváló katona, ám középszerű személyiség: nem a jobbágyság elviselhetetlen terhei és az emberhez méltatlan bánásmód ellen föllépő tudatos lázadó, hanem személyes sérelmei és ambíciói váltják ki az úri renddel való szembe fordulását. De az országot lángba borító felkelés minden szörnyűségének végső felelőse a hatalmi elit. Eötvös inkább áldozatnak, mint hősnek vagy rémalaknak látja – kérdése az, hogy miként is tisztelhetnék a törvényt, a tulajdont és az emberi méltóságot azok, akiket nem véd a törvény, akiknek nincsenek jogaik, tulajdonuk, méltóságuk? Dózsa és paraszthadai számára Eötvös talál mentséget, az országot a végromlás felé navigáló nemesi társadalom vétkeire azonban nem. Az atyai barát Kölcseyhez hasonlóan ő is a bűnök miatt lesújtó isteni akaratot lát a Dózsa-felkelés szörnyűségeiben megjelenő történelmi végzetben.

Ennyi még nem volt elegendő a Dózsa-kultuszhoz: ahhoz Petőfi kellett. A fordulópontot *A nép nevében* megírása jelentette. A keretes szerkezetű vers kezdő és záró versszakában, azaz leghangsúlyosabb pontjain idézi Dózsa példáját. De nem egészen azt mondja, amit a tankönyvek évtizedeken át sulykoltak: inkább figyelmeztet, mint fenyeget, de a vers gerincét adó négy szakaszban egy szakpolitikus felkészültségével érvel. Argumentációja nagyon közel áll ahhoz, amit a jobbágykérdésben, a nemesség és a parasztság viszonyával kapcsolatosan Wesselényi hirdetett, aki a jognélküli jobbágyság állapotát az ókori rabszolgákéhoz hasonlónak tartotta. Petőfi fogalmazása is erre utal: „haza csak ott van, hol jog is van”.

Ez a vers nem ultimátum, hanem egy ultimátum lehetőségét felvetve annak legitimitását bizonyítja. Érvelése a reformeré, aki azért idézi Dózsa háborújának fenyegetését, hogy el lehessen kerülni egy esetleges polgárháborút. (Nem véletlen, hogy Petőfi a rá oly jellemző iróniával egy Arany-

nak írt levelében Dózsa alakját egy irodalmi vizálykodással kapcsolatban megidézve azt tanácsolja barátjának, hogy lépjen e vita leállítása érdekében, nehogy abból „Dózsánál is dózsább polgárháború”³ legyen...)

Ettől függetlenül Dózsa csodálója: „Én Dózsát a magyar történet egyik legdicsőbb emberének tartom, és szentül hiszem, hogy lesz idő (ha fönnmarad a magyar nemzet) midőn Dózsának nagyszerű szobrot fognak emelni, és talán mellette lesz az... enyém is”⁴ – írja Aranynek 1847. március végén: ebben a hónapban született *A nép nevében* is. Ha barátja számára ilyen fontos Dózsa, Aranynek is követnie kell. A maga visszafogottabb módján ő így fogalmaz: történetileg a parasztfelkelés a „semmit sem bírók harca a vagyonosok ellen, de szerintem elnyomottaké elnyomók ellen”⁵, és nem más, „mint egy kis *reactio* a természet örök törvénye szerint”.⁶

Dózsa tehát bő három évszázad után visszatért a közbeszédbe, a parasztvezérből irodalmi hős lett, és a továbbiakban is az maradt, a legyőzött szabadságküzdelemért elszenvedett mártírhalál glóriájával gazdagodva. Ez a vonása jellemzi (a Petőfivel *A nép nevében* írásakor együtt lakó) Jókai igen rossz, utóbb Erkel Dózsa-operája librettójának alapjául szolgáló drámáját is. A meglehetősen dilettáns ízű, inkább szerelmi, mint társadalmi drámában ugyan felbukkan a dicsőséges nagyurak viszkető nyakával példálódzó Petőfi-sor parafrázisa, de sajátos módon az erre vonatkozó kérdést Szapolyai teszi fel. Jókai véleménye mégis egyértelmű, úgy gondolja, hogy a keresztesként hazáját védő paraszti tömeg „méltó leend, hogy nemzetnek nevezzék”⁷, már csak azért is, mert a jog és vagyon nélküli jobbágy az igazi hazafi, szemben a maga önző hedonizmusába süllyedt nemességgel. (Vö. Petőfi tézisével, mely szerint, míg vele ellentétesen „Küzd a gazdag, de nem a hazáért, / Védi az a maga gazdaságát... / Csak a szegény szereti hazáját.”) Jókai álma a nemzeti összehozás, melyben „úr és paraszt csak abban versenyez / Melyik szeresse jobban nemzetét?”⁸. Ez nem éppen forradalmi álláspont. Jókai tehát nem lelkesedik Dózsáért, akinek értékelését a szerelmét el nem fogadó, de halálában felmagasztosulást látó és az őt gyalázatosan elpusztító uraktól viszolygó hősnővel fogalmaztatja meg: „Nagy szellem volt, csak árnya volt nagyobb”, akinek „bukásától még most is reng a föld”⁹.

*

³ AJÖM XV. 174–175

⁴ AJÖM XV. 73.

⁵ idézi Szörényi László: *Toldi uram dereka. Arany Jánosról*. Bp. Nap, 2018. 6.

⁶ u. o.

⁷ Jókai Mór: Dózsa György. In. U. ő.: *Színművek III*. Bp. 1893, Franklin, 206.

⁸ u. o. 303.

⁹ u. o.

A 20. században az irodalmi Dózsa már a valahai, közvetlenül történelmi-politikai jelentésektől eloldott figura, amelyik tetszőleges jelentést kaphat. Irodalmi újjászületése a történész szakma figyelmét is fölkelti, és a századforduló táján a kor jeles történésze – végre – tudományos alappossággal tárja föl a Dózsa-felkelés történetét. Munkája a továbbiakban a témához nyúló írók számára is megkerülhetetlen, de azon már nem tud változtatni, hogy Dózsából mitologikus hős legyen, akinek figurájával olyan szabadon bántak, mint máshol Akhilleuszéval.

Rendkívül adatgazdag könyvében Márki a parasztháborút európai összefüggésben vizsgálja, összeveti a hasonló nyugati megmozdulásokkal, és vizsgálja a reformációval való összefüggéseit. Nem ítélkezik Dózsa fölött, ez önmagában is pozitív gesztus. Életrajzát illetően megjegyzi, hogy elsőként az „ököljog embere”-ként kerül említésre. Márki számára a korábbi történetírói hagyománynak megfelelően az egyik központi kérdés a törökellenes kereszties háború meghirdetése és megghiúsulása – egyik sem Dózsa felelőssége. Amikor a jobbagysereg kegyetlenkedéseiről ír, történelmi értelemben megértő: „Dósa kegyetlenségei a nép durvaságát, Szapolyai kegyetlenségei a nemesség durvaságát bizonyították. Egyenlő fegyverekkel harcoltak s meddő volna kutatni, melyik fél követte el 1514-ben az első embertelenséget.”¹⁰ Márki ugyan nem rokonszenvez Dózsával és háborújával, de szakmájából következően tárgyyszerű, és van összehasonlítási alapja. „Dósa nevénél nincs okunk jobban elborzadni, mint a későbbi Robespierrekén, vagy mint például az egykorú Szapolyai vendettáján. Rendszerváltozást akartak, a tömegre számítottak és emberek voltak. Nincs tehát erkölcsi, de van forradalomtörténeti mentsége Dósának”.¹¹

A parasztfelkeléshez vezető kereszties háborút meghirdető pápai bulla tartalmát illetően kiemeli, hogy a pápa nem az uralkodóhoz, „hanem ahhoz a *néphez* fordult, mely Hunyadi és Capistrano idejében megszasztotta Konstantinápoly meghódítóját”¹². Márki nem talál magyarázatot arra, hogy Dózsának emléke is alig maradt, pedig a nép „sohasem követett tömegesebben egy forradalmi vezért”. Az országot lángba borító veszedelem mérlegeként leszögezi: „politikailag semmi lett egy néposztály, mely bukásában magával rántotta a nemzet önállását”¹³.

Márki könyvének születése idején Dózsa aktualitását a viharsarki aratósztrájkok és a dualista rendszer közjogi válsága adták. Ady vélhetően Márki kutatásai nyomán ismeri a Dózsa család történetét, amikor

¹⁰ <http://mek.oszk.hu/05800/05803/html/05.htm#d1e10551>

¹¹ <http://mek.oszk.hu/05800/05803/html/05.htm#d1e4787>

¹² <http://mek.oszk.hu/05800/05803/html/01.htm#d1e172>

¹³ <http://mek.oszk.hu/05800/05803/html/01.htm#d1e172>

magát „Dózsa György unokájának” vallja, tehát tud nemcsak szabad székely, hanem nemesi származásáról is, így vállal vele közösséget, és ebből a pozícióból fordul szembe a maga korának származási és vagyoni arisztokráciájával.

Az irodalmi Dózsa ezt követően ismét erőre kap. A korszak, nagybirtokrendszerével, agrárválságával, elvetélt forradalmaival, a nemzetet és a parasztságot sújtó válságával, szinte kínálja az újabb analógiákat – nemcsak a progresszió oldalán. Sajátos módon jelenik meg Dózsa alakja Herczeg Ferenc agyondicsért, de inkább a magyar regény romantikus kezdeményeinek színvonalát idéző művében, *Az élet kapuja* záró oldalain. A pápai ambíciójában vesztés Bakócz Tamás a haza védelmét szorgalmazva tér vissza Rómából (a szerzői elképzelés szerint pápa is azért akart lenni, hogy a keresztény világ erőit egyesítve forduljon a török ellen). Már útközben új tervet készít: széleskörű európai támogatás nélkül, a nemességtől semmit sem várva mondja: „Az urak csak egymás közt keresik az ellenséget. A pogánynak már nem jut a gyűlöletükből. De a nép! Hunyadi János bocskorosokkal verte el Hódító Mohamedet Belgrád alól...”¹⁴. (A tétel Márki könyvéből ismerős.) A sereg vezetésére a zászlós urak és a nemesség körében több okból nem lát alkalmas vezért, ennek csak egyik oka az alanyi alkalmatlanság. „Ha a földesúr viszi táborba a parasztját, akkor az is csak úri robot. De ha Hunyadi János hívja, és önként megy, akkor az azt jelenti: a szegénységnek is van hazája”¹⁵ – mondja, miközben százezer parasztot vár a kereszties hadjáratba. Bakócz szerint nem kell félni a néptől: „Az nem rossz, nem is jó, hanem olyan, mint Isten sok alkotása, a tűz, a víz, a heg, a felhő: van benne erő, de nincsen indulat. Az indulatot a vezérei adják bele a népbe. A Hunyadiak tudtak vele bánni, őket nem égette meg a tűz, de a mai urak semmit se tudnak. Azért nem is adunk a keresztieseknek vezért a nagyurak közül. [...] Olyan kell, aki kicsi ember és mégis nagyhírű, aki erős, de nem hatalmas. Olyan, akit szeret a nép, és aki mégis az urakkal tart”¹⁶ – mondja, és nem figyel az intésre: „Mi lesz, ha a vezér szívében nincs az urakkal? Ha megtörténik az, ami már annyiszor megtörtént, hogy nem a vezér vezeti a népet, hanem a nép a vezért?”¹⁷ A regény végén Bakócz meg is nevezi kiszemeltjét: Dózsát, „akit szeret a parasztság és mégis a nemességgel tart.”¹⁸

¹⁴ Herczeg Ferenc: *Az élet kapuja*, in HF munkái, gyűjteményes díszkiadás V. Bp. é.n. Singer és Wolfner, 128.

¹⁵ u. o.

¹⁶ u. o. 130

¹⁷ u. o. 131.

¹⁸ u. o. 134.

Herczeg regénye 1919-ben jelent meg, természetesen az aktuális krízisre reagál, innen a Nyugat szűklátókörűségének, hedonizmusának, romlottságának toposza. Ezzel szemben a pogánysággal szembeszálló vasakaratú Bakócz nemcsak a magyarság, hanem a keresztény Európa megmentésén dolgozik (igaz, korábban maga is sokat tett azért, hogy azt meg kelljen menteni). Kínálkoznak az áthallások: erős áttételekkel, de a vasakaratú Bakócz nemzetmentő elszántságában Tisza István elkötelezettsége, a keresztény világot fenyegető török veszélyben a bolsevizmus előretörése kísért. A népnek kedves, de feltételezhetően mégis a nemesekhez húzó vezető kiválasztásakor elkövetett hibában Károlyi Mihály országlásának elfogadására ismerhetünk.

Kulcsregényről persze szó sincs, annál Herczeg sokkal intelligensebb író, hogy ilyesmire vállalkozzon – ahogyan még a kifejezetten a forradalmakkal foglalkozó, több kortársát is felismerhető alakokban ábrázoló regényében, az *Északi fényben* is igyekszik figuráit eltávolítani modelljeitől. Az iránt azonban nem lehet kétségünk, hogy Dózsa ismét aktuálpolitikai tartalmak kifejezésének szándékával jelent meg regényében.

És ez így folytatódott a továbbiakban is. Röviddel később Juhász Gyula a fehérterroristákat hasonlítja Szapolyai katonáihoz, a húszas években Dózsából (ismét) az elodázhatatlan magyar forradalom, egyúttal a magyar sors jelképe is lesz. Szabó Dezső pamflet-regényének, a *Segítség!*-nek szobrász-hőse Dózsát mintázza meg a magyar paraszti sors összefoglalójaként és jövőt ígérő jelképeként (művét a keresztény-kurzus szolgálatába szedített valamelyik diákszövetség tagjai megsemmisítik).

A *Magyar történetben* a vonatkozó fejezetet író Szekfű Gyula mindössze másfél oldalt szentel a „parasztlázadás”-nak, hogy aztán Werbőczy *Hármaskönyvének* történelmi jelentőségét több mint háromszoros terjedelemben taglalja. Eközben az irodalmi hagyománynak megfelelően a forradalmár Dózsa mítosza a népi írói mozgalomtól a kommunistákig fontos szerepet kap a baloldali retorikában. Megidézi József Attila, felbukkan egy Tamási-novellában, a későbbi Sztálin-díjas Gergely Sándor trilógiát szentel neki, Derkovits fametszetsorozata műfaji bravúr. Féja Géza 1939-ben könyvet szentel Dózsának, történelmi anyagát tekintve ő is a Márki-könyvre épít, a hangsúlyokat természetesen máshova helyezi. A földesúri önzés és romlottság szerepét és a főrendeknek a török elleni honvédő harcban való restségét kárhoztatja – amivel szemben Dózsa jobbágyserege a nemzeti érdeket képviseli. Féja kiemeli a kisnemesek részvételét a felkelésben, ami szerinte „igazolja, hogy a népi forradalom egyesekben nagy nemzeti átalakulás vágyává forrott”¹⁹.

*

¹⁹ Féja Géza: *Dózsa György*. Bp. 1939, Mefhosz Könyvkiadó, 94. o.

1945 után természetesen a Dózsa-értékelés is megváltozik. A kommunista hatalomátvétel után Révai József vezényelte emlékezetpolitika a nemzeti küzdelmeket az osztályharc logikájához kívánta igazítani (ez folytatódott a Kádár-rendszerben is: lásd a *Szegénylegények* kivételével az Aczél György elvárásaihoz igazított Jancsó-filmek történelemképét). Ez a manőver azonban visszafordítható volt: a nagy nemzeti mozgalmak értelmezésének az osztályharc jegyében való újrarahangszerelése kétélű fegyvernek bizonyult. Ezek a forradalmi megmozdulások a rendszer elleni fellépéshez, de legalább ellenálláshoz is alkalmas háttérként voltak megidézhetők. Kiemelkedő irodalmi értékű példa erre Juhász Ferenc 1954-ben megjelent *Tékozló országa*. A jobbágyságnak a jogaiért vívott harca bukásának és a magyarság egészének erejét pusztító megtorlásnak víziója egyetemes érvényű látomás, amely a kommunista diktatúra általi jogfosztásokra, terrorra is érthető. Juhász „tékozló ország”-ról ír, ami az „eltékozolt nemzet” értelmezést is felkínálja. A győztes erőszakot is ennek megfelelő összefüggésben jeleníti meg: „Önmagáért hős ott fenn az úr is. Önmagáért. Nem a nemzetért!”. Dózsát, akit Márki szerint egykor paraszthadak közegében többnyire „Székely”-nek neveztek, Juhász a „Székelyföld fekete rózsája”-ként említi, ezzel egy olyan időszakban utalt Erdélyre, azon belül egy jogi- és tájegységre, amikor erről nem eshetett szó. Másfelől a „fekete rózsa” kifejezés is megjelenik benne, ami Csoóri Sándor egyik emblemikus versének (*Anyám fekete rózsa*) meghatározó motívuma: alighanem akaratlanul használja Juhász Ferenc metaforáját – de szövegszerű bizonyítéka annak, hogy Csoóriék filmnovellája illetve filmje előtt ott volt Juhász eposzának példája.

De nemcsak az: 1956 elején mutatták be Illyés Dózsa-drámáját, amely (mondani se kell, Márki anyagára építve) a törökellenes harc, tehát a nemzeti önvédelem hőstét láttatja a parasztvezérben, aki elsősorban katonára és hazafi, és szinte kényszerből fordul „az urak” ellen, mert azok nemcsak a népet sanyargatják bestiális kegyetlenséggel, hanem a haza védelmét is szabotálják. Az ő Dózsájának álma nem más, mint a szabad székelyek szabadságjogával élni szülőföldjén. (Erdély, a Hargita, a székelyföldi falvak nevének nyilvános kimondása itt is a nemzet határok nélküli összetartozása melletti vallomás.)

A fogságba esett, de a Szapolyai szolgálatába állásért ígért kegyelmet elutasító, azaz kollaborációra nem hajlandó Dózsa alakja, vívódása jelenik meg majd az *Ítélet*ben is. Illyés is a maga korának kihívására válaszol: azt mondja ki, hogy nem fizethető olyan ár a megmaradásért, amely minden korábbi gondolat és tett megtagadását jelenti.

Ebben a drámában a történelmi kellékek és az irodalmi Dózsa-legendárium elemei mögött az áldozattá válást is vállaló ellenállás gondo-

lata jelenik meg, aminek jelentését hangsúlyossá teszi, hogy 1956-ban mutatták be. Ez is a politikai kontextusban való értelmezést kínálja – ahogyan a kortársak is értették. Illyés személyes üzenete is egyértelmű: változtatni akar a hatalommal való korábbi kapcsolatán, melyben hallgatólagosan tudomásul vette „útitársként” kezelését.²⁰

A valóságos történelmi pillanatot figyelembe véve nem lehet véletlen ez a problematika. Ugyanebben az évben, közvetlenül a forradalom kirobbanása előtti napokban mutatták be Németh László *Galileijét*. Abban a tudóst tudományos tanítása visszavonására kényszerítették. Galilei ezt végül megtette, mert úgy gondolta, hogy ami gondolat egyszer nyilvánosságra került, az akkor is a maga életét éli, ha világra hozója megtagadja.²¹

Hogy Illyés számára milyen fontos volt Dózsa alakja (aki Petőfi-életrajzot ír, ezt aligha kerülheti el), azt jól mutatja, hogy a látványos ünnepségekkel körített 1972-es Dózsa-évforduló idején ismét drámát szentel neki: a *Testvérek* nem ünnepi mű, jóformán egyetlen hosszú vita Dózsa György és Dózsa Gergely között. Utóbbi szembenáll bátyja nagyratörő ambícióival és óva inti, hogy olyan vállalkozásba kezdjen, amely meghaladja erejét. Végül azonban ő sem tud mást tenni, mint harcolni: a hatalom agresszív és manipulatív durvasága a pusztulásba vezető útra kényszeríti. (Dózsa a közgondolkodásban az ideológiai manipuláció ellenére az értelmiségi köztudatban nem a forradalmi erőszak, hanem a letiport szabadságharc hőse volt, így itt is kínálkozott az 56-os áthallás jegyében való értelmezés.)

*

Közismert, hogy Eisenstein *Rettegett Ivánjától* kezdődően miként igyekezett a bolsevik hatalom a filmgyártást történelemképének hirdetésében a maga szolgálatába állítani (de rögvess meg is született annak példája is, hogy miként tudja a művészet ezt a törekvést kijátszani). Mindenesetre Révai József politikája is próbálkozott ezzel. Aczél Györgynek több kellett: külpiacokon is eladható termékeket kívánt. A tehetségekben bővelkedő magyar filmgyártás erre alkalmasnak bizonyult, már csak azért is, mert a nyugat nemcsak kíváncsi, hanem fogékony is volt a vasfüggönyön túli világ teljesítményeire. Ez is kellett a hatvanas évek magyar filmsikereihez.

²⁰ Egy fültanú szerint a bemutatót követően Rákosi biztosította a háromszoros Kossuth- és egyszeres Sztálin-díjas Gergely Sándort, hogy három kötetes Dózsa-regénye – amit egy húszas évekbeli tanulmányából a harmincasokban növesztett trilógiává – jobban tetszett neki...

²¹ Erre azért érdemes utalni, mert Csoóri történelemképében, drámai gondolkodásában Illyésnek és Németh Lászlónak is kulcsszerepe volt.

A pártállamokban a filmgyártás nem lehetett más, mint állami monopólium. Vagyis hatalmi jóváhagyás nélkül nem készülhetett és még kevésbé kerülhetett nyilvánosságra bármilyen film. Hogy ebben a helyzetben mekkora szabadságot vívhattak ki maguknak az alkotók, az csak érintőlegesen témája jelen írásnak. Az *Ítélet* értelmezéséhez azonban erre is ki kell térnünk, különösen azért, mert született egy olyan film, amelyikben Dózsa ugyan nem jelenik meg, de címével áttételesen mégis utal rá.

Ezeknek az éveknek elsőszámú filmes exportcikke Jancsó Miklós művészete lett. Már a *Szegénylegények* is, de az azt követő alkotásai művészi újdonsága, filmnyelvi újításai kilógtak az uralkodó esztétikai elvárások rendjéből. Ez az alternativitás sikerre számíthatott az újbalsoldali rendszerkritika nyugati fellelőjeiben, egyúttal alkalmas volt arra, hogy a magyarországi viszonyokat liberálisnak láttassa.

Hogy ez mennyire volt valóság, azt a *Még kér a nép* példázza. Jancsó a Dózsa-legenda építésében kulcsfontosságú Petőfi-vers címét birtokolja el. Az 1971-es filmben nincs szó Dózsáról, de miközben témájával a 19–20. század fordulójának agrárszocialista mozgalomhoz kapcsolódik, címével Dózsa parasztháborújára kíván utalni. Újszerű eszközei résznek látszanak, de történelemszemléletében a pártállam hivatalos álláspontját jeleníti meg. Eszerint a kommunizmust megelőző minden korábbi rendszert a nép kegyetlen elnyomása jellemezte. A bűnös múlt megmutatása pedig minden további bizonyítás nélkül igazolja a fennálló berendezkedés humánus voltát. Így pedig nincs szükség a jelen rendszerének dicsőítésére. Filmjében Jancsó erre a „szabadságra” épít, közvetlenül nem tesz a rendszer mellett hűségnyilatkozatot. Az elnyomás és erőszak kérdését egyetemes magaslatokban tárgyalva úgy tesz, mintha abba a kádárista rendszer elnyomó természetének bemutatása is beleférne, de egyetlen gesztussal sem utal az aktuális rendszer szabadsághiányos állapotára. Ezt legfeljebb a hazai nézők vehették észre, de a nemzetközi filmes világnak nem kellett ismerni a magyar történelem alakulását, jelképrendszerét, utalásai hálóját. Vagyis semmi akadály nem volt a *Még kér a nép* cannes-i díjazásának, ami Jancsó hazai elfogadottságát máig kétségbevonhatatlanná tette.

A 20. század diktatúráiban azt hirdették, hogy bennük valósul meg az emberiség szabadságálma, ezért támogatták az udvari művészeknek a mindennemű elnyomást megkérdőjelező törekvéseit – azzal az egyetlen megkötéssel, hogy az még véletlenül se utaljon az ő környezetükben dúló zsarnokságra. A Petőfi-vers címét áruvédjegyként használó *Még kér a nép* a legmagasabb művészi színvonalon teszi ezt. A magyar szabadságharcok mindegyike a nemzet harca is volt, Jancsó filmjének gon-

A Stephaneum belső tere, Piliscsaba. (Ludmann Mihály felvétele.)

dolatiságában és képi világában viszont a korszak hivatalos ideológiájának közhelyeit képviselve az elnyomás rendszere nemzeti. Ez élesen szembenáll Petőfi versének mondandójával: ő a feudális jogrendet és hatalmi elitet nemcsak a társadalmi igazságosság jegyében támadta, hanem hazafiatlansága miatt is: „S ti, kik valljátok oly gögösen: / Mienk a haza és mienk a jog! / Hazátokkal mit tennétek vajon, / Ha ellenség ütne rajtatok?”

E kérdést nem tette fel Jancsó, a pártállam 1956 utáni irányvonalához simulva azt az ideológiát támogatta, amely valójában azért rettegett a nemzettől, mert gyűlölte a demokráciát. Ezért maradt ki gondolkodásából Petőfi követelése: „Jogot a népnek, az emberiség / Nagy szent nevében, adjatok jogot, / S a hon nevében egyszersmind, a mely / Eldől, ha nem nyer új védoszlopot.”

Amikor Petőfi *A nép nevében* írta, akkor általa valóban a „nép” érdekvédelme szólalt meg, ez adott idealizált Dózsa-képének lírai fedezetet. A Csoóri-Kósa-Sára film az ebből a hitelességből kinőtt hagyományban kapott támaszt, az (elnyomott) nép harca egyúttal az (elnyomott) nemzeté is. És amikor elbukik, akkor a hatalommal való együttműködés kérdése is

ebben a dimenzióban mutatkozik: az alkotók az *Ítélet*ben az elnyomottak igazát nem a közvetlen valóságtól eloldott manipulatív magaslatokban, hanem a rendszer ellenében jelenítették meg. Dózsának arra a kérdésre kell választ adnia, hogy szabad-e megtagadnia azt, amit igazságnak tart. Ami a film alkotói és nézői számára nem úgy általában volt valamilyen szabadságküzdélem, hanem 1956 forradalmát jelentette.

Nem voltak ebben egyedül, a Dózsa-vízió másokban is élt: ekkoriban formálta Szervátiusz Tibor is azt a Dózsa-szobrát, amelyről Csoóri ezt írta: „Elég belenézünk Dózsa halálon túl is engesztelhetetlen arcába: egy többszörösen fölperzselt ország és történelem irtózata nyűgözi le tekintetünket. Egy arc-apokalipszis. A halál darazsai ki-be röpködhetnek a roncsolt lukain, megülhetnek üregeiben. Ez az irtózat azonban kétértelmű: megtartó erőnek azt érezhetjük, ami a létünkben is fenyeget bennünket.”²²

Ez pedig a magyar társadalom erkölcsi-szellemi alapkérdése volt több mint három évtizedig. A válasz a többség számára a beletörődve elfogadás volt, még a hallgatólagos szembenállást is csak egy kisebbség vállalta. A nyílt ellenállás lehetetlenségét tudomásul kellett venni, de valamiféle lehetőség azért adódott a hatalmi rendszer szellemi elutasítására. Nyíltan rendszertagadó filmet semmiképpen sem lehetett készíteni, ezt nemcsak a cenzúra, hanem a filmgyártás állami monopóliuma sem engedte. Csoóriék témaválasztását segítette az irodalmi Dózsa-hagyomány és a pártállam döntési mechanizmusainak ismerete, hiszen a kommunista rendszer olyannyira elkötelezte magát Dózsa kultusza mellett, hogy nem engedhette meg magának egy ilyen film készítésének elutasítását.

(Folytatjuk)

²² Csoóri Sándor: Szervátiusz Tibor szobrai. In *Uő: Készülődés számadásra*. Id. kiad. 234.

BOTOS KATALIN

KÉNYSZERPÁLYA-MÓDOSÍTÁS

A gazdasági rendszerváltás esélyei 1989–1990-ben

Sokan és sokat írtak már a magyar rendszerváltoztató folyamatokról, évekről, úgy vélem, a nyilvánosság mégsem ismer kellően sok gazdasági kérdést. Személy szerint én még a rendszerváltás után 25-28 évvel később is kaptam olyan megjegyzéseket, hogy nem volt éppen szimpatikus, amikor 1990-ben azt mondtam a televízióban, hogy Magyarország minden körülmények közepette fizetni fogja adósságait, *bármibe kerül is...* Mintha Antall József és az MDF vagy én nem akartuk volna csökkenteni az országra nehezedő súlyos adósságterheket! Üriemberi nagyvonalúságból?! Nagy Pongrác, külföldről hazatért közgazdász sok példányban elkelt könyvében egyenesen úgy fogalmazott, hogy engem azért „buktattak” fölfelé, államtitkárból miniszternek, *mert* nem kért a pénzügyi tárca az IMF-től átütemezést. Ezt a képtelenséget az elmúlt évtizedek alatt sokszor cáfoltam, de úgy tűnik, *nem elégszer*.

Talán a jelen írásban sikerül világossá tenni, milyen hallatlanul nehéz körülmények közepette vette át a kormányt Antall József. Úgy általában tudjuk, hogy mi minden történt, milyen paktumok kötöttek, milyen jogi és politikai fejlemények voltak. De mégis kevesen értik, hogy *pontosan miben rejlettek* a meghatározó jelentőségű *gazdasági problémák*. Így például azt, hogy milyen szerepe és jelentősége volt a külkereskedelemnek és a pénzügyeknek a rendszerváltozás menetében, hogy *kényszerpályán* voltunk azokban a hónapokban, években. Döntési lehetőségünk nem volt. Az öröklött terhek nyomasztottak, és a körülöttünk összeomló szocialista gazdálkodási rend, a Szovjetunió megropppanása és szétesése kívülről további nehézségeket zúdított ránk. Nyugati partnereink sem mutattak túl sok empátiát irántunk. Voltak segítőkész akciók: norvégoktól, finnektől, hitelkeretek az IMF-től, a németektől, japánoktól, Phare-program az EU-tól, de összességében inkább azt tapasztaltuk, hogy nem értik (talán nem is akarták érteni) nehézségeinket, amelyeket Jalta és a szocialista gazdaságvezetés okozott az egyéni kezdeményező-készségek teljes elfojtásával és a magántulajdon megszüntetésével, a szocialista piac igényeit szolgáló termelési szerkezettel.

Sokaknak jól jött ez a régió mint új piac a saját termékeik számára. És ebben az új „gyarmatosításban” voltak hazai támogatóik is, akik a belpolitikai harcokat külső segítséggel akarták megvívni. Nekik sem állt érdekükben az objektív helyzet feltárása. Kifizetődőbb volt számukra a

jelentkező nehézségeket a hatalomra kerültek ügyetlenségének betudni. Mintha azért jelentkezne mindez, mert éppen az adott politikai erők kerültek hatalomra, és nem az állítólag a „szürkeállományt” képviselő pártok. Legalábbis ezt hirdették, hogy mielőbb visszavehessék az irányítást. Történelmietlen kérdés, hogy ők vajon mit tettek volna a helyünkben. Nehéz elképzelni, hogy érdemben kevesebb áldozattal tudták volna tovább kormányozni az országot. A helyzet, az adósságtömeg, a szakemberhiány adott volt. Persze, lehetett volna esetleg nyomban átadni egy gazdag magyar származású milliárdosnak a teljes magyar vagyont, az adósságaink fejében. Ezt a problémát így megoldhattuk volna, a tulajdonosi jogokkal egyúttal jövőbeni teljes jövedelmünk hozamát is átadtuk volna az új tulajdonosnak! De még így is kérdés, hogy vajon ez esetben rövid úton pótolhatók lettek volna a kiesett szocialista piacok? Megmaradt volna a magyar gépipar rengeteg munkahelye? Nem esett volna-e szét a magyar mezőgazdaság? Vajon ezen az áron lehetett volna gyorsan jólétet vásárolni? Vagy a megszorítások ez esetben is elkerülhetetlenek lettek volna, hogy a politikai és anyagi kárpótlást követelők jogos kompenzációs igényeinek kielégítéséről ne is beszéljünk.

Igyekszem a szemtanú hitelességével fogalmazni. Hiszen valóban nagyon közelről láttam a fejleményeket, sőt, tevékeny alakítója is voltam a folyamatoknak a kormányzat apparátusában. Nemcsak politikusként, szakemberként, mert sohasem a kitűzőm alapján vállaltam politikai funkciót, hanem a szakmai ismereteim alapján. (Amit, minden indulat ellenére, nem vont kétségbe még az ellenzék sem. Nehezen is tehettek volna, hiszen maguk is ott voltak azokon a nemzetközi konferenciákon, ahol nyugati szakértők kérték ki véleményemet, még 1989-ben is, a régió pénzügyeiről.)

A rendszerváltás előzményei

Sokan már a *rendszerváltás* kifejezést sem tudják elfogadni, mert *bizonyos szakmai elitek nem cserélődtek le*. Volt, ahol a korábbi hatalom képviselőit elküldték, így pl. elég határozottan az NDK-ban. Csakhogy a mi számunkra nem volt egy *párhuzamos Magyarország*, ahonnan piacgazdasághoz értő, a demokratikus jogrendszert és egyben a hazai viszonyokat is jól ismerő szakembereket lehetett volna „importálni”. Van okunk hát arra, hogy jogosan használjuk a *rendszerváltás* kifejezést, annak ellenére, hogy 1990 után a korábban politikai, gazdasági vagy szakmai alapon ki-nevezett befolyásos vezetők továbbra is gyakran pozícióban maradtak, és alig volt *elitcsere* a gazdaságban, és az apparátusokban.

De a változás folyamatában *a teljes jogi környezetet* át kellett alakítani. Ezt szakemberek nélkül nem lehetett megtenni, így azok többsége a helyén maradt, akik értettek ahhoz, amit korábban csináltak. A változás viszont mégis forradalmi volt. *Rendszerbeli* váltás volt! Áttértünk a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra, a demokratikus jogállamra. Privatizáltuk az állami tulajdont.¹

Tagadhatatlan, hogy ezt a korábbi elit a bennfentesek tájékozottságával gyakran a saját hasznára fordította. De vajon lehetett volna-e mindezt másképp csinálni? Nem voltak tömegével szakmailag kiváló, és korábban a hatalom által le nem járatódott emberek. Különösen nem közgazdászok vagy apparátusi gyakorlattal bíró jogászok, akikkel az új hatalom fel tudta volna cserélni a hivatalokban, gazdasági egységekben, a korábban vezető szerepet betöltő személyeket. (Hacsak nem akartuk volna azt a hibát követni, amit a 40 évvel korábbi kommunista hatalomváltás számlájára oly sokszor felemlítettünk, hogy 1948 után a négy elemivel rendelkező, felkészületlen, ámde párthű emberek kerültek a gazdasági egységek élére.)

Tény azonban, sokan érezték úgy, hogy bár elkötelezettek voltak, az ő segítségükre nem eléggé tartott igényt az új hatalom. Különösen a mérnökök között lett volna sok olyan ember, akinek szakmai ismeretere lehetett volna jobban alapozni. (Hiszen közülük sokan érkeztek a kiváló egyházi iskolák diákjai közül.) A közgazdászok között azonban viszonylag kevés makro-pénzügyi ismerettel rendelkező szakember akadt. Márpedig 1990-ben a gazdaságpolitikához nem volt elegendő az üzemgazdasági felkészültség. A legnagyobb gazdasági probléma ugyanis *a két külpiacon alapvető elszakadása miatt* jelentkezett. Ezt azonban üzemgazdasági szinten, forintban kalkulálva kevesen érzékelték.

Feldolgozóiparunk alapvetően a szocialista piacra termelt. Az agrárium még csak tudott volna eladni, adott esetben többet is a nyugati piacokon, de termékeinek döntő részét a szocialista piacra volt kénytelen irányítani. Hiszen kőolajat csak akkor szállítottak a szovjetek, ha cserébe a „nagy barterekben”, az államközi egyezményekben, mi *agrárterméket* szállítottunk. Az energia megszerzése alapvető fontosságú a gazdaság számára. A magyar társadalom foglalkoztatását elsősorban az ipar, jelentős részben a gépipar biztosította. Ezek a termékek viszonylag korszerűek voltak ugyan, de nem annyira, hogy Nyugaton minden további nélkül eladhatók legyenek. Az energiáért viszont nem fogadták el ezeket a termékeket a szovjet piacon: a gépexporttal szemben nekünk gépeket kellett importálni, mert ők is el akarták adni saját, nem túl kor-

¹ Mihályi Péter: *A magyar privatizáció enciklopédiája*. Pannon Egyetemi Kiadó, 2010.

szerű gépipari termékeiket, hiszen a feldolgozóipari foglalkoztatás ott is fontos volt.

Nehéz ma elképzelni, de negyven éven át a kereskedelem a szocialista blokkban *országos barterben*, árut árura cserélő megállapodásokban bonyolódott. Nem pénzzel fizettünk, noha úgynevezett transzferábilis rubelben voltak kifejezve az árak.² Eközben azért, hogy a gépipari termékek *viszonylagos* korszerűsége, eladhatósága a szocialista piacon biztosítható legyen, jelentős mennyiségű, konvertibilis devizáért vásárolható alkatrészt kellett ezekbe építeni (így az Ikarus buszokba MAN motorokat). De a mezőgazdaság sem tudott nyugati import nélkül működni. A magyar agrárium termékei is szükségessé tették a fertilizáló szerek (pl. a német Degussa cégtől, „aranyáron” beszerelve), vagy az amerikai kombájnok és alkatrészeik megvásárlását.

Miért fontos ezt figyelembe venni? Mert ezeket a devizáért beszerzett alkatrészeket rubelben elszámolt termékekbe építve cseréltük tovább. (Kivételt a forgalomban az agrártermékek egy része jelentett: gabonáért, húsert valóban kőolajat, ún. „kemény terméket” kaptunk). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a feldolgozóipari export nagy részénél olyan *valutaátváltást* valósítottunk meg, amelynél *konvertibilis devizát nem konvertibilisre cseréltünk*, miközben a kapott rubel-bevételből nem tudtuk a szükséges dollár-importot finanszírozni. Ahhoz a nyugati piacokon „kitermelt”, netán adósság fejében megszerzett devizára lett volna szükség. „Transzferábilis” rubelért nem adtak nyugati gépet, gépalkatrészt vagy vegyszert Magyarországnak. Ha megnézzük a külkereskedelem relációnkénti egyenlegeit, láthatjuk, hogy az árukon keresztül történő „valutaátváltás” mindenképpen jelentősen *hozzájárult dollár-eladósodásunkhoz*.

Kérdezhetik: vajon ezt nem látták a felső vezetők? De, igen, *valamennyire* látták. Amíg azonban a szocialista piac be nem fulladt, addig *forintban* nagyjából *egyensúlyban volt* a gazdaság makro-mérlege. Úgy tűnt, hogy az export-import kiegyenlített. Csak éppen a nyugati relációban deficit, a keleti, rubel-relációban meg többlet volt. A pénzügyekhez kevésbé értő politikusoknak, de vállalati gazdasági vezetőknek is, nehéz volt elmagyarázni, hogy az utóbbi, a szocialista aktívum, soha nem tette visszafizethetővé a konvertibilis valutában keletkező deficitekre felvett hiteleket!

S ráadásul, éppen a szocialista piacokra gyártó cégek voltak hazánkban is a *foglalkoztatás* zászlóshajói. Nemcsak gazdasági, de politikai érdek is volt tehát, hogy működőképesekek maradjanak ezek a gyárak.

² Ha valakit érdekel ma ennek a kornak a külkereskedelme, a *Valóság* 2018/10 számában olvashat róla leírást. Botos Katalin: A KGST korszak külkereskedelme. Tények és anekdoták.

Az országban nyomban munkanélküliség lett volna – lett is a rendszerváltás után –, ha ezek a cégek már nem tudnak a KGST piacra eladni. (Pontosabban: keleti partnereink – deviza hiányában – nem tudtak volna vásárolni tőlünk.)

De vajon lehetett volna korszerűsíteni ezeket a feldolgozóipari egységeket, hogy versenyképesek legyenek más piacokon is? Talán igen. Ezt tűzte ki célul az 1970-es években a magyar kormányzat. Csakhogy az erre a célra felvett 4 milliárd dollárnyi hitelt iszonyatosan megdrágította az időközben a nemzetközi pénzpiacon végbement változás, a dollárkamatok katasztrofális megemelkedése. Ez hízlalta fel a rendszerváltás küszöbére 21 milliárd dollárra adósságunkat anélkül, hogy ebből akár egy cent többlet is jutott volna a magyar gazdaságnak! *Csak azért kellett újabb és újabb hiteleket felvennünk, hogy az adósságszolgálatot teljesíthessük.*³ Az olajár robbanása is megdrágította a korábbiakhoz képest az addig előnyös szovjet kőolajimportot. Úgy, hogy nem győztünk az ellentételezés fejében többlet szállítani a szovjet piacra. A cégek maguk is rajta voltak, hogy bennmaradjanak a szocialista piacon, hiszen a hetvenes évektől működött már az 1968 utáni érdekeltségi rendszer, az úgynevezett „új gazdasági mechanizmus”. És forintban ez a kiviteli kedvező volt a vállalatok számára. A forint nem volt konvertibilis, de vállalati szinten nem érzékelték a deviza-problémát. És – megismétlem – másutt még olcsón se tudták volna eladni a nem eléggé korszerű termékeinket, különösen olyan *nagy tételekben* nem, mint a Szovjetunióban. Gondoljuk meg: 13000 db buszt szállítottunk a szovjet piacra! Hova máshova tudtunk volna ennyit hirtelenjében eladni?! (Egyszer sikerült, vagy 2000 darabot – egy tendert megnyerve – a görögöknek értékesíteni. Egyszer, és soha többé, mert a buszok környezetszennyező volta hamar kiderült. Kimutatták, hogy szürkébb lett az Akropolisz a kibocsátott égésterméktől...)

Azaz kulcskérdés volt a foglalkoztatásban a nem eléggé korszerű magyar feldolgozóipar *szocialista piacainak a megtartása*, ami viszont folyamatosan növelte (konvertibilis devizába kerülő beépített alkatrészek miatti) hiányt az ún. tőkés kereskedelemben. Ez utóbbi pedig egyre tovább hízlalta deviza-adósságainkat. Ördögi kör! *Ez a gazdasági szerkezet állt rendelkezésünkre a rendszerváltás küszöbén.*

A politikai változástól az emberek azt várták, hogy a nagyobb szabadság valamivel jobb életet fog biztosítani, és nem azt, hogy az utcára kerülnek. Egyáltalán nem értették a gyárak munkásai, hogyan lehet az, hogy noha ők szorgalmasan dolgoztak, a vállalataik terméke el-

³ Hogy e téren milyen egyéb szakmai hibák voltak, külön elemzendő kérdés tárgya lenne.. (Lásd: Botos Katalin: A magyar eladósodás okai. *Valóság*, 2019. június)

adhatatlan. Aki ismerte a gazdasági struktúrát és a KGST pénzügyeit, számított erre.

1989-ben nemcsak a Politikai Kerekasztal kezdte meg tevékenységét, de működött egy ún. *Gazdasági Kerekasztal* is. A háromoldalú Jogi Kerekasztalról rengeteg információ van.⁴ Ugyanakkor a háromoldalú gazdasági kerekasztalnak a tevékenységét kevéssé lehet megtalálni a történelmi feldolgozásokban. (A gazdaságtörténet mindig háttérbe szorul a politikatörténettel szemben. Pedig nem lehet megérteni a történelmet az anyagi mozgatórugók ismerete nélkül.)

Érdemes felidézni tehát a Gazdasági Kerekasztal emlékét. Több csoportban jöttek össze a szereplők e háromoldalú tárgyalássorozatban: az állam (vagy inkább a Párt), a szakszervezetek (vagy inkább a Népfront), és az ellenzéki pártok által delegált tagok. A tulajdonviszonyok, a pénzügyi helyzet, az öröklött adósságok, a vállalkozások stb. témakörében tárgyaltuk meg az elkerülhetetlen tennivalókat. Az egyik ilyen munkacsoport, melyben az MDF-et én képviseltem, az öröklött adósságokkal foglalkozott. Itt az ellenzéki pártokból az SZDSZ, az MDF, a FIDESZ, a szociáldemokraták és a kisgazdák képviselői vettek részt. Szóvivőnk Soós Károly Attila volt, helyettese jómagam. Csoportunkban a Fideszt Urbán László képviselte. A Népfront-delegáció vezetőjeként a Pénzügykutatóban dolgozó egyik ifjú kollégám ült, a kormányoldalt Szerdahelyi Péter államtitkár vezette. Három nagy témakört vitattunk meg: az infláció, az eladósodás és a környezetszennyezés kérdését, mint *a múlt terhes örökségét*.

Mivel 1987-ben jelent meg *Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány* című könyvem (amely akadémiai doktori értekezésem alapjául is szolgált), a nemzetközi adósságtendenciákat elég jól ismertem. Abban összefoglaltam a kormányzatok világméreteken tapasztalható eladósodásának okait. A fejlett országokban a jóléti kiadások, a fejlődőekben a felzárkózási célú beruházási kiadások, a szocialista országokban pedig mind a kettő túlment azon a határon, amit az egyes országok a termelékenység emelkedése, a központosított jövedelmek alapján megengedhettek volna maguknak.

A hazai adatokat természetesen igazán csak az OT és az MNB szakemberei ismerték, csak az MNB első elnökhelyettese és szűk devizaszakértői stábjában volt tisztában az ország devizahelyzetével. De azért a tükr adatokból is látható volt adóssághelyzetünk. Azt pedig a nemzetközi szakirodalomból meg lehetett ismerni. Így érdemben tudtunk vitatkozni e terhes örökség súlyáról.

⁴ A közelmúltban elhunyt Balsai István alkotmánybíró könyve is beszámol róla. (*Szabadon választott*. Kairosz, 2015.)

Ne is csodálkozzunk, ha a *Tények Könyvében*, amely az 1989–1990-es rendszerváltó év történéseit gondosan, napra lebontva mutatja, folyton ezekkel a témákkal találkozunk.⁵ Ténylegesen a mi bizottságunkban elemzett kérdések voltak azok, amelyek gazdasági szempontból később a kormányzás napi munkájában 1990-ben rendre felmerültek.

Mint utaltam rá, már 1989-ben kritikus ponton volt az ország pénzügyi egyensúlya és deviza-helyzete. Akadoztak a kőolajszállítások a Szovjetunióból. Az OT a gazdasági hatékonyság növelése érdekében a bányák bezárását, a gazdaságtalan bányászat visszafejlesztését tervezte, a költségvetés helyzete miatt az áremelések elkerülhetetlennek látszottak. A pedagógusok – már közvetlenül a rendszerváltás előtt – radikális béremelést követeltek, sztrájkot helyeztek kilátásba (az értelmiségi bérek alacsony szintje már a forint bevezetése óta jellegzetesen kísértett hazánkban). Az IMF – amelynek a nyolcvanas évek eleje óta tagja letünk – 1989 szeptemberi közgyűlésén azt közölte a magyar delegációt vezető MNB-elnökhelyetessel, hogy csak akkor kapjuk meg a kért hiteltámogatást, ha az adósságállomány növekedésének megakadályozását célzó lépések, tehát szigorítások következnek. A pénzügyi kormányzat ugyanakkor – ki tudja, milyen megfontolásból? – éppen 1989 őszén lazított a lakossági devizasabályozáson. Aminek eredményeként a lakosság bevásárlóturizmusra használta fel jelentős arányban a devizakeresetét. Az inflációs tünetek hatására az emberek tartós fogyasztási cikkekbe menekítették megtakarításaikat, tömegesen indultak ausztriai bevásárlásokra. Ezért kénytelen volt a devizahatóság novemberben szigorítani a szabályokat: az év vége felé ugyanis a konvertibilis devizaadósság a kétszerese, a szocialista relációban kialakult követelés négyszerese volt a tervezettnél. (Láttuk, hogy számunkra nemcsak a konvertibilis passzívum, de a szocialista aktívum is hátrányos volt. Az egyik az eladósodásunkat növelte, a másik viszont olyan forintösszegek kiáramlását jelentette a gazdaságba, amelynek nem volt árufedezete, tehát az inflációs nyomást erősítette.)

Nem csoda, hogy amit lehet, eladott a külkereskedelem. A belföldi húskészleteket is kivitték külföldre: ennek következtében húshiány jelentkezett, amit részben kínai importtal pótoltak, feltehetően klíring keretében, azaz nem került konvertibilis devizába. Az ország pénzügyi helyzete egyre kritikusabbá vált. Decemberben pedig leértékelték a forintot.

Az IMF azonban még mindig azzal vádolta a kormányt, hogy habozik a népszerűtlen intézkedéseket megtenni, és így hatalmasra nő a fizetési mérleg hiánya. Márpedig így nem lesz hitel-megállapodás a valutaalappal.

⁵ *Tények Könyve*. Kézírókönyvtár Arcanum. www.arcanum.hu>online kiadványok 19907B2E

Az IMF egy megfelelő költségvetés elfogadásához kötötte hitelét. Az Európai Közöség, amely szintén ajánlott segítséget, az IMF hiteléhez kötötte a maga által felajánlott 1 milliárd ECU hitelkeretét! Az MNB eléggé kétségbeesetten jelezte a kormánynak a fizetéseképtelenség konkrét veszélyét.

Végül a körülmények nyomására december 21-én a képviselők elfogadták az 1990-re tervezett költségvetést, benne a szigorításokkal, vállalati támogatáscsökkentésekkel, adóemelésekkel, és csupán igen szűk szociális ellentételezéssel a nyugdíjaknál és családtámogatásoknál. Nyilvánvaló volt, hogy ez kiváltja a társadalom elégedetlenségét. 1990 január 8-án életbe lépett számos jelentős áremelés, a további napokban kisebb-nagyobb mértékben többször is leértékelték a forintot, export-össztönzési, importvisszafogási céllal. Nyilván az utóbbi is áremelkedést jelentett az import termékeknél.

Az MDF még 1989 őszén kidolgozta programját, amelyben a külgazdasági helyzettel is foglalkozott. Ebben hangsúlyozta: *nem lehet az eladósodással helyettesíteni a reformokat* – sőt, még önmagában, reformok nélkül, külföldi tőkebeáramlással sem. Utóbbinak a feltétele éppen a piacgazdaságra való áttérést célzó reformok megvalósítása lesz. Ennek vállalására az MDF készen mutatkozott. (A fejezetet magam írtam. Szó szerint megegyezett az 1990 januárjában megjelent könyvemben szereplő szöveggel. A könyv címe: *Lesz-e konvertibilis a magyar forint?* Megjelenése után más pénzügyi tárgyú könyveimmel eljuttattam Antall Józsefhez, a Demokrata Fórum elnökéhez. Így a leendő miniszterelnök azt is tudhatta, hogy van az MDF tagjai között olyan szakember, aki a pénzügyekkel országos szinten foglalkozott. Ennek köszönhettem, hogy májusban pénzügyi politikai államtitkárnak, a miniszter első számú helyettesének nevezett ki Antall József.)

Még január végén felkértek, hogy Schamschula Györggyel és Árva Lászlóval vegyek részt az MDF Szovjetunióba kiutazó delegációjában. Az SZKP KB fogadott bennünket. Úgy vélték a szovjetek, hogy az MDF esélyes a kormányalakításra, és ezért tájékozódni akartak gazdasági programjáról. (Mulatságos helyzet adódott a repülőtéren. Vezetőnk hivatalosan Schamschula György volt, Antall József megbízott e konzervatív úriemberben, volt pannonhalmi diákban, férfiemberben, jogász-közgazdász, vállalati szakemberben. volt. A repülőtéren a hangosbemondó mégis *Katalin Botost és delegációját* kérte a VIP-váróba... Mindezt csupán azért említem fel, mert ebből látható volt, hogy sokévi moszkvai hivatalos és tudományos tárgyalásaimat az orosz titkosszolgálat szorgosan nyomon követte. Erről természetesen sejtéseim voltak már a '70-es, '80-as években is. Mindenesetre az oroszok tudták, ki vagyok, kormányprogramunkról, külgazdasági terveinkről érdeklődtek.)

Izgalmas hónapok következtek. Antall József maga is megpróbált képbe kerülni a gazdasági helyzetről. Kádár Béla, akiben Antall József erősen bízott (ekkor a Tervgazdasági Intézet igazgatójaként tevékenykedett) lett a magát Híd-csoportnak nevező, közgazdászokból és jogászokból álló csoport vezetője. A tagok között ott volt Matolcsy György, Kupa Mihály, Oblath Gábor, akik mind fontos szereplői lettek a későbbi konzervatív kormányzatoknak, illetve a jegybanki vezetésnek. Mások is meg voltak hívva a tanácskozásokra, így Tar Pál, O'sváth György, Antall személyes nyugati kapcsolatai. És többek között én is köztük voltam.

A Híd-csoport azzal számolt, hogy „az ország törlesztési és kamatfizetési kötelezettsége 1990-ben 3,3 milliárd dollár lesz.” Ennek fedezetét újabb hitelek jelenthették, így az Európai Közösségtől 400 millió dolláros, a Világbanktól 300 millió dolláros, egyéb forrásokból 100 millió dolláros kölcsön felvételét prognosztizálta a csoport. „Kormányzati intézkedés híján az infláció 25-30 százalék körül alakul, illetőleg az inflációs várakozás állandósulhat. Az éves költségvetés 40-50 milliárd körüli hiánnyal zárulhat, és ez az IMF és a belső gazdasági folyamatok szempontjából elfogadhatatlan volna” – írták javaslatuk összefoglalójában (mely azonban nyomtatásban jóval később, *már a kormány megalakulása után*, a Külgazdaság 1990 júliusi számában jelent meg).

Ami érdekes, hogy még a választások előtt megalakult egy másik szakértő csoport is, a *Kék Szalag Bizottság*. A Kék Szalag Bizottság magyar és külföldi tagokból állt, Márer Pál bloomingtoni professzor kezdeményezésére jött létre. Ez a csoport is meghívott egy-két ülésre. Bár a későbbiekben elsősorban inkább a HÍD bizottsági munkájába kapcsolódtam bele, amennyire tudtam, akkor már meglévő képviselőjelölti feladataim mellett. Márer Pállal korábban ismertük egymást. Kapcsolatunk még a '80-as évekre nyúlt vissza, amikor Magyarországon járván, több ízben felkeresett, mint a KGST transzferábilis rubel pénzügyi rendszerének elismert szakértőjét. (Zaklatott is emiatt annak idején a titkosszolgálat.) A Kék Szalag tagjai között volt az SZDSZ későbbi prominens politikusa, Tardos Márton is, akivel a hetvenes évek KGST-tanácskozásai óta jó szakmai kapcsolatom volt. (Többször együtt voltunk az évtizedek során Moszkvában.) Ő volt 1990-ben a bizottság magyar társ-koordinátora. (Sylvia Ostry, a Group of Thirty tagja volt egyébként a külföldi szakértők részéről a Kék Szalag társ-koordinátora. Ez is jelzi, hogy a döntően a szabad demokratákból álló szakértői csoport milyen széles és rangos nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett.) Márer Pállal és Tardos Mártonnal a rendszerváltozás után tartottam a jó viszonyt, annak ellenére, hogy politikai irányvonalaink eltérően alakultak. A Kék Szalag bizottsági tagjai közt szerepelt Rabár Ferenc is, a majdani MDF

koalíciós kormány pénzügyminisztere, későbbi főnököm. Így, bár nem említene a résztvevők között, kicsit mégis beleláltam mindkét csoport tevékenységébe, elképzeléseibe. De valóban *csak kicsit* láttam bele a kártyákba, messze nem voltam minden folyamatnál képben. Antall például még kormányra kerülése előtt folytatott bizonyos nemzetközi tárgyalásokat a Rothschild-csoporttal. Oda azonban nem engem, hanem Rabár Ferencet vitte magával. Őt aztán a kormányalakításkor pénzügyminiszternek, *gazdasági csúcsminiszternek* jelölte a kormányalakításkor.

Volt egy hálátlan, de fontos feladatom a választási hadjárat idején. Antall felkért, hogy nyilatkozzam az MDF nevében a TV-ben arról, hogy az adósságokat *mindenképpen fizetni fogjuk*, ha kormányra kerülünk. Megtettem; bár a közvélemény előtt roppant népszerűtlen lépés volt. De nem pusztán Antall József kérésére, hanem lelkiismeretem szerint cselekedtem. Minden számomra elérhető információ azt mutatta ugyanis, hogy egy adósság-megtagadással csak rosszabbul járnánk. Az MDF nevében tehát legjobb ismereteim szerint nyilatkoztam.

Ha visszamenőleg figyelemmel követjük a rendszerváltás időszakának eseményeit, látható, hogy az ország a kormányalakításkor kétségtelesenül a fizetéseképtelenség határán volt. A Nemzeti Bank adatai szerint 1990 tavaszán már csak *néhány napi devizatartaléka* volt az országnak. *Tartaléka?* Nevetséges kifejezés, hiszen mi a nálunk tartott rövid lejáratú betéteket tekintettük tartaléknak, de valójában az sem volt a miénk, hanem éppen fordítva: *adósságot* jelentett. A betét az ország számára rövid lejáratú kölcsön volt, amelyet lejáratától függően vissza kellett fizetni annak, aki nálunk tartotta. Ha tehát nem újítják meg a betétet, oda a „tartalék”...

Akkor már több mint egy évtizede kutattam az ország devizaadósságának helyzetét, inkább csak a külföldi adatokra, a Euromoney információira támaszkodva. A hazai szigorúan titkos források megszerzésére soha nem törekedtem, sőt, a szocializmus idején kifejezetten kerültem is azokat. Kimondottan visszatartott a titkos iratok kutatásától, hogy volt egyetemi tanárom – akitől a KGST-pénzügyek oktatását később átvettem, s aki kritikus volt már korábban a szocialista pénzügyi rendszerrel szemben – furcsa módon távozott az életből: állítólag öngyilkossággal. Paksnál fogták ki a Dunából. De sosem voltam biztos abban, hogy valóban öngyilkos lett. Őszintén szólva, kissé féltem. Ezért szinte soha nem mertem titkos adatokat használni. Az adósság témában csak a tükröstatistikákból dolgoztam, gondolván, hogy akik adták a hiteleket, csak tudják, hogy mennyit vettünk fel tőlük – és nagyot nem is tévedtem. De akkor még ehhez is bátorság kellett. Amikor a '80-as évek közepén a TIT által szervezett programon Leningrádban előadást tartottam a

KGST országok eladósodásának a kérdéséről, az ottani professzorok rémülten kérdezték, honnan veszem adataimat. Megmondtam, de náluk a Euromoney folyóirat tiltott gyümölcs volt, csak a főnök páncélszekrényében volt található.

A külföldi adatokból látható volt, hogy fajlagosan hazánk volt a legjobban eladósodott ország a szocialista táborban,⁶ egy főre vetítve pedig a mi adósságunk volt a legmagasabb. Azt is láttuk, hogy mennyire függött a magyar vállalatok működőképessége az ország fizetőképességének megőrzésétől. És ettől függött a foglalkoztatás, az emberek megélhetése.

Máig nem értem, hogy a rendszerváltás idején és a következő években hogyan nem tudták ezt legalább a közgazdászok, a szakmabeliek fölfogni. És hát maguk a konzervatív, a „nemzeti oldalhoz” tartozó politikusok sem értették, milyen következményekkel járt volna, ha nem tudjuk a fizetőképességet fenntartani. Késélen táncolt az ország a kormányzati ciklus első napjaiban.

Még májusban, a parlament első ülése után is, kénytelen volt az MNB a BIS-től, a Nemzetközi Fizetések Bankjától három hónapos áthidaló kölcsönt kérni, mert számos bank kivonta betéteit Magyarországról. Gondoljanak bele, mit jelentett volna akkor a fizetéseképtelenség, mert senkitől nem kaptunk volna újabb hitelt. Arra lettünk volna utalva, amennyi devizát a reálgazdasági javaink értékesítésével szerezni tudunk. Csakhogy *minden tevékenységünkhöz*, bármely piacra irányult is, importra volt szükségünk, amiért fizetnünk kellett. Import hiányában rövid idő alatt *leállt volna a termelés*. Nem lett volna tehát mit eladnunk, hogy devizát szerezzünk, a további import finanszírozásához. Ördögi kör! Az emberek munka nélkül maradtak volna, infláció, sőt, polgárháborús viszonyok alakultak volna ki. Ezt senki sem vállalhatta fel.

Volt ugyan egy javaslat arra, hogy a magyar vagyon fejében adósságcsere formájában rendezzék ezt a kérdést. Ez ügyben Antall József Rabár Ferenc és néhány közeli külföldi közgazdász barátja bevonásával még a hatalomra kerülés előtt, Londonban folytatott tárgyalásokat. De olyan bizalmasan kezelték ezeket, hogy erről én akkor nem kaptam tájékoztatást.

Mondhatja valaki, hogy a hitelezőnek is fáj, ha veszít, így talán érdekelt a kimentésünkben. Nagy Pongrác külföldről hazatért szakember hivatkozott ilyen példákra.⁷ Lehetséges. De mi kicsi tétel voltunk a nagy

⁶ Botos Katalin: Egy közép-európai kisállam nyomorúsága, avagy: hogyan lettünk az elsőkből utolsók, *Közép-Európai Közlemények Történeszek, geográfusok és regionalisták folyóirata* I. évfolyam 1. szám 2008/1., valamint: *Pénzügypolitika-gazdaságpolitika*. Tarsoly Kiadó, 2011.

⁷ Nagy Pongrác: *A gazdasági rendszerváltás a kispadról*. Akadémiai kiadó, 2004.

banki hitelezők számára. Ők – esetleg – le tudták volna írni adósságunkat. Nyilván egy olyan ország adósságtömegét, mint mondjuk Brazília, már nem, mert az túlságosan sok lett volna számukra. Ehhez tehát nem hasonlíthatjuk a helyzetünket. De olyan országokéhoz sem, amelyekben a hitelezők országából érkeztek jelentős befektetések. Ezek a befektetők az adós országban lévő termelő vállalkozásaikat, beruházásaikat féltették. Meg is mozdultak érdekükben, valóban, a nemzetközi szervezetek mentőakciói!

Nekünk ráadásul nem is államközi hiteleink voltak, mint pl. a lengyeleknek, hanem banki és értékpapír formájú adósságaink, szórt tulajdonosok kezében. Nem politikai szempontokat is mérlegelő testületek döntöttek a hiteleink sorsáról, mint például a lengyel kormányhitelek-ről az amerikai kongresszus. Ahol az ottani, erős lengyel gyökerekkel bíró lobbicsoport elérte, hogy elengedjenek bizonyos lengyel kormányadósságokat. Mi ezt nem tudtuk volna a rendszerváltás évében megjárni. Nekünk nem volt kormányhitelünk: sok kisbefektető is vásárolt magyar állampapírt, például Ausztriában. (Magam is láttam 1989-ben a Raiffeisen Bank egy hirdetését egy eldugott faluban, ahol az Agrárkutató Intézet megbízásából a szövetkezeti mozgalmat tanulmányoztam: „Vegyen magyar állampapírt, jó befektetés!”)

Ha nincs hitelmegújítás, új betételhelyezés, a kibocsátani kívánt értékpapírok lejegyzése, akkor nem tudtunk volna fizetni, és a befektetők elvesztik megtakarításaikat, nálunk pedig leáll az élet. Ezt látva hangsúlyozta az MDF, és később az Antall-kormány pénzügyi vezetése, hogy fizetni fogunk. Az volt az elgondolás, hogy az üzleti élet sikeres átállításával és megindításával képesek leszünk „kinőni” az adósságokat, anélkül, hogy minden állami vagyont eladnánk – *külföldi kézbe*.

Azzal tisztában voltunk, hogy bizonytalanság lesz, amit külföldieknek kell eladnunk, de a szórt tulajdonlás még mindig jobb alternatívának tűnt. A törekvés valóban az volt, hogy *magánosítani* – de lehetőleg magyar tulajdonosnak. Nem holmi elmaradott szemlélet volt ez. Thatcher asszony kormánya is ilyen elvek szerint privatizált – Angliában.⁸

1990. május 2-án összeült a parlament. Két napon át a képviselők elmondták szűzbeszédeiket. Antall József vázolta a szándékait: az infláció mérséklése, az eladósodás megállítása voltak fő gazdasági vállalásai. Antall úgy fogalmazott: „mindezt csak egy olyan gazdasági növekedés teszi lehetővé, amelyik egy kétéves gazdasági átalakulás után évi 3–5 százalékos mértéket ér el. Gazdasági növekedés nélkül belesüllyedünk az adósságtengerbe, nem lennénk képesek Nyugat-Európa fejlett társa-

⁸ Yergin, Stanislaw: *Commanding Heights*. Simon and Schuster, New York, 2002.

dalmaihoz egyenrangú partnerként kapcsolódni.” A kormány vállalta, hogy „már az első évben megállítja az elszabadult inflációs folyamatokat, majd a hároméves időszak végére az infláció egyszámjegyűvé zsugorodik.”⁹ Ez bizony ilyen gyorsan nem sikerült. Csak a ciklus harmadik évében következett be az infláció mérséklődése, de még akkor se egyszámjegyűre...

Amit a kormány maga elé tűzött, az a *szociális piacgazdaság* megvalósítása volt. Ami a háború utáni német kereszténydemokrata kormányzat tevékenységének is a bázisát jelentette. Antall József tudatosan kereszténydemokrata elvekre épített társadalmat és gazdaságot kívánt megvalósítani. (Nem véletlenül idézik olyan sokszor a halála előtt elmondott szavait: „Keresztény Magyarországot akarok, mert csak annak van jövője...”)

1990-ben a magyar társadalom és az értelmisége sem volt annak tudatában, hogy a német szociális piacgazdaság is éppen visszafejlődésének szakaszában van, és hogy a német modell is egyre közelebb kerül az amerikaihoz, ahogyan azt egy tanulmányában Kulin Ferenc kifejtette.¹⁰ Így sajnos éppen legfőbb igazodási pontunk vált bizonytalanná. Közben pedig a korábbi reform-baloldallal (melynek erős német gazdasági kapcsolatai is voltak) a remélt politikai együttműködés sem realizálódott, és ezt nem értették a német üzleti körök. A magyarázat a magyar belpolitika sajátosságaiban rejlett, amelyet már ekkor a végletes megosztottság jellemzett: a baloldalon nem tudták elviselni, hogy a rendszerváltás nem az ő forgatókönyvüket követte.

A leköszönő szocialista kormány 1990. május 17-én közölte a fenyegető adatokat: a gazdaság visszaesett, az ipari termelés az első negyedévben 5-6%-kal csökkent, a munkanélküliség 100 ezer főre emelkedett. Tehát: *infláció, munkanélküliség, eladósodottság*... Ezekkel kellett küzdenie az új kormánynak 1990 első felében. Sőt, a rendszerváltás egész első ciklusában. És nem kis elismeréssel jegyezhetjük meg: mégis talpon maradt.

⁹ Index, 1990: Antall megígéri, hogy nem megyünk csődbe. Haasz János, 2008. 04. 28.

¹⁰ Kulin Ferenc: *Forradalom helyett*. Magyar Szemle Könyvek, 2018.

*A paksi Szentlélek templom.
(Csertő Lajos felvétele / Makovecz Imre Alapítvány)*

CSÁK JÁNOS

KIK VAGYUNK, HONNAN JÖTTÜNK, HOVÁ TARTUNK?

Néhány éve hatan, egy-egy amerikai, angol, lengyel, holland és német barátommal a bostoni Szépművészeti Múzeumban időztünk. Paul Gauguin „Kik vagyunk? Honnan jövünk? Hová tartunk?” című festményéhez érve egymásra néztünk: hiszen egész életünkben erre keressük a választ! Mi az örökségünk, mit vállalunk belőle, mit akarhatunk és mit akarjunk a jövőben? Rám jutott a sor: és mi a magyarok válasza? Húzódoztam, mondván, nehéz általánosságban „a magyarokról” beszélni, mert mint minden nép, sokfélék vagyunk. Nem engedtek, így a következőket mondtam nekik (az akkor fejből idézett hivatkozásokat pontosítottam). Néhol a magyar kultúrájú ember számára ismert dolgokra is kitértem, ehhez kérem az olvasó megértő türelmét.

Kik vagyunk? Honnan jövünk?

A magyarok szabadságvágyók

A történelem tanúsága szerint a fizikai túlélés ára gyakran a szabadság és a kultúra elvesztése. Számos letűnt kultúra tárgyi emlékeit ismerjük, de leszármazottaik, ha élnek is, már nem az őseik kultúráját élik. Egy embercsoport akkor konstituált, ha intézményes politikai-filozófiai, vallási, művészeti és tudományos reflexióval és történetiséggel rendelkezik. Ilyen számos mai nemzetállam, ilyenek a városállamok, például Athén Szókratész korában, vagy például a Római Birodalom.

Mi magyarok soha nem tudtuk feladni a kultúránkat és szabadságunkat. A magyar életmód, észjárás középpontja a szellemi és lelki szabadság. A szabadságvágy és a vele járó versengő szellem együtt a latin virtus, azaz erény, bátorság, vitézség fogalmával fejezhető ki a legjobban.

A magyar virtus társadalomlélektani háttere így fest: az ember igazságtalanságoktól szenved, de tűr, aztán egyszer csak robban. Móricz Zsigmond így ír a Rózsa Sándorban (1941): „...olyan természet volt, hogy ő nem bánta, ha fát is vágnak a hátán: ő nem tudott másat más-képpen megütni, csak úgy, hogy magát ütötte, a szívét.” De csak egy határig! A Habsburgok nyomán ezért terjedt el a magyarokról, hogy kiszámíthatatlanok és rebellesek. A magyarok szemében a megpróbáltatások abból fakadnak, hogy egyedül vagyunk a népesebb, túlerőben lévő germán, szláv (köztük az orosz) népek gyűrűjében, megfűszerezve

több száz év török nyomással. Ezt a geopolitikai szorítást tetézik az általunk valóban elkövetett hibák. A magyar sors tragédiái szinte csak az ószövetségi zsidó nép szenvedéseivel írhatók körül. Ahogyan a „Sirató-ének Magyarországról, mikor a tatárok elpusztították” című jeremiád szól 1242-ből: „Jajgat Ráchel sírván sírva, fájdalomának nincsen írja, tatároknak vad dúlását, fiainak gyors hullását, elzokogja panaszát. Judeát s a Nílus völgyét, gyermekirtás régi földjét, kisdedeket ölvé újra, förtelemben fölülmúlja ez a mi Pannóniánk.”

Johan Huizinga szerint egy nép akkor nyeri el erkölcsi személyiségét, amikor ön-tudata és külvilág által róla alkotott kép átfedi egymást: „Önálló erkölcsi értékkel kizárólag azon nemzeti eszmények bírnak, amelyek egy igazán emberi hősből testesülnek meg, vagy egy általános csodálat övezte szabadságharcban” (*Történelmi életideálok*, 1915). Ez számunkra a szabadságharcainkat és felkeléseinket esszenciálisan megtestesítő 1956-os forradalom. A tény, hogy egy tízmillió népsűrűségű ország egy országgal, amelynek pusztán a fegyveres erői nagyobbak nála, a világon bárki számára minden korban érthető és csodálatra méltó. Vas István „Az új Tamás” című verse (1956) e magyar öntudat művészi reflexiója: „És boldog vagyok én, hogy láthatok, És elmondhatom, hogy 'Feltámadott!' Feltámadtál, sírbatett nemzetem... A határon át Özönlének idegen katonák. Jönnek a hódítók s a gyilkosok – Magyar vagyok. És nem vagyok többé Kettős, csak egy, Bizonyosság dobbantja szívemet.”

A magyarok túlélők

A magyarokat jól ismerő Sir Bryan Cartledge 2006-os művének címe a szerinte ránk leginkább jellemző: „Will to Survive,” vagyis „A túlélés akarata.” Kivételesen kockázatos geopolitikai elhelyezkedésünk ellenére, és sok írástudó várakozásaival szemben, él a magyar kultúra, szabadság és virtus a Kárpát-medencében. A magyarok túlélési vágyából fakadó teherbírás és alkotóerő minden csapás ellenére újra és újra helyreállítja és megszervezi életvilágunkat.

Mai társadalomgazdasági teljesítményünk belesimul a közép-európai átlagba és javul, pedig a XX. században döbbenetes emberi és anyagi traumákat és veszteségeket szenvedtünk el. A teljesség igénye nélkül: volt két világháború és velük a kártérítési kötelezettségek. Trianon, ahol elvesztettük természeti erőforrásaink kétharmadát. Gondoljunk a második világháború katonai és civil áldozataira, az elhurcolt és megsemmisített zsidó honfitársainkra, a malenkij robotra kényszerített százazrekre. Magyarország II. világháborús embervesztése közeli-

ti az egymillió főt, ami Lengyelország és a Szovjetunió után a legnagyobb emberveszteség lakosságarányban. Aztán jöttek az 1945–48-as lakosságcserek, a kitelepítések, emigráció, majd az 1956-os megtorlás és menekülés. Tegyük hozzá a „szocializmus” emberi kezdeményezést megnyomorító, teljesítménykorlátozó hatásait és a nemzeti vagyon leértékelődését az MSZMP sorozatos gazdaságpolitikai hibái miatt. 1990-re 20 milliárd dollár államadósságot hagytak az országra. Aztán jött az Antall-kormány hősies küzdelme a gazdaság talpontartásáért, miközben a hatalmát 1990-ben vagyonna, majd 1994-ben ismét politikai hatalomra váltó korábbi MSZMP-s és társutas „szakértők” összejátszása miatt óriási nemzetivagyon-vesztést szenvedett el az ország. Nem folytatva a sort, az, hogy hazánk él, a túlélés maga.

Tény, hogy a Kárpát-medencében, a világ más részeihez hasonlóan, sokan a túlélői helyett inkább az áldozati szerepet választják, mert látzólag csökkenti a sorsunk iránti felelősséget. Hasonló hatású a tanult tehetetlenség is: az ember a tapasztalatai vagy neveltetése nyomán hajlamos előre feladni a küzdelmet, megadni magát a körülményeknek. Ezek természetes önvédelmi mechanizmusok, mindannyian átértünk már helyzeteket, amikor csak biztonságra vágytunk, hogy lélegzethez jussunk és elfelejthessük a kínjainkat. Az áldozati beállítódás és a tanult tehetetlenség jelenvalósága ellenére tény, hogy a magyar kultúra és szabadság létezik és versenyképes.

A magyarok realisták

Magyarország a területnagyság arányában ökológiailag a legsokszínűbb ország az Európai Unióban. Ugyanakkor geopolitikai ütközőzónában lévén állandó nyomás alatt áll. Hiába a relatíve jónak tűnő helyzet, előállhat olyan geopolitikai konstelláció, amelyben egy agresszor képes elsöprő erőt mozgósítani a javaink megszerzéséért. Ezért, a romantikus vagy utópikus elképzelésekkel szemben, a magyar szabadság megőrzésének alapfeltétele a realizmus: képesnek és késznek kell lennünk a tények fényében racionálisan mérlegelni. Ez a beállítódás tekinthető kompromisszumkészségnek vagy -kényszernek, de valójában alkalmazott virtus: adott helyzetben a szükségből is erényt kell kovácsolni. A realizmus nem választás kérdése, hanem geopolitikai helyzetünk és kulturális adottságaink következménye: történelmünk nyitott tér- és időszemléletet, éberséget nevelt belénk.

Hosszú évszázadokon át sztyeppe népek, majd a germánok, törökök, oroszok nyomása alatt éltünk. Ugyanakkor a Kárpát-medence fizikailag,

szellemileg és vallásilag az amerikai, angol, francia, német, orosz, török hatalmi érdekek ütközőzónájában helyezkedik el. Gondoljunk csak a német, az ottomán, a szovjet benyomulásokra, vagy manapság a migrációra. Ismernünk kell a közeli és távolabbi erőközpontok dinamikáját, mert előbb-utóbb nálunk is felbukkannak. A túléléshez egyensúlyt kell teremtenünk, megegyezéseket kell kötnünk, hiszen sosem voltunk többen vagy erősebbek, mint azok, akik a saját érdekeiket akarják érvényesíteni a rovasunkra, vagy akiknek egyszerűen csak az útjában állunk.

A reálpolitika célja: kultúravesztés nélkül kiegyezni, megőrizni életvilágunk rendjét és egyensúlyát. Az egyensúlyozó stratégiában kulcs-szerepe van annak, hogy a magyarok mindig sokközpontú életvilágban éltek. Így még kilátástalannak tűnő helyzetekben is maradtak, a hálózattudományban csomópontoknak nevezett központok, amelyek képviselték a magyar konstituáltságot akár harcban, akár tárgyalások során. Zrínyi, Frangepán és Nádasdy lefejezése és vagyonelkobzása után például a Habsburgok várakozásaival szemben nem megszűnt, hanem számtalan új ponton éledt föl az ellenállás. Karátson Gábor megfogalmazásában, a magyarok mezőkben, nem pedig a kauzális láncokban gondolkodnak.

Az egyensúlyi stratégia szempontjából előnyösebbek a szövetségi, mint a kétoldalú keretek. Nemzeti érdekünk például a NATO- és az európai uniós tagság, ugyanis a szövetségi döntések a tagok pillanatnyi érdekein túlmutató közös nevezőt tükröznek. A változékony és törékeny helyzetre mai példa egy-egy ország dilemmája a kétoldalú orosz és kínai kapcsolatokban, amikor Németország energiaszükséglete miatt nem engedheti meg magának Oroszország, exportérdekei miatt pedig Kína túlzott elidegenítését, miközben ezek az országok az Egyesült Államok politikai elitje számára a megregulázandó főellenséget jelentik. De a viszony bármikor változhat, vegyük csak az USA Kína-politikáját Nixontól napjainkig, vagy a demokrata és republikánus elit gazdasági érdekeltségeit Kínában. Lord Palmerston 1848 márciusában brit külügyminiszterként nyers őszinteséggel fogalmazta meg főszabályt: „Nincsenek sem örök szövetségeseink, sem örök ellenségeink. Ami örök, azok az érdekeink, s ezen érdekek követése a kötelességünk.”

A magyar történelem tanulsága, hogy szövetségi keretekben akkor is jobban meg tudjuk őrizni az egyensúlyt az érdekeiket érvényesíteni kívánó hatalmak nyomása alatt, amikor azok egymás iránti kapcsolata, általunk nem befolyásolható okokból, fordulatokat vesz. Az ehhez szükséges szellemi virtus biztosítja a magyar kultúra és a szabadság megőrzését és túlélését.

Nyitott térszemléletünk mellett realizmusunkat a geopolitikai tapasztalatokban gyökerező időszemléletünk is erősíti. A Kárpát-me-

dence változékony térség, ahol nehéz hosszú távon tervezni. Itt kiváltképpen igaz a régi görög mondás: a politika az időzítés művészete. A magyaroknak egyszerre kell rövid és hosszú távon gondolkodniuk: aki időt nyer, az életet nyer.

Az itt élők, az ökológiai gazdagság ellenére, az állandó erőforrás-ki-vonás és újrakezdés okozta egzisztenciális bizonytalanság miatt nem tudtak felhalmozni. A századok során a Kárpát-medencében a családok zöme két-három nemzedékenként önhibájából vagy háború, járvány, uralkodói döntés vagy egyéb külső okok miatt elvesztette a javait. Az időszemléleti realizmus azt diktálja, hogy túl kell élni a rossz időket, és mégis tervezni kell a következő nemzedékekre. Képzeljük el, hogy hol tarthatnánk, ha a britekhez hasonlóan 1066 óta nem lépett volna el-lenséges hadsereg a területünkre, 1710 vagyis tíz nemzedék óta nem dúlt volna polgárháború, és zavartalan lett volna a felhalmozás. Az egzisztenciális bizonytalanság miatt a magyarok az egyéni, pontosabban családi stratégiákra hajlanak: először a szeretteikről gondoskodnak, és utána következik minden más.

A felhalmozás, a szabadon felhasználható vagyon hiánya azzal is jár, hogy az önmegőrzéshez időnként külső támogatásra is szükség lehet. A körülmények kedvező együttállása kellett például ahhoz, hogy a magyar alkotmányosságért küzdő II. Rákóczi Ferenc úgy éljen a francia király támogatásával, hogy ne váljon egyúttal geopolitika eszközévé. Hatalmi erőeltolódás virtuóz kihasználása kellett ahhoz is, hogy Deák Ferenc és társai külső hatalmaknak tett engedmények nélkül előnyös kiegyezést tudtak kötni 1867-ben. Az egzisztenciális bizonytalanság viszont azzal a kockázattal jár, hogy külső erők egyeseket anyagi és pozicionális ösztönzőkkel a saját szolgálatukba állítanak. Erre a közös-ségromboló, kártékony jelenségre példa az, ahogy a német nácik ura-lomra juttatták a nyilasokat, vagy a szovjetek a magyar bolsevikokat. Az efféle tapasztalatokból fakad a magyarok bizalmatlansága és gyanak-vása a magyar életvilágba beavatkozó külső finanszírozókkal szemben.

Ez a tér- és időszemléleti realizmus jellemzi a magyar történelemben újra és újra felbukkanó tragikus hősök sorsát. Az adottságokkal realis-ta módon szembenézve, vitézül küzdenek a szabadságunkat szolgáló egyensúly megteremtéséért, és vállalják a sorsukat. Bethlen Gábor, II. Rá-kóczi Ferenc, Teleki Pál, Nagy Imre sorsa és katarzisa arra emlékeztet, hogy létezik örök etikai kódex és cél. Pontosan tudható, hogy a magyar szabadság történetében kinek jár ki a testvérét eltemető Antigónét dicsőí-tő szózat: „De mégis dicsőséggel koszorúsan, / Indulsz a halotti sötét felé, Mert nem sorvasztott a nehéz kór, / S kard nem ütött rajtad sebet, / A saját törvényed visz, s a halandók közt egyedül méggy élve az Alvilágba.”

A virtus nem a nagy személyiségek privilégiuma. Szinte minden embernek van választása, amint arra Erik Erikson a *Gyermekkor és társadalom* című művében (1950) rámutat: „...az éntelenség tapasztalat, amely egyfajta világrendet és szellemi jelentést nyújt, függetlenül attól, hogy mennyit kell fizetni érte; az ember kész arra, hogy minden fizikai vagy gazdasági fenyegetéssel szemben megvédje saját életstílusának méltóságát. Ez az, amit a bölcs indián, a valódi úriember és az érett paraszt birtokol, szemben a kétségbeeséssel, amikor úgy érzi, az idő már túl rövid ahhoz, hogy új életet kezdjünk, új utakkal próbálkozzunk.” Ezt az életigenlő beállítódást erősíti meg Max Weber közéleti összefüggésben a *Politika mint hivatás* című előadásában (1919): „...az ember a lehetségest sem érne el, ha időről időre nem nyújtózott volna a lehetetlen felé. De aki erre képes, annak vezérnek, sőt hősnek is kell lennie. S még akik se nem vezérek, se nem hősök, azoknak is olyan állhatatossággal kell a szívüket fölvertezniük, mely dacolni tud az összes remény összeomlásával, máskülönben még azt sem tudják megvalósítani, ami lehetséges.”

Barátaim kitartó kérdései nyomán így foglaltam össze mondandómat: A magyarok szabadságvágyók, túlélők és földhözragadtan realisták. Geopolitikai ütközőpontban, az ökológiailag kivételesen vonzó Kárpát-medencében hoztak létre konstituált életvilágot és rendet. Vitéz elszántsággal küzdenek a kultúrájukat és szabadságukat fenyegető külső érdekek túlerejével szemben. A túlélés vágya alakította a kiegyezésre, egyensúlyra törekvő, realista tér- és időszemléletüket. A védekezés és az erőforráskivonás következtében soha nem tudtak úgy felhalmozni, mint a geopolitikailag kevésbé mozgalmas helyen élő népek. Teherbírásuk és alkotóerejük révén mégis versenyképesek és szabadok. Magyarnak lenni, Babits Mihály szavaival, szellemi jelenség és lelki örökség.

Azt hittem, hogy ennyivel szabadulhatok... barátaimat azonban az érdekelte, hogy miként fest mindez a mai transzatlanti civilizáció összefüggésében?

Hová tartunk?

A magyarok sorsa a Nyugat, beleértve a görög-zsidó-keresztény természetjogi hagyományt és a felvilágosodás hatásait is. A Nyugat azonban olyan anyagi, szellemi és lelki változáson megy át a legutóbbi évtizedekben, ami alapjaiban megkérdőjelezi mindazt, amit mindeztidőig transzatlanti civilizációként ismertünk.

A transzatlanti civilizáció története az individualizmus térnyerésének története. A mai nyugati társadalom fő célja az alkalmi társulások

békés egymás mellett élése, miközben egyre csökken a tartós társulások köre. A modern individualizmus főszabályát az 1789-es *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* rögzítette: az egyén jogai addig tartanak, amíg nem sértik a másik jogát. Ez a szabály hivatott pótolni a felvilágosodás előtti természetjogi elvet, amely szerint: „csak azt tedd másnak, amit szeretnél, hogy veled is tegyenek.” Szókratész, Platón, Arisztotelész még azt kérdezte, milyen a „jó élet”, hogyan kell élnünk?

Ha azonban a jog emberi akarattól függő relatív dolog, akkor a természetes rend is megkérdőjelezhető. Sőt, az embernek joga van a természet, benne az emberi természet és személy átalakítására, amit a jakobinusok, a nácik és a bolsevikok meg is kíséreltek. Az elmúlt évtizedekben a modernitás minden eddiginél radikálisabb változata bukkant fel, amely egyaránt elveti a természetjogi hagyományt és a felvilágosodás ama kanti alapvetését is, mely szerint léteznek abszolút etikai maximák. Ez megkérdőjelezi mindazt, amit a transzatlanti civilizáció fennmaradásáról egészen a közelmúltig tudni véltünk: egyrészt az emberi jókat, amelyek megvalósítására az emberek létrehozzák sajátos rendjüket, településeket, szervezeteket; másrészt a rend egységéhez szükséges közösségtudat szükségességét.

A kétezres évek elejéig a történeti, filozófiai és evolúciós pszichológiai tudásunk alapján úgy hittük, hogy a rendezett entitások négy tértől és időtől független emberi jó megvalósítására törekszenek.

Az első a béke és a biztonság. Ez teszi lehetővé, hogy az emberek gondoskodjanak magukról és másokról, választásuk szerint sokasodjanak és neveljék fel a gyermekeiket, tervezzék a jövőt. A biztonság hiányában minden energia ennek megteremtésére megy el, más alkotó tevékenységek rovására. Ritka az olyan ember, aki társas viszonyaiban viszályra és létbizonytalanságra vágyna.

A második a kötődés szükséglete. A kötődés elengedhetetlen a személy egészséges testi, szellemi és lelki fejlődéséhez. Aki gyerekkorában nem érti meg a szeretet, a méltányosság, a hierarchia jelentését, nem tanulja meg, mi a jó és a rossz, igazságos és igazságtalan, az felnőttén csak nehezen lesz képes más emberekhez, közösséghez, szervezethez kapcsolódni. A valahova tartozást nem pótolja a ragaszkodás ital- és ruhamárkákhoz vagy sportklubokhoz. Ritka az olyan ember, aki társas viszonyaiban arra vágyna, hogy ne legyenek bensőséges kapcsolatai és másoknak ne számítsa a személye.

A harmadik emberi jó a gondoskodás szabadsága. Az emberek túlnyomó többsége arra vágyik, hogy megválaszthassa, miként biztosítja szerettei számára a fizikai, szellemi és lelki javakat, és irányíthassa a sorsát. Ritka az olyan ember, aki társas viszonyaiban a személyi és anyagi alávetettségre és függőségre vágyik.

A negyedik a bizonyos fokú elégedettségtudat. Egyensúlyérzet nélkül nincs jó közérzet, és az ember nem képes másokhoz generatíván fordulni. Elégedettség nélkül az ember nem képes értékelni a biztonságot, a gyarapodást és a kötődést. Nincs többségben az az embertípus, mely arra vágyik, hogy társas viszonyaiban legyen kit lenéznie vagy kire irigykednie.

A kétezres évek elejéig elfogadottnak tűnt, hogy a társadalmi entitások létének feltétele az anyagi és alkalmi érdekeken túl valamiféle történeti, kulturális, nyelvi közösségtudat. Ugyanakkor az egyes országokat belülről megosztó anyagi, képzettségi törésvonalak, életmódbeli szegregáció ismeretében valóban kérdéses, hogy létezik-e egyáltalán „községtudat”?

David Goodhart a *Head, Hand, Heart* című könyvében (2019) arról ír, hogy a felvilágosodás óta megérdemelten fölértékelődött a tudás, a *head* (fej). A baj az a társadalmi légkör és törés, amelyben a sofórt vagy a kőművest, a *hand*-et (kéz), vagy a nővért és a családanyát, a *heart*-ot (szív) alsóbbrendűnek, lúzernek tekintik, mert „tudatlan”. Pedig a kéz- és szív-embert éppúgy megilletik az emberi jók, mint a fejet. Goodhart szerint társadalmi destabilizációt okozhat, ha nem áll helyre a kéz- és szív-emberek méltósága.

Az összetartozás érzése ugyanakkor a törésvonalak ellenére is tetten érhető a sorsközösségen kívül állókkal szembeni konfliktusok vagy sportesemények esetében. De vajon egy válogatott csapat győzelme felett érzett öröm nemzettudat-e? A németországi labdarúgó VB-n például a német zászló lengetésében megnyilvánuló nemzeti érzés éppenséggel megosztotta magukat a németeket is. George Friedman szerint például az Egyesült Államokat végső soron egyedül az tartja össze, hogy a polgárai hajlandók akár az életüket is feláldozni az országuk érdekében.

Mindenesetre nehezen elképzelhető tartós és stabil társadalmi entitás anélkül, hogy a rend egységét valamiféle közösségtudat övezné. A közösségtudat nem marad fönn magától, az emberi jókra és a rendre vonatkozó tudást generációkon át továbbörökítő családi, kulturális és vallási intézményrendszerre van szükség. Amint azt Ronald Reagan megfogalmazta (1964): „A szabadság mindig csak egy nemzedékre van a megszűnéstől. A gyerekeink nem öröklik, mint valami tulajdonságot. Harcolni kell érte, meg kell védeni, és át kell adni nekik, hogy aztán ők is így cselekedjenek a következő nemzedékkel.”

Az értékek továbbadása nélkül a Max Weber által a *Protestáns etikában* (1905) vázolt helyzet állhat elő: „...a diadalmas kapitalizmusnak, mióta mechanikai alapon nyugszik, nincs többé szüksége a bibliai erények támaszára. Nevető örököse, a felvilágosodás rózsás kedve is végleg el-

komorulni látszik. A vallási-etikai értelmétől megfosztott szerzési törekvés többnyire tisztán harci szenvedélyekkel kapcsolódik össze, amelyek egyenesen sportjellegű kölcsönöznek neki. Még senki sem tudja, hogy e rettentő fejlődés új prófétákhoz vezet-e, vagy régi gondolatok és eszmények újjászületéséhez, vagy görcsös és gépies megkövüléshez. Akkor e kultúrafejlődés 'utolsó embereire' csakugyan igazak lesznek az alábbi szavak: 'Szakbarbárok szellem nélkül, élvhajászok szív nélkül: ez a semmi képzelet magáról, hogy az ember mivolt soha el nem ért fokára hágott.'"

A transzatlanti civilizációs hagyománnyal szemben a modernitás legújabb változata tagadja az abszolút, természetes emberi jók és rend létezését. Elképzelésük szerint a személyek és a társadalmi entitások az emberi akarat kinyilvánításával (de)konstruálhatók. Nincs szükség a következmények számbavételére, nincs érv vagy bölcsesség, amely megakadályozhatná bárminek az elgondolását és megvalósítását. A jövő megalkotásának útjában állóknak nem jár tisztelet, kiközösíthetők, méltók a kárhozatra.

Nos, kedves amerikai, angol, lengyel, holland és német barátaim, ebben a robbanékony kulturális és politikai helyzetben és környezetben kell megválaszolni, hogy „Hová tartanak a szabadságvágyó, túlélő, realista magyarok.”

Magyar kilátások

A jövőképeség adott társadalmi entitás alkotó szándéka és potenciája arra, hogy értelmezze a folyamatosan változó világot, megszervezze önmagát sajátos életvilágának, rendjének megőrzése érdekében, összességében: képessége arra, hogy kézbentartsa és irányítsa a sorsát. A jövőképeség nem arra a kérdésre válaszol, hogy milyen lesz a jövő, hanem arra, hogy mennyire vagyunk felkészültek az ismeretlen jövőben is megőrizni az életmódunkat, emberhez méltó életünket.

Az 1989 óta természetes helyére, a transzatlanti civilizációba visszaigazodó Magyarország területben a világ 194 országa közül a 107., népességben a 93. helyet foglalja el, az EU-n belül középen, területileg a 14., népességben a 13. helyen állunk. Az egy főre jutó vásárlóértéken mért 35 ezer dolláros GDP-vel a világrangsor 40. helyén állunk. A 36 legfejlettebb országot tömörítő OECD felmérése szerint hazánk az egyik legkiegyensúlyozottabb ország: a mediánjövedelem szintjén él a háztartások 70 százaléka. A születéskor várható élettartam 2018-ban nálunk 76,2, az USA-ban 2,5 évvel több: 78,7 év, miközben az amerikai GDP/fő vásárlóértéken kétszerese a magyarnak, és az egy főre jutó egészségügyi kiadás az USA-ban több mint ötszöröse a magyar 2 ezer dollárnak.

A 2010-es években társadalomgazdasági teljesítménymutatói alapján hazánk a világ felső 5-20 százalékába tartozik:

	MAGYARORSZÁG/felmért sokaság
Socialfutures Index Társadalmi Jövőképesség Index (2020)	8-9. hely a 36 OECD-tagország között
Economic Complexity Index Gazdasági Összetettség Index (2018)	9. hely a felmérésben szereplő 133 ország között
Global Connectivity Index Összekapcsolhatósági Index (2020)	31. hely a felmérésben szereplő 79 ország között
Human Development Index (IHDI) Emberi Fejlettségi Index (2019)	40. hely a 189 ENSZ-tagország között

Ha a globális makrogazdasági és geopolitikai helyzetben, továbbá a hazai társadalomgazdasági ösztönzők terén nem áll be drámai romlás, akkor minden számítás szerint mind abszolút, mind relatív értelemben nagy gyarapodás vár Magyarországra a következő évtizedben.

A kedvező külső körülmények javunkra fordítása, vagyis a magyar jövő három tényezőn múlik: a magyar elit és középosztály anyagi, szellemi és lelki felkészültségén; a társadalomgazdasági, technológiai, ökológiai és kulturális erőforrásokkal való gazdálkodásunkon; valamint az egyensúly fenntartásán a változó nemzetközi erőviszonyok között.

A magyar biztonság és fejlődés személyi záloga az elit és a középosztály minősége. A középosztály alapjai csak lappangva léteznek, az életvezetési mintát jelentő arisztokrata és nemesi családokat és az ipari és mezőgazdasági polgári rétegeket a szovjet rendszer megsemmisítette, kisemmizte és elűldözte. A társadalom zöme egyszerűen a létfenntartásért küzdött, soha nem volt akkora vagyona, hogy a szűkebb környezetének fenntartásán túli célokat tűzhessen ki.

A középosztály kialakulása nem csak a pozitív jog vagy a jövedelem és vagyon kérdése. A személyes és társadalomlélektani változáshoz sok, nap mint nap ismétlődő kölcsönös megerősítés szükséges. Legalább két nemzedéknyi idő kell ahhoz, hogy döntő súlyra jusson egy olyan középosztály, amely a saját gyarapodása mellett gondot fordít a közösség életmódbeli gyarapodására, érti a „hétköznapi prózájának” (Nicolás Gómez Dávila) fontosságát is. Enélkül az anyagi gyarapodás csak hübriszbe, a gögbe és a mértéktelenségbe torkollik. A szovjet és a feudális világ legnagyobb szörnyűségét éppen az emberi személy megalázása és semmibe vétele jelentette. Magyarország jövője azon múlik, hogy mennyire tekintjük szabad, méltósággal bíró lénynek a másik személyt, és mennyire vagyunk képesek kihozni egymásból a legjobbat.

A magyar jövő szervezési erőforrásai közül a legfontosabbak az önmagunk belülről való újratermelését biztosító társadalomgazdasági megoldások. Ide tartozik a családokat ösztönző adózási rendszer, szélesebben a háztartások, a vállalkozási és az állami szektor közötti munka- és tehermegosztás. A kötődés korai gyerekkorban alakul ki, ezért a családi lét biztonságának és fejlődésének támogatása elengedhetetlen. A munkavállalást és gyermeknevelést egyszerre elismerő adórendszer hatására javul a demográfiai helyzet, a gazdasági aktivitás révén nő az adóbevétel, továbbá, a mai gyerekek termelik majd meg a szüleik és nagyszüleik nemzedékének a nyugdíját. A mai világban a család funkcióit sokban átveszi az egészségügyi és oktatási rendszer, ezek jelentőségének és minőségének fel kell emelkednie a családi támogatások szintjére. Csakis a családok kis kohéziós körei révén erősödhet a nemzeti kohézió. A kohézió nem önmagában való cél, hanem a nemzedékeken átívelő társadalomgazdasági filozófia mellékterméke. A rablóbandában is van kohézió, mégsem tartjuk jónak, mert csak rabol, aztán menekül.

A második tényező az technológiáknak az emberi jóknak érdekében való felhasználása, kordában tartása. Az, hogy a technológiát ne célnak, hanem az életet megkönnyítő eszköznek tekintsük. Az új technológiákban, bizonyos területeket kivéve, nincs sarkalatos pozíciónk. De senki nem képes egyoldalúan és döntő módon befolyásolni az USA-tól Kínáig zömében állami finanszírozással folyó vállalati és akadémiai kutatási-fejlesztési versenyt. A mi befolyásunk kizárólag nemzetközi szövetségi keretekben képzelhető el annak érdekében, hogy az eredmények az életet könnyítő, ne pedig romboló alkalmazásokban testesüljenek meg.

A harmadik tényező a kulturális és spirituális erőforrásaink mobilizálása és továbbörökítése. Ebben az oktatási rendszer és a több ezer éves egyházak, a sport, művészeti, hagyományőrző egyesületek és alapítványok játsszák a főszerepet. Az alkotó embereknek teret adó társas körök segítik elő a Kárpát-medence biztonságát és fejlődését, és azt, hogy a gyermekeink és unokáink méltóságban élhessenek és maguk irányíthassák a sorsukat. A kulturális-spirituális intézmények lényege a nemzedékeken átívelő állandó értékek és célok megőrzése a világ változásai közepette.

A negyedik tényező Európa legsokszínűbb ökológiai életvilágának megőrzése a minduntalan felbukkanó utópiákkal és érdekvezérelt kampányokkal szemben. A természet nem ismer határokat, a víz, az energia és más erőforrások egyensúlya kizárólag akkor fenntartható, ha más országokkal képesek vagyunk elfogadtatni a megőrzést, mint értéket.

A magyar észjárás, életmód mindenekelőtt és mindenekfelett a geopolitikai adottságainkban gyökerezik. Ki értené jobban a magyaroknál

azt a mondást, miszerint: „you might not be interested in the war, but the war is interested in you,” vagyis „lehet, hogy te nem akarsz tudomást venni a háborúról, de ha kitör, magával ránt.” A magyar szabadság és kultúra megőrzésének alfája és ómegája a geopolitikai egyensúlyra törekvés: az, hogy Németország, Oroszország, az USA, Kína és Törökország ne átjáróházként, hanem stabilitási tényezőként tekintsen hazánkra, a Kárpát-medencére.

A Gaugain ihletésére mondottakat így fejeztem be: A magyarok nem individualisták, akik úgy gondolják, hogy a közösség egyének alkalmi halmaza, mindenki tehet, amit akar. De nem is kollektivisták, akik szerint az egyénnek át kell adnia a javai feletti rendelkezés jogát a köznek. A magyarok szemében fontos az egyén szerepe, de vannak olyan dolgok, amelyeket csak közösen lehet megvalósítani, s ezekhez szükség van a rend valamilyen egységére. A magyarok nem kozmopoliták, a maguk életmódját és észjárását nem akarják másra kényszeríteni, és maguk választják meg, mit követnek más mintákból. De nem is provinciálisok, ha csak a jó életre, a biztonságra, kötődésre, gondoskodásra és egyensúlyra törekvés nem számít provinciálisnak. A magyarok a fizikai, szellemi és lelki szabadságot őrzik ezeregy száz éve, miközben a változó világ, a Kárpát-medencében sokszor korábbi önmaguknak is ellentmondó jelszavakkal felbukkanó hatalmak rendszeresen átvonulnak rajtuk. Bírni fogjuk a jövőben is. Egyszer majd leírom amerikai, angol, holland, lengyel és német barátom történeteit is az ő országaikról...

HOGYAN LETTÜNK MAGYAROK?

„A magyarok nagy becsben tartják az állítólagos hun-magyar rokonságot. Ezért nem tanácsos a bolsevistákat hunoknak nevezni”. A mondat a Wehrmacht Magyarországra vezényelt vagy magyar honvédségi személyekkel érintkező tagjai részére készült egyoldalas tájékoztatóból való, amelyet 1944. március 19-ét követően kaptak kézhez a német tisztek, és amelyet elolvasás után meg kellett semmisíteni. De nemcsak hunoknak, onoguroknak, hanem baskíroknak és persze magyaroknak is neveztek bennünket a honfoglalás és a kalandozások idején, illetve utána – attól függően, hogy bizánci vagy arab, netalán európai udvarban vetették papírra soraikat a krónikások.

Ha valaki nyelvészekkel beszél a magyarok nyelvrokonairól, meglepve fogja tapasztalni, hogy erőteljesen hangsúlyozzák: a nyelvi és a biológiai rokonságnak nincs köze egymáshoz. Ez az álláspont most várhatóan változni fog – hangzott el az Aspektus 2021. október 21-i *Történetírás és genetika* című vitaestjén a Nemzetek Háza Bajza utcai épületében. A magyar múlt ugor örökségét is feldolgozó, 80. születésnapján Jankovics Marcellre is emlékező találkozón elismeréssel adózhattunk Németh Endre matematikusnak, aki tíz évvel ezelőtt paleogenetikussá és őstörténész kollégáival olyan munkába fogott, amelynek főbb eredményeit két éve publikálta. Észt és magyar kutatók megállapításai szerint az eurázsiai térségben három olyan, egymástól több ezer kilométer távolságra elhelyezkedő régió található, ahol a férfi genetikai vonalak, idegen szóval a genomok között hasonlóság van. Az egyik ilyen hely a Kárpát-medence, a másik a Volga–Káma-vidék, az egykori Magna Hungária és környéke, ahol ma a volgai tatárok és a baskírok élnek, valamint Nyugat-Szibéria, az Ob és Irtis folyók vidéke, a hantik és manysik földje. Utóbbi terület a magyarhoz legközelebb álló két (finn)ugor vagy uráli nép szülőföldje, ahol már csak valamivel kevesebb, mint tízezernyi manysi vagy vogul, és legfeljebb húszezernyi hanti vagy osztják él egy Franciaország nagyságú területen.

Németh Endréék kutatása arra irányult, hogy a nyelvi rokonságon kívül biológiai rokonság is létezik-e a Kárpát-medencében élő magyarok és a Nyugat-Szibéria vidékén élő, ma főként vadászattal-halászattal, valamint rénszarvastenyésztéssel foglalkozó emberek között. Érdekesség, hogy a neveket ők az indiánokhoz hasonlóan képzik, valamint – ebben is hasonlítanak az indiánokhoz – hiányoznak szervezetükből azok az

enzimek, amelyek az európai népeket az alkohollal szemben ellenállóvá teszik. A szovjethatalom a rénszarvastenyésztést és a prémes állatok vadászatát kollektivizálta, és igyekezett eloroszosítani az őslakosságot. Az urbanizálódás viszont a vodkára szokással is járt, amelynek egyik következménye az ősi életmóddal való szakítás lett. Voltak és vannak továbbra is kísérletek a hantik és manysik anyanyelvi kultúrájának megerősítésére, de lehet, hogy már késő. Nem zárható ki – ha valami csoda nem történik –, hogy a hanti és a manysi nép két-három évtized múlva végképp eloroszosodik és attól kezdve legfeljebb genetikai állományuk alapján lehet majd őket azonosítani. Németh Endrééknek ezért volt most kivételes szerencsájük. Először két kutatócsoport, egy észti és egy magyar, valamint két kutatás egyesült egy közös kutatási projekt keretén belül.

Az észti tudósok ma megkerülhetetlenek Eurázsia benépesülésének tanulmányozásakor, mivel a nemzetközi populációgenetikai kutatásokban vezető szerepet vívtak ki. Az ő eredményeikre támaszkodva, de saját vizsgálódásaikkal kiegészítve a magyar szakemberek az ugor népek közötti genetikai kapcsolat feltérképezésekor azzal szembesültek, hogy az ugorokra speciális genetikai markerek jellemzőek. Meglepve tapasztalták meg azt is, hogy e markerek a mai magyar és obi-ugor génállományon kívül nagyobb arányban a néhai Magna Hungáriában (a mai Baskíria és Tatárisztán területén) is előfordulnak. Ez az a vidék, ahol Julianus barát a keleten maradt magyarokat a 13. században megtalálta! Erről a közös eredményről számolt be Áder János is az idei, tartui finnugor világkongresszus küldöttjeihez szóló beszédében. Az archeogenetikások kutatásaiból az is kiderült, hogy amint térben és időben közeledünk a magyar etnogenezis forrásvidékéhez, úgy egyre nő az ún. magyar-ugyanús temetőkhöz az ugorokra jellemző genetikai jellemzők aránya. Németh Endre szólt arról, hogy mindannyian magunkkal visszük genetikai állományunkat a sírba is, ezért a régészet előtt most a korábbinál jóval szélesebb távlatok nyíltak meg, hiszen nemcsak honfoglalás kori, hanem jóval korábbi, akár több ezer éves sírok feltárását követően is azonosítani lehet az elhantoltak biológiai kódjait. Vagyis nemcsak az élők, hanem a holtak is szolgálnak a számunkra hasznos információval arról, hogy kik is voltak ők. Mindez alapjaiban változtathatja meg a honfoglalásról alkotott eddigi képünket! Ezért volt az Aspektus vendége még további két kutató: Szécsényi-Nagy Anna régészeti genetikus, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Archeogenomikai Intézetének vezetője és Klima László régész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Őstörténeti és Honfoglalás kori Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa.

De hogyan került a csizma az asztalra, miért kezdett egy matematikus genetikai kutatásba? – kérdeztük elsőként Németh Endrét, aki immár egy PhD-program keretében folytatja eddigi vizsgálódásait.

A genetikában olyan módszerek vannak, amelyekben nagyon sok a matematikai elem. Maga a DNS-lánc is felfogható egy különleges matematikai kódnak. Kell tehát bizonyos fajta matematikai kompetencia a populációgenetikusoknak is! Valóban más a biológiai és más a nyelvi helyzet – válaszolta Németh Endre. A génállomány változásának sebessége ugyanis egy genetikai populáció esetében rendkívül gyors. Amikor Raskó István arra a következtetésre jutott, hogy a mai magyarokba nagyon kevés jutott a honfoglalók genetikai hagyatékából, ezzel a kijelentésével senkit sem lepett meg, de az új kutatásban részt vevő szakemberek egyike sem hitte, hogy egy olyan kiváló adottságokkal rendelkező és jól megközelíthető földrajzi területen élő nép esetében, mint a magyar, ennek másként kellett volna lennie! Ők mindössze arra voltak kíváncsiak, hogy van-e mégis olyan genetikai kapcsolat a mai magyarok és az obi-ugorok között, ami egyedi, és mint ilyen informatív lehet a társtudományok számára. Ráadásul az sem volt titok a számukra, hogy a nyelvi és genetikai kölcsönhatások dinamikája eltérő. Míg a genetika szelíd és integratív, addig a nyelv domináns jellegű. Nem mindenkinben tudatosul, hogy egy nép genetikai állománya nagy biztonsággal őrzi meg egy korábban beolvadt népesség nyomait még akkor is, ha ez a beolvadás a történelmi forrásokban, a kollektív emlékezetben, illetve a nyelvben már alig kimutatható, vagy végképp a feledés homályába merült.

Németh Endréék három lépésben gondolkodtak, amelynek az eredménye tíz év alatt érett be. 2012–2013-ra mintákat gyűjtve rájöttek, hogy a manysik és a magyarok között van valamilyen speciális kapcsolat, amit – nem ellentmondásmentesen ugyan, de be lehetett illeszteni – egy nagyobb rendszerbe, amely a mai finnugor nyelvet beszélő népeket is összekapcsolja.

Ezt követően a matematikus arra is kitért, hogy az észtek saját adatbázisa és mintái lehetővé tették, hogy új, informatív markereket keresenek, ami korábban hiányzott a magyar populációgenetikai kutatásokból. Szembesülniük kellett azzal is, ami teljesen váratlanul érte őket, hogy a baskír népességen belül bizonyos mikro-régiókban 50 és 90% között mutattak ki egy apai öröklődésű N B539 alcsoportot. A természettudományok művelői szeretik, ha két különböző vizsgálódási módszerrel hasonló eredmények jönnek ki. Ezért is örültek meg rendkívüli módon, amikor Szécsényi-Nagy Annának tavaly publikálták a saját régészeti genetikai kutatási eredményüket, amelyet az Urálban található

legkeletibb ún. magyar-gyanús temetőről adtak közre. Ugyanis itt 80% volt az N B539 haplocsoport aránya!

Vagyis az egykori közös múlt nemcsak a ma élő emberek genetikai állományában van jelen, hanem megtalálható a temetők világában is – jelentette ki Németh Endre.

Szécsényi-Nagy Anna is beszámolt kutatásairól. E szerint a mai magyarokban a Németh Endre által említett N B539 genetikai típus ugyan már ritka, viszont a honfoglalás kori magyarokban 25%-nyi volt. A mai magyar lakosságban átlagosan 1-3%, ugyanakkor a Kárpát-medencében igen jelentősek a regionális eltérések. Míg Csíkszeredában például 6%, addig Székelyudvarhely környékén szinte teljesen hiányzik. Arról az apai vonalról van itt szó, amelyet – többek között – a bodrogi honfoglalás kori temetőkben talált maradványokból is azonosítani tudtak. Németh Endre fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a mai magyarokban található 1-5% a több ezer éve bekövetkezett ugor elváláshoz képest, jelentős számnak tekinthető!

De mire jó valójában a DNS-kutatás, az archeogenomika? Szécsényi-Nagy Anna szerint a történészek tulajdonképpen most ismerkednek a genetika nyújtotta lehetőségekkel, amelyek például a genetikai kapcsolatok finom léptékű elemzésein keresztül a nagy ívű vándorlások igazolása mellett segíthetik az egykori társadalmi struktúrákat feltárni, a közösségek szerveződését megérteni. További érdekes kérdés, hogy milyen volt a Magna Hungáriában maradt és az onnan elvándorolt, majd később a honfoglalásban részt vett magyarok aránya. Hiszen azok a magyarok, akikkel Julianus barát háromszáz év elteltével még találkozott, közben azóta eltűntek, vagyis be kellett, hogy olvadjanak a körülöttük élő türk népekbe, és valószínű, hogy ezek leginkább a baskírok lehettek.

Idáig azt mondtuk, hogy egy szűk csoport maradt Magna Hungáriában. A legújabb kutatások viszont azt támasztják alá, hogy a Baskíriában maradt és a honfoglalásra vállalkozó magyarság létszáma nagyságát tekintve összemérhető lehetett. Németh Endre mellett ugyanez a véleménye Klima Lászlónak is, aki elmondta, hogy oroszországi régészek szerint az ún. csijaliki kultúrában a keleten maradt magyarok emlékét találták meg, amit archeogenetikai eredmények is alátámasztani látszanak.

Hogy kik voltak többen: a keleten maradt vagy a honfoglalásra vállalkozó magyarok? Nem tudjuk. De ami érdekes: egymástól meghökkentő távolságra kerülnek elő ún. magyar-gyanús leletek. És persze mellettük nem magyar-gyanús leletek is! Vagyis az ősmagyarság – mielőtt Etelközbe került volna, más csoportokkal együtt igen nagy területen mozgott. Klima László történelmi forrásként Ibn Fadlán arab krónikásra hívta fel

a figyelmet, aki a 920-as években járt a Volgai Bolgár Birodalomban. Ibn Fadlán arról ír, hogy a bolgár uralkodó utasította az egyik alatta lévő nép vezérét, hogy nomadizáljon vele együtt. Annyit tudunk erről a néptörédekről, hogy összesen ötezren voltak és hogy nem volgai bolgár, hanem valamilyen más nép volt, vagyis akár magyarok is lehettek. A szibériai, az Urálon-túli ujelgi temetővel kapcsolatban tudnunk kell – jegyezte meg Klima László – hogy van benne egy honfoglalás előtti, de van egy honfoglalás utáni magyar, illetve van török népekre jellemző régészeti anyag is. Ezen kívül a Volga Szamaránál lévő kanyarjánál, ahol a folyónak a Zsiguli-hegyeket kell kikerülnie, onnan is előkerült egy magyarokra, valamint a permi finnugorokra, tehát a Káma-melléki ős-zürjénekre jellemző leletanyag is. Ráadásul Ukrajna területéről, ahol viszont már nagy biztonsággal sikerült beazonosítani magyarokat, az úgynevezett szubotci régészeti horizontban is vannak olyan régészeti emlékek, amelyek a permi finnugorokhoz, a Káma-mellékiekhez köthetők. A tudósoknak erre egyelőre nincs egyértelmű válaszuk, de úgy tűnik, hogy a fent említett háromszögben egyidejűleg különböző finnugor és török csoportok mozogtak – mikor békésen, mikor pedig egymással harcokba keveredve. Ez a nyelvi és a genetikai kapcsolatokra, valamint az anyagi kultúrában tapasztalt átfedésekre is jó magyarázatnak tűnik. Vagyis Magna Hungaria nemcsak a magyarok, hanem más etnikai közösségek hazája is volt. Korántsem számított csodának, ha egy csoport évről évre akár több száz kilométert is bejárt! Ennek következtében a Magna Hungaria-konceptió alighanem abba az irányba fog elmozdulni – jelentette ki Klima László –, hogy a 9. század közepén a magyar jelenlétet még nagyobb területre terjesszük ki, mint korábban tettük. Ő majdnem biztos benne, hogy ennek a régészeti bizonyítékai is hamarosan előkerülnek.

Mindennek fényében a honfoglalással kapcsolatos eddigi elképzelések is változhatnak, hiszen amennyiben a Magna Hungariában maradt magyarok a baskírokba olvadtak és az ő genetikai állományukat gazdagították, addig a Kárpát-medencében annyi történelmi viszontagság után mégiscsak él 13 milliónyi magyar, miközben a Magna Hungariában található baskírok ma 1,75 milliónál nincsenek többen. Ennek fényében – annak ellenére, hogy mi a magyar történelmet gyakran kudarcok sorozataként éljük meg, a honfoglalás igazi sikertörténetnek bizonyul. A másik érdekesség, ami csak az utóbbi két évtizedben vált elfogadottá – hogy a korábbi elképzelésekkel szemben – a magyarság nem 200-300 év alatt, hanem 60-70 év alatt vagy még annál is rövidebb idő alatt jutott el a Kárpát-medencébe!

Klima László szerint Pauler Gyula – Anonymus krónikája alapján – már a 19. század végén is úgy gondolta, hogy a magyarok viszonylag

hamar érkeztek meg a Kárpát-medencébe, de a 20. század első felében kialakult az az elképzelés, hogy a magyarság 200–300 évig élt kazár fennhatóság alatt a Don folyó mellékén, ami a történészeken kívül a nyelvészeknek is megfelelt, hiszen keresték a helyet, ahol a magyarok átvehették a jelentős török szókincset. Csak a 20. század második felében erősödtek fel azok a hangok, hogy nem a Kazár Birodalomban kell elképzelni a magyarokat. Aztán a régészek a Kazár Birodalom szomszédságában, a Dnyeper és a Dnyeszter folyók mellékén meg is találták őket! De közben még az is kiderült, hogy oda csak a 9. század közepén költöztek. Vagyis az előkerült régészeti leletek alapján most már új őstörténeti koncepciót kell megfogalmazni, mivel bizonyítottnak látszik, hogy Magna Hungariából csak a 9. század elején kerekedett útra a magyarok jelentős része.

Kérdésként persze felmerült az is, hogy a hozzánk nyelvi szempontból legközelebb álló két másik uráli népcsoport: a hanti és a manysi miért lett ilyen kicsi? Klima László szerint nem ők kicsik, hanem a magyarok lettek sokan. Van ugyan, aki a 200 000–400 000 honfoglaló magyarral számol, de ha ennyien lettek volna, nem zárható ki, hogy éhen halnak, ugyanis a nomadizáló életformában jóval nagyobb területre volt szükség a népesség fennmaradásához. Amikor például a kalandozások idején az Ibériai-félszigeten az egyik magyar csapategységnek három napig kellett a pusztaságban haladnia, a leírás szerint ellátási nehézségeik támadtak. Mindebből arra lehet következtetni, hogy egy ilyen kalandozó csapategységben ötezer főnél semmiképpen sem lehetett több ember. Sikereik titka a meglepetés erejében rejlett, abban, hogy támadásuk az ellenfelet készületlenül érte. A magyarság népességgrobbanása ebből következően alighanem a Kárpát-medencében történt meg, amihez az életmódváltás is hozzájárult. Az etelközi magyarokról tudjuk, hogy szláv rabszolgákat adtak el bizánci kereskedőknek a Fekete-tenger kikötőiben és ebből gazdagodtak meg. Vagyis az a legvalószínűbb, hogy a magyar államalapítás egy rendkívül tudatos lépés volt: a kalandozás-rablás és rabszolgaszerezés helyett a magyarság az intenzív gazdálkodásra, az adóztatásra, vagyis a belső erőforrások kiaknázására tért át.

Szóba került, hogy László Gyula a kettős honfoglalás elméletében abból indult ki, hogy az avarok akár magyarok is lehettek, amire Szécsényi-Nagy Anna úgy reagált, hogy ők a közelmúltban a 7. század első, illetve középső harmadában átfogó vizsgálat alá vették a kora avar kori vezető réteg temetőit és hivatkozott és a kunbábonyi avar kagán sírjának feltárására. Annyit tudtak megállapítani, hogy az avar elit Belső-Ázsiából, keveredés nélkül érkezett a Kárpát-medencébe. De miként a magyar, az avar társadalom is sokszínű volt. Egy európai kutatási program (ERC

HistoGenes) keretében most egy átfogó vizsgálatba kezdtek, ami azt jelenti, hogy partnereikkel közösen több ezer avar kori sírt vizsgálnak meg, és most már nemcsak gazdag, hanem szegény sírokat is!

Vajon mihez kezdjünk a magyarban található türk elemekkel, amelyek esetében az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy baskír vagy volgai bolgár közvetítéssel kerültek a magyar nyelvbe? Ráadásul az 1990-es években a baskírok – türk létük ellenére – még a finnugor világkongresszusra is küldtek küldöttséget, viszont elég régóta már – nem. Vajon mi lehet ennek a pálfordulásnak az oka?

Klima László szerint a baskírok a saját őstörténetük újraírása során magyarellenessé váltak, ezért a magyarokat igyekeznek az őstörténetükből kiiktatni. Ennek egyik következménye, hogy amikor történeti források a magyarokat baskíroknak nevezik, mint például Jákút, amikor Aleppóban az 1200-as években al-Hunkárból, vagyis Magyarországról származó emberekkel találkozott, leírta, hogy azok baskíroknak nevezték magukat. Nos, a mai baskír történetírás baskíroknak tekinti ezeket az embereket és határozottan azt állítja, hogy Magyarországon is éltek baskírok ebben az időben. Volt egy Mazsitov nevű régész – említette meg Klima László –, aki korábbi műveiben még feltételezte, hogy a mai Baskíria területén egykor magyarok is éltek. De amikor fontos állami beosztást kapott, hirtelen megváltozott a történelemszemlélete. Vagyis ez lehet a magyarázat arra, hogy a baskírok mostanában nem vesznek részt a finnugor világkongresszusokon és konferenciákon. Ezért aztán a kusnarenkovói-karajakupovói kultúra a baskírok szerint mindenestül baskír, míg a magyar régészek úgy látják, hogy ott nemcsak a baskírok, hanem a magyarok elődei is voltak. Az 1970-es évek elején a Káma alsó folyásánál, Bolsije Tyigani határában talált temető, amibe valószínűsíthetően keleten maradt magyarok temetkeztek, szintén beleilleszkedik ebbe a kusnarenkovói-karajakupovói kultúrába. Vagyis még mindig nincs kibogozva a baskír-magyar szál, de a baskírok igencsak igyekeznek kitúrni bennünket belőle – jegyezte meg a Pázmány Péter Katolikus egyetem főmunkatársa.

M. SZEBENI GÉZA

A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA ÖNÉPÍTÉSE

Második rész

A háború

A Zentrumot is derült égből villámcsapásként érte a később első világháborúnak nevezett konfliktus kirobbanása. Mindazonáltal a többi politikai erőhöz hasonlóan a Zentrum is – hangoztatva a német ügy igazságosságát – azonnal csatlakozott a háború szükségességét valló tömbhöz, hangoztatva, hogy Németország nemcsak a becsületéért, a hagyományaiért, a világban elfoglalt helyéért, hanem az európai államiság erkölcsi értékeiért is harcol.

A fentiekén túlmenően a Zentrum képtelen volt világos és érthető álláspontot elfoglalni a háború folytatásával kapcsolatban. Amikor Matthias Erzberger, a Zentrum dinamikus, később nagy ívű pályát befutó és tragikus halált lelt politikusa – szakítva a győztes háborúhoz fűzött reményeivel – belátta a német vereség bizonyos voltát, és előterjesztette 1917 júliusában békepárti *Határozati javaslatát*,¹ a Zentrum tekintélyes vezetői azzal vádolták, hogy aláássa a nemzet erkölcsét, s bátorítást nyújt az ellenségnek.² A párt többsége aztán Erzberger igazságot feltáró érveinek a hatására végül a szociáldemokratákkal és a liberálisokkal együtt lépett fel – sikertelenül. Ez a közös aktus azonban a későbbi weimari köztársaság meghatározó politikai együttműködésének az alapját rakta le.

A weimari köztársaság

A veszített háborút és a véres forradalmi közjátékot követően összeült alkotmányozó nemzetgyűlésbe a Zentrum 90 képviselőt küldött. Ezt az erőt a Zentrum a köztársaság 15 éve alatt végig fent tudta tartani, s ennek eredményeképpen minden kormányalakításnál megkerülhetetlen volt. A háborús vereség után vérben született köztársaság megszilárdításán a Zentrum a szociáldemokratákkal kart karba öltve munkálkodott. S ami talán a legfontosabb volt a Zentrum munkástömegekkel fenntartott kapcsolataiban: bevezették a vasárnapi pihenőnapot.

¹ Béke a háború előtti status quo szerint.

² XV. Benedek pápa bátorításával.

A Zentrum megkerülhetetlenné vált, amit jól mutat, hogy a weimari köztársaság fennállása évei felében ő adta a miniszterelnököt. A kor rettenetesen komplikált belpolitikai viszonyai közepette a Zentrumhoz közel álló (*Volksverein*) körökben megjelentek bizonyos szociálgatolikus tendenciák, melyek elsősorban Heinrich Pesch³ S. J. elméleti munkásságának hatását tükrözték, minek következményeképpen a „szolidarizmus” lépett a „katolikus szocializmus” helyébe, mely utóbbit a Zentrum forradalmaktól megrettent szavazói nem is fogadtak volna el.

A Zentrum és a szolidaritás

A Zentrum részvételével működő háború utáni kormányok komoly lépéseket tettek annak az érdekében, hogy szociálpolitikájuk a legközelebb kerüljön ahhoz az ideálhoz, amit a szociálgatolicizmus a magáénak vallott. 1919-ben törvényerőre emelték a Stinnes–Legien-paktum legtöbb elemét, ezen túlmenően a weimari alkotmány számos, szociális jellegű törvényt vezetett be. Garantálta a munkához való jogot, a munka híján pedig a társadalombiztosításhoz való jogot illetőleg megerősítette a háború előtt hozott szociálpolitikai intézkedések érvényességét. 1920–1927 között a Zentrum adta a munkaügyi minisztert és ez idő alatt, 1927-ben bevezették a munkanélküliség elleni kötelező biztosítást⁴ is. Ugyanilyen fontos volt a munkavállalók jogainak védelmét illetően a legalább 20 főt foglalkoztató munkahelyeken az üzemi bizottságok felállítása, és a kollektív szerződések rendszerének a bevezetése a munkavállalók szakszervezetei és a munkaadók képviseleti szervei között. Az üzemi bizottságoknak döntési joga ugyan nem volt, de informálni kellett őket az üzem ügyeinek állásáról, s ugyanerről véleményezési joggal rendelkeztek.

Stunde null

A politikai élet újjáépítése, a demokratikus állami berendezkedés felé vezető út megnyitása roppant feladat volt. Az új, demokratikus állam későbbi létrehozásában fontos szerepet játszó kereszténydemokrata alakulatok gyorsan megjelentek a megszállási zónában. A brit zónában megalakított szervezet végrehajtó bizottságának 1946. március elsején

³ Heinrich Pesch S. J. (1854–1926) moralista, közgazdász, a szolidaritási iskola képviselője.

⁴ A munkaadók és a munkavállalók finanszírozták jövedelmük 3 százalékával.

tartott ülésén meghirdetett pártprogram a későbbiek során iránymutató volt. A „nehem-hüsseni” program három sarokpont köré épült: az állam és az egyén kapcsolata; gazdasági és társadalmi viszonyok; kulturális kérdések.

A keresztény politizálás újragondolása

A belső politikai fejlődés szempontjából döntő jelentőségű volt az akkor még Bizónia⁵ területén 1948. június 20-án végbevitt pénzreform, a később sokak által irigyelt Deutsche Mark (a győztesek előzetes engedélye nélküli) bevezetése. Eredményeképpen az ipari termelés fél év alatt 50 százalékkal nőtt és végeredményben megteremtette az alapot a CDU⁶ 1949. július 15-én nyilvánosságra hozott Düsseldorf programjához, amelytől egyenes út vezetett a szociális piacgazdaság felé. Az első szabad választások CDU-programjaként hirdetett dokumentum nem volt más, mint a kereszténydemokrácia hitvallása a gyümölcsseit ekkorra már érlelő erhardi gazdaságpolitika mellett, meghirdetve a szociális piacgazdaság tételét.

Az 1949-es parlamenti választások megnyerésével a német kereszténydemokrácia a Harmadik Birodalom összeomlását követő senkiföldjén, a politikai és gazdasági vákuumban olyan mély gyökeret eresztett, hogy képes volt egy olyan társadalmi és gazdasági modellt felépíteni, amely – számos ponton találkozáva a keresztény etikával, a polgárok igazságérzetével – tartósnak bizonyult.

Itália

A nyomor tanyája

Itália 1861-et követő egyesítése után ugyanolyan szegény maradt, mint annak előtte, továbbra is a nyomor és a tudatlanság volt az útitársa. A lakosság háromnegyede analfabéta volt, az iskoláskorú gyerekek harmada még 1881-ben sem került az oktatási rendszerbe. A szegény lakosság nagy része a rossz táplálkozás miatt legyengült, könnyen esett járványok áldozatául, a higiénés viszonyokról nem is beszélve. A kor-

⁵ 1946-ban a brit és az amerikai zóna övezeteit egybevonták. Az így létrejött új adminisztratív egység neve a „két zóna” kifejezés alapján Bizónia (Bizone), mely a francia fél csatlakozását (1948) követően Trizónia névre változott.

⁶ CDU – Christlich Demokratische Union Deutschlands. CSU – Christlich-Soziale Union in Bayern.

mányzat persze igyekezett felmérni a valós helyzetet, de nem sokat tett, tehetett a változások érdekében. Olaszországban hallatlan nyomor vert tanyát, Róma környékén állatok módjára, putrikban éltek az emberek, rossz volt a kenyér és a víz, betegségek formájában aratott a halál. A Dél-en volt a legrosszabb a helyzet, mint erről számos, korabeli beszámoló, illetve statisztikai felmérés tanúskodott. Rettenetes nyomor nehezedett az ott élőkre.

Az északi állapotok

A 19. század közepe táján meginduló iparosítás nyomán Lombardiában és Piemontban nagyobb termelő egységek jöttek létre, elsősorban a könnyűipar területén. Ezekben legnagyobbbrészt lányok és asszonyok dolgoztak. Emellett természetesen jelen voltak a hajóipar, gépipar, dohányipar fontosabb központjai is, melyek szakképzett munkásokat foglalkoztattak, mint pl. a velencei vagy nápolyi állami hajógyár. Eltekintve ezektől a területektől, az ipari munkaerő meglehetősen szét-szórt volt, de jobban élt és jobban szervezett volt, mint a déli területek.⁷ A társadalom leginkább elesett tagjai a napról napra tengődő utcai árusok, illetve kétkezi munkások voltak, akik nagyobbbrészt a karitászra szorultak, és mikor elfogyott a munka a vasút-, és útépitéseken, a közmunkák megszűntek. Ez a réteg volt leginkább kitéve a betegségeknek, járványoknak – jellemző, hogy átlagéletkoruk 24 év volt. Hasonlóan sanyarú sorsa volt a mezőgazdaságban dolgozó parasztnak, béreseknak, napszámosoknak, akik egyébként a lakosság döntő többségét adták. A helyzet jobbítására számos terv, elképzelés született értelmiségi, politikusi körökben, de ezek soha nem jutottak el a megvalósításig.

A kegyes testületek (Opere pie)

A szegénygondozást magukra vállaló kegyes testületek áttekinthetetlen hálózata rendezésére irányuló, ismételt politikai elképzelés 1862-ben érett törvénnyé, mely utóbbiban megfogalmazott szándék arra irányult, hogy korlátozzák a kegyes testületek abszolút szabadságát. A néhány

⁷ Talán érzékelteti a helyzetet néhány adat 1900-ból. Északon a kenyér kilója 0,45 líra, a száraztészta kilója 0,56 líra, a kukoricaliszt kilója 0,25 líra, a búzaliszt kilója 0,43 líra, a hús kilója 1,30 líra, a tej literje 0,26 líra, a cukor kilója 1,54 líra, 10 cigaretta 0,18 líra volt. Az ipari munkás napi keresete 1,5–2 líra, egy munkásnő napi keresete 0,80–1 líra volt 11–12 órás műszakokkal, heti hat napban. A béresek 0,60 lírát kaptak naponta.

évvel későbbi ellenőrzés szerint a kontroll hiánya elképesztő visszaélésekhez vezetett, amit megkönnyített az adminisztrátorok „beltenyészete”, hozzá nem értése, illetőleg korrumpáltsága, valamint a gazdálkodást érintő iratok hiánya. A törvény arra kényszerítette a kegyes testületeket, hogy zárszámadást, működési szabályzatot, vagyonszámlát készítsenek. Ez a kísérlet eredménytelennek bizonyult, így a kormány az 1890-es Crispi-féle törvénnyel igyekezett újfent rendet teremteni – több sikerrel, mivel helyet biztosított az állami beavatkozásnak, különös tekintettel az ellenőrzésre. Azonban teljesen nyilvánvaló volt sokak számára, hogy a megoldást nem csak a karitás gyakorlásától kell várni.

Szerveződés és a Rerum novarum

A *Rerum novarum* hatására nagy lendületet vett a szociáلكatolikus irány, mintegy eltávolodva a társadalmi problémák megoldására tett korábbi kísérletektől. A *Rerum novarum* eszmeiségére épülő mozgalom Itália-szerte olyan méreteket öltött, hogy az már a liberális kormányt is nyugtalanítani kezdte – aminek biztos jele volt, hogy az 1898. májusi milánói munkásfelkelés megtorlása során számos katolikus aktivistát is elért a kormány bosszúhadjárata. Itália-szerte alakultak jelentősebb szervezetek, elsősorban az egyház védelme, érdekeinek megjelenítése érdekében.⁸ E szervezetek közül a legjelentősebb az 1874-ben, Vencében indított Opera dei congressi... volt, melyet a malines-i katolikus kongresszusok mintájára hoztak létre, s ugyancsak a katolikus érdekek tanulmányozását, előremozdítását tekintették fő céljuknak. Vezető személyisége Giuseppe Toniolo⁹ közgazdász professzor volt.¹⁰ Az ő és köre tevékenysége azért is volt kiemelkedő fontosságú, mert a „non expedit” parancsa tiltotta a katolikusok részvételét az ország politikai életében. Ettől függetlenül, elképzelései – megvalósulásuk esetén – fenekestől felforgatták volna a korabeli tulajdon-, és politikai viszonyokat. Az 1894. január 3-án meghirdetett úgynevezett *Milánói programja* a szocialista, radikális rendszerkritikák ellen nyitott frontot, három évvel a *Rerum novarum* után.¹¹

⁸ De azon túl is. A Federazione Piana delle Società Cattoliche in Roma példának okáért 1896-ra már több mint 2 000 gyerek oktatásáról gondoskodott, de gyermekmenhelyet is fenntartott.

⁹ 2012 áprilisában a pápa boldoggá avatta.

¹⁰ 1893-ban alapította a máig megjelenő *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie* című folyóiratot.

¹¹ A program számos elemét tartalmazta a korabeli, keresztény oldalról megfogalmazott rendszerkritikáknak.

Romolo Murri

A korai olasz kereszténydemokrácia kétségkívül legjelentősebb és legvitatottabb személyisége don Romolo Murri volt. Kereszténydemokrata mozgalmának a programjában szociális reformokat követelt a munka világa számára, ezek közé értve a garantált minimálbért, munkásszakszervezetek létrehozását, az ünnepnapra kötelező pihenőt, a parasztok megsegítését. Kijelentette, hogy ezeket a reformokat az igazi kereszténydemokrácia és a kereszténység szociális elvei ihletik. Kifejezetten politikai természetű követeléseket is megfogalmaztak a számarányos választási rendszert, a népszavazás és a népi kezdeményezés bevezetését, a decentralizációt, a katonai kiadások csökkentését, az általános leszerelést és a nemzetközi döntőbíráskodás bevezetését illetően. Egyre távolabb kerültek az egyházi hierarchiától, nem csak az intranzigensekkel kerültek totális konfrontációba. A pápa 1904 tavaszán feloszlatta az Opera dei Congressit, s vele együtt természetesen a kereszténydemokrata mozgalmat is.

Az új olasz kereszténydemokrácia

Ezek után aligha volt kétséges, hogy keresztény és demokrata, az ország politikai életében is részt vevő politikai párt megteremtése lehetetlen az egyház egyetértése nélkül. Sturzo egy olyan párt megteremtését tartotta kívánatosnak, amelyik a népre támaszkodva, „alulról” építkezik, és amely folyamat eredménye a katolikus tömegek politikai, szociális, kulturális és demokratikus öntudatra ébredése. Erős egyházi kötődése ellenére Don Sturzo nem egyházi pártot akart létrehozni a Partito Popolare Italiano megteremtésével.¹² A Szentszékkal történt hosszas tárgyalásokat követően, 1919. január 18-án a Partito Popolare Italiano alapítói nyilvánosságra hozták a párt programját a néphez intézett felhívással együtt.¹³ A program 12 pontban foglalta össze a PPI céljait és követeléseit.

¹² A „non expedit”-et visszavonó XV. Benedek pápa engedélyével.

¹³ Ez utóbbi felszólította a Népszöveget, hogy ismerje el a jogos nemzeti követeléseket, sürgesse az általános leszerelést, szüntesse meg a szerződések titkosságát, tegye szabaddá a tengerhajózást, támogassa a nemzetközi kapcsolatokban a szociális törvények megteremtését, támogassa a munka egyenlőségét, támogassa a vallásszabadságot minden elnyomással szemben, szankcionálja a gyengébb nemzetek elnyomására törekvő erős nemzeteket... A belpolitikát illetően a felhívás lényegében a pártprogram fő téziseit hangsúlyozta.

A PPI tevékenysége

A párt szélesre tárta a kaput a párt programjával egyetértő nem katolikusok előtt is, a programjának érvényre juttatása érdekében. Az egyesítésből született olasz állam centralizmusával szemben az intézmények autonómiájának, a politikai szabadságjogok kiteljesítésének, a civil társadalom függetlenségének a szükségességét tűzte zászlajára. A konkrét tennivalók között már megjelentek azok a – főleg a Dél fejlesztését célzó – feladatok, amiket majd később De Gasperi már miniszterelnökként törekszik megvalósítani, részben a Cassa del Mezzogiorno eszközeivel, mint például a földreform, a vízgazdálkodás, a mezőgazdasági termelés feltételeinek a javítása, vagy a regionalizmus, a munkásrészvények, a decentralizáció, az úthálózat fejlesztése.¹⁴

Attól függetlenül, hogy a párt megalakulását követően fő ellenfelének a szocialistákat és a konzervatív liberálisokat tekintette, soraiban baloldali katolikusok is megtalálhatók voltak, s a párt egyben tartását végül is nagy mértékben segítette másik, életképes katolikus alternatíva hiánya.

A fasiszmus és a PPI

A fasiszta és nacionalista erőszakhullám a PPI számára gyorsan kijelölte a fő veszélyt, és mélyrehatóan módosította a néppárti vezetők gondolkodását is. Don Sturzo még a „vörös veszedelem” 1920-as tetőzése idején is hajthatatlan maradt, s nem volt hajlandó engedni a konzervatív katolikus körök és az egyházi hierarchia néhány tagja felől érkező sürgetésnek, hogy a PPI a háború után kialakult válság kezelésében tökéletesen csődöt mondott liberális jobboldallal – amelyet Don Sturzo a háború után kialakult válság fő felelőségének tartott – szövetségre lépve segítsen a szocialisták legyőzésében.

A Mussoliniék által „fehér szocialistáknak” nevezett néppárt stratégiája helyesnek bizonyult, mert az 1921-es választásokon mandátumaik számát 108-ra növelték. A párt centruma és balszárnya teljes mértékben elzárkózott az „erőszak és törvényenkívüliség” pártjának nevezett fasisztákkal való együttműködéstől, sőt néhány helyen egy-egy prominens személyiségük nemcsak szövetséget kötött a szocialistákkal, de

¹⁴ Az olasz parlamentben, a versailles-i békeszerződésről folytatott ratifikációs vita során a PPI képviselői szinte prófétai szavakkal fejtették ki ellenérzésüket. Úgy vélték, hogy a németeket és többeket sújtó hallatlan szigorúságú „büntetés” a vétkesek ellen megtorlás helyett a népeket bünteti, aminek csak az lesz az eredménye, hogy a megsemmisülésüket kívándó e népek lázasan keresnek majd szövetségeket, ürügyeket azzal a céllal, hogy megszabaduljanak a nyakukba vetett igától.

egyenesen földosztást követelt.¹⁵ Az első Mussolini-kormányban Don Sturzo ellenére – De Gasperi igen határozott támogatásával – néppárti politikusok tárcát (kincstárügy és munkaügy) vállaltak.

A néppártiak úgy látták, hogy a parlamenti körülmények között a fasiszta párt „domesztikálható”, a többi párthoz hasonlóan vesz majd részt a hatalom gyakorlásában, a parlamenti harcokban, amelyekben alkotmányos eszközökkel akár le is győzhető.¹⁶ A Mussolini ellenőrzés alatt tartására vonatkozó véleményt erősítette, hogy kormánya bemutatásakor Mussolini a közjog és a szabadság tiszteletben tartásának alapján ígérte visszaadni az állam alkotmányos és törvényes struktúráját.

A fasiszmus elutasítása

A néppárti bizalom rövid ideig tartott. A Néppárt 1923. áprilisi, Torinóban tartott kongresszusa véget vetett a kormányzati együttműködésnek. A kongresszus résztvevői éles hangú felszólalásaikban álltak ki a fenyegetett szabadságjogok, a demokrácia, az alkotmányos rend mellett. Don Sturzo is rendkívül kemény beszédben bírálta a fasiszta többségű kormányt,¹⁷ aminek az lett az eredménye, hogy a fasiszta sajtó a kormány ellenségeként bélyegezte meg a párt vezetőjét, s kijelentette, hogy a PPI által képviselt katolicizmus a rezsimre nézve a fő veszélyt jelenti. Az 1924. áprilisi, az erőszak tombolása közepette már az új rendszer szerint lezajlott parlamenti választások a PNS (fasiszta párt) totális sikerét hozták, a szavazatok 64,9 százalékával a parlamentben 375 helyet kapott. Ezt követően az ellenzék már nem is térhetett vissza a parlamentbe. Mussolini előtt szabadabbá vált az út.

A kereszténydemokrácia újjászületése

Az 1943. július 25-én végrehajtott, rosszul előkészített (lehetett-e volna másképpen?) „Badoglio-puccsot” követő német megszállás azonban csak elhalasztotta Itália felszabadítását. A körülmények kényszerítő hatására a demokratikus erők, az ekkorra már megalakult CLN (Nemzeti Felszabadító Bizottság)¹⁸ vezetői illegalitásba kényszerültek. Az illega-

¹⁵ Egyébként összhangban azzal a nagy, szicíliai latifundiumok felosztását célzó törvényjavaslattal, amit a PPI nevében Don Sturzo tett az asztalra.

¹⁶ A német polgári erők ugyanígy tévedtek Hitlerrel kapcsolatban.

¹⁷ E beszéd nyomán Mussolini *Az ellenség beszéde* címmel írt újságcikkben támadta Don Sturzót.

¹⁸ 1944. január 28-án tartják kongresszusukat az országban működő nemzeti tanácsok, melyek közül a milánói veszi át az északolasz partizánok koordinálását, vezetését.

lítás körülményei között innen hirdették meg 1944 januárjában, a részben a kereszténydemokrácia újjászületéséről néhány hónappal előbb kiadott dokumentumra építve *A szó most a kereszténydemokratáké* címen annak a programnak a tervezetét, amit az újjászerveződő párt kínált az olasz népnek, és ami nyilvánvalóvá tette, hogy a kereszténydemokrácia a történelmileg új körülmények között is képes reális alternatívát nyújtani az olasz társadalom „átszerkesztésére”, az égbekiáltó társadalmi igazságtalanságok megszüntetésére. A program XI. Piusz *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájának gondolataira rímelve hangsúlyozta, hogy a program fő célja a „proletár-lét lerombolása”.

*A köztársaság megteremtése és
a gazdasági-társadalmi nehézségek*

A köztársasági államformát is jóváhagyó választásokon a legnagyobb sikert a Democrazia Cristiana (DC) érte el. A szavazatok 35,2 százalékával és 207 mandátummal megerősítette a mérsékelt politikai erők térnyerésének a tendenciáját. Az olasz közvélemény széles körű felhatalmazást adott a kereszténydemokráciának arra, hogy koalíciós feltételek mellett valósítsa meg programját, s a választók elvárták a gazdaság helyreállítására tett erőfeszítések eredményességét és a közrend védelmét.

A választásokat követően megalakult második De Gasperi-kormány (kereszténydemokrata, szocialista, kommunista és republikánus részvétellel) a kereszténydemokrata program célkitűzéseire alapult. Fő feladatának a termelés felfuttatását és a riasztó mértékű munkanélküliség visszaszorítását tekintette. A DC gazdaságpolitikai elképzelései monopóliumellenesek voltak, melyek – elkerülendő a „kapitalista hegemonia” kialakulását – szigorú kontrollt akartak megvalósítani a nagyvállalatok felett. A DC progresszív szárnya továbbra is azt vallotta, hogy az állam feladata nem más, mint felügyelni, előmozdítani, integrálni a magánkezdeményszerűség legkedvezőbb feltételeit azzal a céllal, hogy a szabad kezdeményszerűség és a verseny az egyes vállalkozások között a közjó hasznára váljon. Számára az állam szervezett és rendszeres közbeavatkozása, a politikai és gazdasági problémák szétválaszthatatlansága a kormány tevékenységének integráns része volt. (Ezért is tulajdonított olyan nagy szerepet a jól működő, szakszerű államigazgatásnak.) Az akkori olasz politikai közállapotok, az ideológiai felhangokkal tarkított folyamatos hatalmi küzdelmek nem tették lehetővé az óhajtott gyakorlat megvalósulását.

A földreform és a Mezzogiorno

A további feladat az olasz társadalmat addig hagyományosan terhelő – a fejlődés és a modern Olaszország megteremtésének útjában álló legsúlyosabb gazdasági-szociális – problémák kereszténydemokrata ihletettségű feloldása volt, mivel ennek elmaradása esetén Itália az európai fejlődés fősodrától eltávolodva annak perifériájára került volna. E tevékenységében is az a meggyőződés vezette, hogy az állam, a gazdaság, a kormány ereje az ember szolgálatára hivatott, s ennek beteljesülése esetén érvényesülhet csak a politika szolgáló jellege

A főleg délen tapasztalható nyomorból eredő társadalmi feszültségek részbeni feloldására a megoldást a gyors és határozott, már az 1944-ben megfogalmazott kereszténydemokrata programban is szereplő földreform kínálta, annál is inkább, mivel a tarthatatlan helyzet a kereszténydemokrácia számára is azt a kockázatot hordozta, hogy az elégedetlen falusi nincstelenek tömegei a radikális baloldalhoz csatlakoznak.

Az addigra már több alkalommal is megfogalmazott kereszténydemokrata programok voltaképpen megszabták a célkitűzéseket, s e célkitűzéseknek adott kézzelfogható formát a kereszténydemokrácia irányító szervének 1947. novemberi tanácskozása, amely szövegszerűen is döntött a Mezzogiorno gazdasági és társadalmi felemelkedésének a szükségességéről.

Az 1950-ben induló program előkészítésekor a miniszterelnök, De Gasperi, illetőleg a párt balszárnya tíz-tizenöt éves periódusban gondolkodott, és a hatalmas, állami erőforrásokat felszabadító akcióterv végrehajtását illetően elsősorban a magánszektorra számított. A reformmal a kormány – megfelelően a több alkalommal meghirdetett kereszténydemokrata programoknak – egy tömegében is jelentős, a „proletár-létből” kiszakított kistulajdonosi réteg megjelenését is remélte, és arra is számított, hogy az addig paragon heverő, vagy csak részben művelt területek az új tulajdonosok munkája révén megnövelik a mezőgazdasági termelés volumenét is.

A földreform folyamata azonban átpolitizálódott, a legfőbb problémát az okozta, hogy a földreformon kívül rekedt mintegy hatmillió mezőgazdasági munkavállaló zsellér, továbbá a klientúrán kívülieknek kiosztott föld rossz minőségű volt, s teljesen hiányzott a földhöz jutott nincstelenek indulásához szükséges anyagi háttér. A reform eredményeképpen kialakult rengeteg törpebirtok versenyképtelen volt az élenjáró technológiát alkalmazó mezőgazdasági nagyüzemekkel szemben. A földreform végül is rendkívül vegyes eredményekkel járt, s a legna-

gyobb gondot aztán az okozta, hogy nem szüntette meg az elégedetlenséget kiváltó okokat, s nem vezetett a nincstelenek helyzetének érzékelhető javulásához.

Politikai okok miatt számos olyan tervbe ölték pénzt, amely gyakorlatilag működésképtelennek bizonyult, s kifejezetten a korrupció felé vezető utat nyitotta meg, megkongatva a lélekharangot az olasz kereszténydemokrácia mint a társadalom további sorsát meghatározó politikai erő felett.

PETŐ ZOLTÁN

KULTÚRA, CIVILIZÁCIÓ ÉS A TÖRTÉNELEM VÉGE

Oswald Spengler történelemszemlélete

A történelem értelme

Oswald Spengler a 20. század első felének egyik legjelentősebb német konzervatív történelemfilozófusa volt. Nagy művének, *A nyugat alkonyának* első kötete – majdnem pontosan egy évszázaddal ezelőtt – 1918-ban jelent meg. A második kötet idén, a 2022-es évben éppen száz éves. Spengler műve az eltelt évszázadban egyáltalán nem veszített aktualitásából, sőt csak egyre fontosabbá vált, jelentősége növekedett: mára a történetfilozófia egyik megkerülhetetlen alpműve lett. Az emberiség sorsával kapcsolatos számos predikciót – különösen azokat a megkülönböztetéseket, amelyeket Spengler a kultúra és a civilizáció viszonylatában felállított – egyáltalán nem látszanak megcáfolni a jelenkor főbb ideológiai, politikai, művészeti, kulturális, szociális és gazdasági tendenciái. Spengler más elgondolásai azonban, amelyek például a kultúrák és civilizációk feltételezett „egyidejűségére” és az ezekből levonható analógia-tanra vonatkoznak, már kevésbé állták ki az idő és a kritika próbáját – habár Spengler módszertanát, mellyel a kulturális és civilizációs analógiákra vonatkozó elméletét kidolgozta, már saját korában is élesen támadta a történész illetve filozófiai szakma. Szaktörténész körökben a mű megjelenésekor szokás volt élcélni a szerző bizonyos meglátásain, melyeket néhányan az antik civilizációk lelkisége és a modern ember világnézete között vont elhibázott és felületes analógiaként, vagy a történeti tényanyag túlságosan fantáziadús és „szabad” kezeléseként értelmeztek.¹ Ugyanakkor mindez keveset von le Spengler művének egészében vett jelentőségéből és értékéből. *A nyugat alkonya* – a mű eredeti címe németül: *Der Untergang des Abendlandes* – vagyis a nyugat „bukása” [*Untergang*] – nyilvánvalóan nem az emberiség múltjának minden részletében precíz, a természettudományos objektivitásesszémény értelmében is bizonyítható ábrázolásának céljával íródott, hanem

¹ „E történelemszemlélet mindenesetre nem a forrásokra alapozott történelemkutatás ismeretének és művelésének gyümölcse. Hemzseg a hamis adatoktól, gazdag fantáziájú állításoktól és téves analógiáktól, hiányzik a tényeknek szinte minden előzetes kritikai bizonyítása, mint ahogy hiányzik az arra irányuló igény is.” – írta Spengler művéről a protestáns történetfilozófus, Ernst Troeltsch. („Zur modernen Geschichts- und Kulturphilosophie.”) Idézi: Csejtei Dezső: *Utószó*. In. Oswald Spengler: *A nyugat Alkonya II*. Európa, 1994. Budapest. 760.

egy uralkodó narratíva megtörésére irányuló kísérlet volt – és ebben a vonatkozásában a mű nagyon is sikeresnek mondható.

A politikai, társadalomfilozófiai mondanivaló, amelyet magában hordozott, teljes mértékben ellentmondott annak az optimista haladás-eszmének, amely a 18. század (Voltaire és Condorcet a franciáknál, Herder és Kant a németeknél és a britek „whig-narratívája”) és 19. század történelemfilozófiáját is (Hegel, Marx, Comte és Spencer „társadalmi fizikája” vagy az úgynevezett „Ranke-iskola”) áthatotta. Spengler volt az, aki bizonyos előzmények után (Vico, Nietzsche és Goethe)² új, nagy erejű megfogalmazást adott a történelmi ciklusok tanának, az ember időbeli létéről alkotott egyik ősrégi megfigyelésnek, amelynek az európai antik világ, görög és római szerzők éppúgy hangot adtak, mint a Távol-Kelet, Egyiptom vagy a prekolumbiánus Amerika magaskultúrái. A ciklikus szemlélet az időről és a történelmi létről való legrégebbi európai reflexió körébe tartozik: a kereszténység előtt meghatározó volt abban a görög mitológiai-történeti hagyományban (*Hésziadosz*), amelyhez Plátón is csatlakozott (*Timaiosz*). Ehhez kapcsolható a mitológiai gondolkodás egyik politikai megfeleltetése is, amelynek Spengler is hasznát vette *A nyugat alkonyában* éppúgy, mint kifejezetten társadalmi célú műveiben. Ez az úgynevezett „anaküklószisz-tan”, a kormány és államformák váltakozásának Platóntól és Arisztotelésztől eredő elgondolása, amelyet Polübiosz dolgozott ki a legteljesebb formában. Eszerint a különböző kormányformák története hanyatló görbével ábrázolható, a folyamat az „igazságos királynak” a társadalom meghatározatlan és kaotikus őszállapotából való kiemelkedésétől a züllött demagógok hatalmáig vezet. Ez végül is olyan állapotot teremt, melyből ismét kiemelkedhet egy olyan vezető, aki képes a ciklus újraindítására. Ebben a szemléletben tehát nem létezik lineáris haladás, csupán hanyatló vagy fejlődő periódusok vannak, egy-egy vezető vagy elit képes ugyan biztosítani a társadalom virágzását, azonban nincs olyan biztosíték, amely az emberiségnek valamiféle egyetemes történeti célt, történeti irányt nyújtana, a mindenkori jelen pedig nem magától értetődő módon rendelkezik a múlthoz viszonyított értékbeli többlettel. Bármikor elképzelhető, hogy egy elért állapot megsemmisül, elkorcsosul vagy visszazuhan a semmibe, hiszen végtelen történeti térben és időben egyszer minden visszavonatik, a történelemnek nincsen sem iránya sem célja: keletkezés és pusztulás, miként a természet is folyton keletkezik és pusztul, pusztán a transzcendentális világ formái, vagyis a „minták” örökök, ezek a világfolya-

² Spengler már a fő mű előszavában is hangsúlyozza, hogy az egész szemléletének kialakulására a legnagyobb hatást két ember gyakorolta: Goethe és Nietzsche. (Csejtei Dezső–Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Attraktor, 2009, Máriabesnyő-Gödöllő. 91.)

mat fölött álló ősminták ismétlődnek és hagynak egyfajta lenyomatot az időben. Csejtei Dezső értelmezése szerint Spengler célja nagy művével mindenekelőtt az volt, „hogyan megroppantsa a domináns nyugati-keresztény történelemfelfogást [...] E felfogás legfontosabb – nagyrészt máig fennmaradó – elemei a *linearitás*, a *feljőlődéselv* valamint az értelmet hordozó *teleológiai* jelleg.”³

Kétségtelen, hogy Spengler nem nevezhető keresztény gondolkodónak, azonban az általa megfogalmazott világkép kevésbé irányult a kereszténység – legalábbis annak racionalista tendenciáktól nem vagy csak kevésbé érintett – történelemfelfogása, például Szent Ágoston vagy Szent Tamás felfogása ellen. A történelem ciklikus szemlélete nem tűnt el teljesen a kereszténység eljövetelel sem, habár a keresztény történelemszemlélet egy olyan üdvtörténeti rendet feltételezett, amelyben a történeti idő határozott értelmet nyert – a történelemben (is) megvalósul a Megváltás, Krisztus második eljövetele és az Utolsó Ítélet. Azonban kérdéses, hogy az emberiség azalatt az idő alatt, amely a Megváltástól a Végítéletig tart valójában „fejlődik”-e: hiszen János Evangéliuma is sötét képekkel írja le az emberiség történeti létének végső fázisát és maga az idők végi ítélet gondolata – és az azt megelőző Hét Csapás sem jelenti azt, hogy az emberiség globálisan „átfejlődne” az üdvözültség állapotába. Az eredeti keresztény történelemfelfogás és eszkatológia meglehetősen kevés értéket tulajdonított a materiális gazdagodásnak vagy a „tudományok fejlődésének”, vagy éppen a *földi* létben, az ember számára elérhető béke és biztonság értékeinek – mivel tekintetét mindenekelőtt a transzcendenciára irányítva meglehetősen aszkétikus volt. Ennek ellenére a keresztény évszázadok során a történelem lineáris – valamiféle kezdő és végponttal bíró – elképzelése uralkodóvá vált, és amikor a felvilágosodás korában az élet általános vallási feszültsége csökkent, a linearitás gondolata ötvöződött a „haladás” elképzelésével. A haladást mindenekelőtt a racionalistának nevezett filozófia elterjedésének tulajdonították, amely az ember tekintetét a földre irányítva kevés helyet hagyott a metafizikai spekulációnak, másrészt a haladást az emberiség materiális viszonyainak javulásaként értelmezték, amely mintegy magával hozza majd politikai „nagykorúságát”, javulását, a politikai és állampolgári jogok bővítését.⁴

³ Csejtei-Juhász 2009, 98–99.

⁴ A haladás legkorábbi profétái között találjuk például a francia Condorcet márkit, aki „Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története” című művében kilenc korszakra osztotta az emberiség történelmét, és mindegyik történelmi szakasz egy emelkedő lépcsőfokot mutat, – az ember a tudományok fejlődése révén fokozatosan szabadul meg a tekintély „igájától” egészen az 1789-es francia forradalom kezdetéig, amely szerinte minden jövőbeli fejlődés kiindulópontja lehet. Condorcet elképzelései

A haladáseszme a 19. század közepére olyannyira meghatározóvá vált, hogy meglehetősen kevés történész érzett indíttatást arra, hogy az emberi kultúra sorsát emelkedés és hanyatlás váltakozó periódusaiként ábrázolja. Ez a haladáseszme: vagyis a felvilágosodás szekularizált, poszt-keresztény és materialisztikus eszméje volt az, amely ellen Spengler támadása irányult.

Arra, hogy Spengler Nietzschét követően számot vetett ennek az eszmének a problematikus voltával, nem az első világháború kataklizmája adott okot – ahogyan néhány kritikusa vélte, és ahogyan egyes mai szerzők is értelmezik. Spengler a művet már jóval a háborút megelőzően elkezdte írni. A „nyugat alkonyának” (vagy bukásának) gondolata bizonyosan nem Németországnak az első világháborúban elszenvedett vereségét jelentette, nem abból származott és a gondolatnak egyáltalán nem sok köze volt a világháborúhoz. Spengler a korabeli német értelmiség nagy részével együtt – éppenséggel a német győzelemre számított, amikor a művet írni kezdte. Úgy vélte, Németország előtt nagyszerű jövő állhat, ha azokat a lehetőségeket sikerül kibontakoztatnia, amelyek szemben állnak a kultúra általános hanyatlásának folyamatával. A nyugat általános és valódi alkonya kapcsán – a megkerülhetetlen *sors* kapcsán, amely alól a szerző szerint végül is egyetlen állam és egyetlen ember sem vonhatja ki magát – a történelem mélyebb értelmével kapcsolatos kérdéseket feszegetett, amelyek kicsúsznak az empirikus-pozitivistá történelemszemlélet látóköréből.

A mű mindenekelőtt egy életérzésre reflektált, amely azoknak az értékeknek az elkerülhetetlen pusztulásával kapcsolatos, amelyek az európai kultúra nem pusztán anyagi életét évszázadokon keresztül táplálták és fenntartották. Történelemszemlélete ebben a vonatkozásban is egy korábbi, a racionalista-materialista világértelmezés *elé* visszatérő intuícióból következett: miként a középkor legendáiban, vagy a görög és római mítoszokban, a történelem folyamata Spenglernél is valamilyen önmagán túlmutató szimbólumot jelöl. „Mindaz ami, egyáltalában létrejött, mindaz, ami megjelenik szimbólum, egy lélek kifejeződése.”⁵ – írja. Másutt így fogalmaz: „Valamely szimbólumban a valóságnak olyan vonása testesül meg, [...] amely az értelem révén nem közölhető.”⁶

A történelem csak azért érdekli Spenglert, mert az ember sorsa érdekli: a történelem folyamatai pedig számára az ember örök lehetősé-

szerint szoros kapcsolat van a „tudományos haladás” és az emberi jogok fejlődése és egy jövőbeli „racionális társadalom” megteremtése között, amelyet teljes mértékben a „tudományos tudásnak” kellene formálni.

⁵ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I.* Európa, 1994, Budapest. 179–180.

⁶ Spengler 1994 I., 270.

geit tükrözik, voltaképpen minden lejátszódott már a történelemben, ezért ígéri már az első kötet kezdetén, hogy elemzésének segítségével a jövő bizonyos értelemben megjósolható lesz. A történelem tanulmányozásának értelme nála eleve nem az, hogy megállapíthassuk belőle a gazdasági rend változásait, a „termelőerők” aktuális elosztását, vagy a nagyhatalmi törekvés irányát, amelynek mozgatórugói végső soron anyagi vagy legfeljebb pszichológiai természetűek. Még kevésbé érdekelte Spenglert a pusztta történések halmaza, az a tény és adatsor, amely a múlt társadalmainak és államainak vonatkozásában a források alapján tényszerűen kideríthető és a kutatás számára logikusnak és értelmesnek tűnő egészen egyeztethető. Habár önmagában lehet, hogy minden adat pontos és objektíve is igazolható – miként a természettudományos pozitivizmus tényei és adatsorai is igazolhatók az empiria szintjén –, ezek mégis nagyon keveset árulnak el egy adott történelmi jelenség, alak, fogalom vagy esemény jellegéről, belső életéről és *igazságáról* – amely Spengler szerint mindenekelőtt valamilyen, a dolgok pusztta tény-jellegén túlmutató jelentést tükröz. „Ami látható történelem” – írja a szerző – „nem más, mint kifejeződés, jelzés, formát öltött lelkiség.”⁷

Spengler másik, a történetfilozófus számára fontos kérdése magával a történeti tevékenység céljával és értelmével kapcsolatos. Ha a modernitás történettudománya, a történeti pozitivizmus – amely a múltat valamiféle történetiségbe objektivált jelennek tekinti – nem követ semmilyen hermeneutikai célt, elveti és „a gyermekkorából még ki nem lépett” emberiség egyfajta naivitásaként értékeli a *„historia est magistra vitae”* szemléletet, akkor egyáltalán miért érdekli még a történelem? Miért *foglalkoznak* azzal, ami egyszer és mindenkorra, megmásíthatatlanul eldőlt: az olyan megismerésnek ugyanis, amely nem irányul pragmatikus célra, voltaképpen nincs is „értelme”. Legalábbis az értelemadásnak abban a leszűkített formájában nincs, ahogyan azt egy mechanikus és anyagi célokra irányított civilizáció elképzei, a történelem nem különösebben hasznosítható, és semmiféle konkrét haszon vagy előny nem származik abból, ha jobban megismerjük a régmúlt egy személyét, eseményét, vagy többet tudunk meg egy háromezer évvel ezelőtti megeseett háborúról. A múlttal való szembesülni akarás hajtóereje Spengler számára tulajdonképpen az élet minden mozzanatában jelen lévő *mulandóság* keltette szorongásban található meg: „A jelenben az elmúlást érezzük; a múlt a mulandóságot rejt magában. Itt a gyökere az örök szorongásnak, amelyet a megmásíthatatlan, a véghezvitt, a végérvényes s a mulandó, maga a világ, mint megvalósított kelt bennünk, amelyben

⁷ Spengler 1994 I., 25.

a születés határa egyúttal a halálét is kijelöli; itt a gyökere a pillanattól való szorongásnak.”⁸ Az idő múlása tehát egyfajta halálszorongást kelt bennünk, és ezzel a szorongással szembesülünk, amikor tekintetünket a múlt felé fordítva értelmet keresünk a történelemben – a saját sors keltette szorongás problémáira keressük a választ. „Csak a késői nagyvárosok lelkiileg halott embere [...] – írja Spengler – csakis a tisztán intellektuális szofista, szenzualista és darwinista veszíti el vagy tagadja a szorongást, amennyiben egy titkoktól mentes, »tudományos világnézetet« állít önmaga és a külső világ közé.”⁹

A történelem folyamataiban az antik, görög-római vagy azt megelőző kultúrákban többnyire a világosság és a sötétség, a kultúra és a barbárság, a rend és a káosz erőinek örök küzdelmét látták meg: ezt ábrázolták a költők, a krónikások és a teológusok, amennyiben a történelem jelenségével foglalkoztak. A középkor keresztény megfogalmazásban az Üdvtörténet szimbólumait, Isten és az ember párbeszédét, egy sorsalakulást láttak, amely mindig túlmutat önmagán a transzcendencia irányába. Az indok, amiért a modern történelemkutatás megindulása előtt a múltat tanulmányozták – a spengleri szemlélethez hasonlóan – végső soron maga az ember volt, az ember sorsa, amely nem összefoglalható egyetlen dimenzió, a pusztán életben maradás, a világ dolgainak mérsékelt élvezete, vagy az emberek és tárgyak fölötti anyagi hatalom akarássának vonatkozásában. A sors mindig valamilyen transzcendentális sorsot jelentett, amely a dicsőség és győzelem, az istenek vagy az Isten győzelmét a bukás pedig az Isten vagy az istenek kegyelmének elvesztését jelentette. Ebben az értelemben a történelem archaikus felfogása természetesen nem is lehet más, mint irodalom – amelynek tény-jellege, és a tények értelmében felfogott igazsága nagyon kevésbé domborodik ki, legalábbis a modern tudományos kutatás objektivitásésményéhez viszonyítva nem.

Spenglernél szintén központi jelentőségű a sors (*das Schicksal*) fogalma, mondhatni ez jelenti történelemfilozófiájának sarokkövét. Az alapvető különbséget saját irodalmi-metafizikus történelemszemlélete és a racionális-racionalista történelemszemlélet között a sors és az „oksági elv” ellentéte képezi.¹⁰ Ez utóbbiban, a tények és a megfogható, ellenőrizhető adatsorok mellett és gyakran *helyett* valóban hatalmas szerepet játszik az intuíció, a sejtelem és egy adott történelmi jelenség, művészeti forma vagy állami konstitúció lelki és szellemi háttérébe való „beleélés”: a sorsézés a „soha le nem írható belső bizonyosság”, melyet „csak

⁸ Spengler 1994 I., 144.

⁹ Spengler 1994 I., 145.

¹⁰ „A sorsészmény és az oksági elv ellentétéről van szó” (Spengler 1994 I., 198.)

művészként vagyunk képesek közölni.”¹¹ Kétségtelen, hogy Spengler megfogalmazásainak többsége valóban sokkal inkább egy művészé, mint egy saját tevékenységét a természettudományos objektivitás mintájára elképzelő tudósé, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a szerző adott esetben ne lett volna képes ennek az objektivitáskeresőnek megfelelni. Sokkal inkább egy tudatos szellemi diszpozíció kialakításáról és egy döntés értelemben véghezvitt választásról beszélhetünk, amelynek értelmében – Nietzschehez hasonlóan – Spengler felvállalta a történelmi jelenségek háttérében rejlő *irracionálist*, a megfoghatatlan és kiszámíthatatlan, az emberi ész racionális kalkulációi felett álló hatalom bevitelét a történelemben: „A sorseszme egyetlen embertől sem idegen, s csak a késői, gyökértelen, nagyvárosi ember – kiben a tényérzék és a mechanikus gondolkodás hatalma fölébe kerül az eredendő szemlélésnek – veszíti azt szem elől, mígnem egy elmélyült órában, a világfelszín összes oksági összefüggését szétmorzsolva, félelmetes pontossággal mégis a szeme elé tárul.”¹²

Ha az irodalom legmagasabb nívójára gondolunk, kétségkívül olyan nevekhez jutunk el, akik tudtak valami lényegeset mondani a történelemről, valami olyasmit, amelyet nem találhatunk meg a görög archaikum vagy a Tudor és Plantagenet-kori Angliát pozitívisztikusan elemző történészek munkáiban. Homérosz Iliásza vagy Shakespeare királydrámái kétségkívül a történelemmel foglalkoznak, adat-szerű igazságuk azonban elhanyagolható a mélyebb igazsággal szemben, amelyet népek és emberek történelmi sorsáról mondanak. Szerb Antal, akire Spengler kultúra és történelemszemlélete mély hatással volt, a következő, szép szavakkal jellemezte Spengler munkásságát *A Világirodalom története* című művében:

„Az irodalomtörténet számára Spengler nagyságához nem fér kétség. Nemcsak stílusának gyönyörű világosságáért (őt igazán nem lehet »ködös« németnek mondani!), nemcsak történetmegvilágító nagyszerű ötleteiért, hanem elsősorban azért is művészi érték, mert a történelem egészét műalkotássá formálta, tökéletes szerkezetű épületté alakította az emberiség múltját, azt tette, ami csak a legnagyobb művészeknek adatik meg: értelmet vitt az értelmetlenségbe.”¹³

¹¹ Spengler 1994 I., 200.

¹² Uo.

¹³ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető, 1973, Budapest. 909.

Kultúra és civilizáció

Mikor „az eszme, a benső lehetőségek teljes gazdagsága beteljesül s megvalósul a külsőben, akkor a kultúra hirtelen *megmerevedik*, elsorvad, vére megalvad, erői megtörnek – *civilizáció* lesz belőle.”¹⁴ A civilizáció megjele-
nése Spengler szerint minden „kultúra elkerülhetetlen *sorsának*”¹⁵ nevez-
hető, végzetzerűen jelenik meg, akár a halál és öregség a biológiai szer-
vezetek esetében. Kultúra és civilizáció kettősége jelenti tehát számára a
történelem emelkedő és hanyatló ciklusainak kettős arculatát.

A kultúra és a civilizáció megkülönböztetést természetesen már jó-
val Spengler előtt is alkalmazták. A civilizáció fogalma a latin „*civitas*”
(város) és a várossal kapcsolatos „*civilis*” (városlakó) szóból jutott el
francia közvetítéssel a német és az angol nyelvbe, ugyanakkor csak a 18.
század második felétől kezdték el használni, a haladottság, a fejlődés
állapotával kapcsolatosan.¹⁶

Civilizáció alatt tehát mindenekelőtt a barbárságtól való megkülön-
böztetést értették, hasonlóan a görög-római auktorokhoz, akik „barbá-
roknak” tekintették azokat a népeket és törzseket, akik kívül estek a
határokon – amely a görögség esetében egybeesett Hellász, a későbbi
gyarmatbirodalom és a hellenisztikus államok határaival, a rómaiak
esetében pedig a *limes*-nél végződött. A felvilágosodás legtöbb írója, a
görögökhöz és rómaiakhoz hasonlóan úgy vélte: azok a népek, akik
nem rendelkeznek civilizációval (vagyis tulajdonképpen városokkal)
azoknak nincs „kultúrájuk” sem. A két fogalmat tehát sem a görög-ró-
mai antikvitás, sem a felvilágosodás nem különböztette meg egymás-
tól – más kérdés persze, hogy a görög-római felfogás nem tulajdonított
különösebb jelentőséget az időbeliségnek és a fejlődésnek a civilizáció
folyamatában – az arra „alkalmas” népeknél a civilizáció mintegy orga-
nikus módon jelenik meg, miként a virág is kibomlik a magból. A „kul-
túra” (latin: művelés) fogalma szintén antik eredetű – Marcus Tullius
Cicerónak szokás tulajdonítani, aki *Tusculumi eszmecseréjében* használ-
ta a „lélek művelésének” értelmében és a filozófiára vonatkoztatva
(„*Cultura animi philosophia est*”¹⁷).

A kultúra fogalmát először Kant különböztette meg élesen a civi-
lizációtól. Kant a cicerói értelemhez hasonlóan használta a kultúra fogal-

¹⁴ Spengler 1994 I., 179–180. 188.

¹⁵ Spengler 1994 I., 179–180. 67.

¹⁶ Például a skót felvilágosodás egyik szerzője, Adam Ferguson szerint „Nem csak az egyén fejlődik a gyermekkorból a felnőttkorba, hanem maga a faj is eljut durvaságból a civilizáció állapotába.” (*An Essay of the History of Civil Society*. T. Cadell, 1782, London, 2.)

¹⁷ Marcus Tullius Cicero: *Tusculanae Disputationes*, II. 5. 13. (szerk.) Ernst Alfred Kinkel. Reclam, 1997, Stuttgart, 162.

mát, miszerint a kultúra olyan eszköz, amelynek segítségével az ember tulajdonképpen emberré lesz: a civilizáció azonban egyfajta társadalmi előzékenységet, „csiszoltságot”, „a szokások finomodását” jelenti,¹⁸ és ezzel együtt mindazt, amely az életet – materiális értelemben – kényelmessé és kellemessé teszi.¹⁹ Az igazi kultúra megteremtése tehát Kant szerint valamiféle mélyebb moralitást jelent, egy olyasféle célt, amelyre még törekedni kell, és nem feltétlenül jár együtt a civilizációval: Kant számára éppen az lenne a felvilágosodás célja, hogy az elért civilizációs színvonal valódi kultúrává emelkedjen (elsősorban azt követően, hogy a különböző államok feladják „hiú és erőszakos hódítási” terveiket.)

Spengler teljesen átértelmezte Kant megkülönböztetését: számára éppen a kultúra az, amely minden tekintetben – időben is, eszmeileg is, jelentőségének viszonylatában is – messze megelőzi a civilizációt – valami olyasmi, amely csak Goethe-i transzcendentális természettudomány „ősjelenségéhez” (*Urphänomen*) hasonlítható. „A kultúra minden elmúlt és jövőbeli világtörténelem ősjelensége”²⁰ – írja. A kultúra tehát a történelemnek az a végső egysége, amely mögé már nem lehet „visszamen-ni”. Spengler szerint „a kultúrák organizmusok”, a világtörténelem pedig ezen egymástól különböző, más-más összimbólummal rendelkező kultúrák összeadódása. Az emberi történelem a kultúrák egymástól függetlenül való kialakulásából, érintkezéséből és harcából áll, nem létezik tehát egységes világtörténelem, csupán a sokféle kultúra együttes élete: ezek kibontakozása, virágzása, fennállása majd hanyatlása. Spengler nyolc kultúrát sorol fel (babiloni, egyiptomi, indiai, kínai, mexikói, antik, arab és a nyugati). De csak hárommal foglalkozott részletesen. Ezeket külön, az adott kultúra összimbólumára utaló elnevezéssel is ellátta: a görög-római antik kultúrkör az „apollóni”, az arab kultúra „mágikus”, a római birodalom felbomlását követő keresztény-nyugati kultúra pedig a „fausti”. Ez utóbbi lényegében az a kultúra, illetve kultúrkör,²¹ amelynek sorsa igazán érdeklő – még a többi csupán az illusztráció, ellenpont és az analógia szerepét játssza. A fausti kultúra összimbóluma a „végtelen tér” és az a „fausti ember”, aki e végtelenség meghódításának bűvöletében él: a tér legyőzésének vágyára vezethető vissza a kereszteshadjáratok gondolata éppúgy, mint a gyarmatosítás és

¹⁸ Lord Shaftesbury, Hume illetve Burke is hasonló értelemben értették a civilizáltság fogalmát – hán-kban pedig ehhez kapcsolódott a „csinosodás” fogalma.

¹⁹ Immanuel Kant: *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről*. Ford. Dr. Sándor Pál. <https://mek.oszk.hu/04800/04821/04821.htm>. (Utolsó Letöltés: 2021. 10. 31.)

²⁰ Spengler 1994 I. 185.

²¹ A terminus használatát érdemes pontosítani, mivel Spengler lényegében „kultúra” alatt egyrészt érti magát a kultúrkört, másrészt pedig a kultúrkör első, vagyis „kulturális” fázisát – a második fázis pedig a „civilizációs” lenne.

az a terjeszkedés, amelyet a fausti ember a felfedezések korától kezdve az egész földgolyón folytatott. Ez végül is létrehozta azt a „globalizált világot” amely már a kultúra-kultúrkör hanyatló, vagyis civilizációs fázisához tartozik.

A kultúráknak egyrészt nincs teleológiai végpontjuk „[mint] legmagasabb rendű élőlények fenséges összevisszaságban tenyésznek, mint virágok a mezőn”²² ugyanakkor – miként azt az egyes emberek, emberi egyének vonatkozásában is láthatjuk, úgy minden kultúra is kifejez valamit a lét egészéből. Spengler talán legtöbbet vitatott tétele, a „kultúrák egyidejűségére” vonatkozik: „egyidejűnek” nevez bizonyos történelmi tényeket amelyek „relatív pontosan” ugyanazon a helyen tűnnek fel két különböző kultúra életében és ugyanazzal a „jelentőséggel” is bírnak – ezzel azt bizonyítja, hogy a kultúrák „belső szerkezete” lényegében megfeleltethető egymásnak. Ilyen például szerinte az antik, „apollóni” kultúrában az ión művészet és az antik kultúra felbomlását követő „fausti” kultúrában a barokk művészet, de – egy meglehetősen rejtélyes elgondolás alapján Spengler az ókori Hellász dionüszoszi mozgalmát és a fausti kultúra protestáns mozgalmait is egymásnak megfelelő „jelentésűnek” látja.²³

„Kultúra és civilizáció – írja Spengler – ez egy lelkeség eleven teste, illetve múmiája. [...] Kultúra és civilizáció – az egyik olyan organizmus, amely a tájból sarjad ki, a másik pedig ennek megmerevedése révén létrejött mechanizmus. A kultúrember befelé él, a civilizált ember pedig kifelé: a térben, testek és »tények« között. Amit az egyik sorsnak érez, azt a másik az ok és az okozat összefüggésében ragadja meg.”²⁴

Spengler figyelmét természetesen leginkább arra a modern civilizációra irányította, amely a fausti kultúrkör kulturális fázisának kimerülése után – szerinte valamikor a 19. század elejétől – kezdett szárba szökkeni, és értelmezésében valamikor 2100 és 2200 körüli lezárulással ér majd véget. A civilizáció terminális fázisa lényegében nem más, mint „a történelem vége”: a végletekig civilizált ember egyrészt elveszíti életvágyát és kihal, másrészt pedig új barbárságba süllyed. „Az őseMBERI állapotok lassú beszivárgása egy magasan civilizált életvitelbe.”²⁵ Spengler a jelenkor – saját jelenkora és a mi jelenkorunk – elemzését úgy fogta fel, mint a kultúra civilizációs dekadenciájának fenomenológiáját. Az általa kiemelt jelenségek: a civilizáció késői etapjainak fokozottan tech-

²² Spengler 1994 I. 184–185.

²³ Spengler 1994 I. 196–197.

²⁴ Spengler 1994 I. 551–552.

²⁵ Idézi: Csejtei-Juhász 2009, 193.

nikai jellege,²⁶ a városiasodás negatív-degeneratív tendenciái, a vidék és a paraszti lét gyakorlati megszűnése, és legvégül de nem utolsósorban a politika hatalmas mérvű dekadenciájának leírása talán az egész életmű – Spengler más, a németiség aktuálpolitikai helyzetéről szóló későbbi elemzéseivel kapcsolódva²⁷ – legsikerültebb részeit alkotják. Talán paradox, hogy a történelem értelméről szóló, történelemfilozófiai koncepciókat érvényesítő mű legpontosabb és leginkább húsbavágó meglátásait tulajdonképpen nem a régmúlt korok lelkeségének vagy gazdasági-anyagi vonatkozásainak megragadásában, hanem a modernitás kritikai elemzéseiként vonultatja fel.

Többen megfigyelték, hogy az antik világ – a leggyakrabban elemzett „apollóni” kultúrkör kulturális és civilizációs jelenségeivel kapcsolatos analógiák nem egészen alkalmasak a modern világ hasonló folyamatainak leírására. Éppen az ezekkel kapcsolatos részek voltak azok, amelyeket a kortárs, ókortudományi és szaktörténeti kritika is a leginkább kifogásolt, és az esetleges felületi hasonlóságok lényegi egyezésként való értelmezése pedig valóban megkérdőjelezhető a spengleri műben. Ilyen például a dionüszoszi mozgalom és a protestantizmus alig megindokolható párhuzamba állítása – itt valójában még felületi hasonlóságról sem nagyon beszélhetünk, – és ilyen az antik világ vagy az ókori kelet nagyvárosainak és a modern nagyvárosoknak, világvárosoknak bizonyos életmódbeli párhuzamok, vagy a szórakozás formái alapján való azonosítása. Spengler a modern nagyvárosok éjszakai élete és a római nagyvárosok gladiátorviadalai, kocsiversenyei kapcsán, („a gyönyör feszültségének felszítése”²⁸) vagy a nagyvárosi „teozófia” (gondolva itt az 1920-as 30-as évek okkult és spiritizista társaságaira) vagy a késő római korszakban a sokféle vallás, tan és filozófia együttes jelenlétére utalva felületi jelenségeket és fenomenológiai hasonlóságokat, egymásra emlékeztető mozzanatokot nevezett át és értelmezett lényegi analógiákként. A római vallási-politikai hagyományok lényegi nem értéséről árulkodik, hogy a római birodalmat és római kultúrát szerette volna az antik-apollóni kultúrkör „civilizációs” fázisaként értelmezni és bemutatni: a római szellemiség egészének materialista és prakticista értelmezése, gyakori analógiákat szolgáltatva az egész művet átlengi. Ez a

²⁶ A jelen tanulmányban nincs helyünk kifejteni Spengler meglehetősen komplex technika-filozófiáját, annyit azonban jelezni kell, hogy nem volt a technika teljes elutasításának híve – ugyanakkor meglátta a technikában rejlő „ördögi” lehetőségeket. Az ide vonatkozó mű: *Az ember és a technika* külön elemzés tárgya lehetne.

²⁷ Spengler ezzel kapcsolatos legismertebb művei a *Poroszság és szocializmus* illetve *A döntés évei* címet viselik. Mindkét mű kapcsolódik a németországi „konzervatív forradalom” politikai-ideológiai irányzatához.

²⁸ Spengler 1994 II. 175.

megközelítése olyan, részben irodalmi, részben kulturális toposzokon alapult, amelyet vallástörténeti kutatások – például Kerényi Károly, Mircea Eliade, Fustel de Coulanges és mások művei – már meggyőzően cáfoltak.

A jelenkor eszmei-politikai folyamatainak kritikai elemzése azonban, amelyet Spengler a fausti kultúrkör civilizációs fázisának feltárása során fejtett ki: a médiahatalom, a technikai folyamatok általi manipuláció, az ideológiai indoktrináció és az ideológia – önmagát gyakran az ideológia hiányának álcázó – uralmának elemzése éppoly mélyek és éppoly helytállóak Spengler saját korának, mint ahogyan a ma világának viszonylatában. Talán korunk leglényegesebb folyamatait is jobban megérthetjük *A nyugat alkonyából*, mint a jelenkor politológiai kézikönyveit forgatva.

A ma civilizációjának egyik leginkább sikerült megközelítését e civilizáció városi jellegének megragadásában találjuk. Valóban alig van jellemzőbb vonása a 19. század elejétől kezdődő történelemnek, mint a hatalmas méretű urbanizáció. A kisvárosokból nagyvárosok, végül pedig metropoliszok alakulnak ki – olyan óriásvárosok, ahol minden politikai, gazdasági és ipari komplexum összpontosul, és amelyek gyakorlatilag a késői modernitás életének és az emberek munkájának szinte kizárólagos terévé válnak. Minden település, ahol csak emberek laknak, az óriásváros struktúráját és sajátos „lelkületét” tükrözi és képezi le, csak éppen szerényebb mértékben. „Nem a méret, hanem a sajátos lelkület különbözteti meg egymástól a várost és a falut”²⁹ – írja Spengler, és ebben tökéletesen igaza van: alig van nagyobb különbség a 20. század első évtizedeiben a saját földjéből élő, vallási és családi hagyományokat követő „parasztember” és egy ateista, világvárosi tőzsdespekuláns, progresszív-liberális újságíró vagy szocialista-kommunista gyári munkás mentalitása között – az a mentalitás, jellem és magatartás pedig, amely egy természet közelében élő embert elválaszt a modern nagyvárosban élő programozótól, még az előbbinél is hatalmasabb. A világváros Spengler szerint a hanyatló civilizáció legjellemzőbb szimbóluma: a hatalmasra növekedett, minden otthonosságot és emberközelséget, meghittséget és szépséget nélkülöző célracionalista acél és betonszörnyeteg, ahol a racionális funkciókra redukált, atomizált és a valódi közösségi létből kiragadott egyének véletlenszerűen mozognak: „Aki egy toronyból néz le erre a háztengerre, az emberiségnek ebbe a megkövült történelmében pontosan felismeri azt a korszakot, ahol az organikus növekedés véget ér, és az anorganikus és ezért mértéktelen, minden határon túllépő ter-

²⁹ Spengler 1994 II. 127.

jeszkedés elkezdődik. És megjelennek a célszerűségben való szellemi tobzódás művi, matematikai, teljesen tájidegen képződményei is: a városépítész városai, amelyek minden civilizációban ugyanarra a sakktáblaszerű formára, a lélek nélküliség szimbólumára törekszenek.”³⁰ A parasztság – amely egykor az emberi népesség elsőprő hányadát alkotta,³¹ és amely egy, a várositól teljesen eltérő életformát követett – gyakorlatilag eltűnik a civilizáció kései fázisában. Vele együtt eltűnik „az örök föld és örök vér tartós és bensőséges egymáshozkötöttsége”³² is, a városi ember tulajdonképpen nomád, aki egy acélból és betonból emelt mesterséges objektumvégtelenben mozog, ő „a testnek és a javaknak néhány évre szóló illékony együttléte”³³ aki mindig oda megy ahol éppen a „munka” van, és lakóhelye egyre kevésbé a saját tulajdona. Ez a modern városi ember „lelkileg halott”, noha racionális intelligenciával bír, „intelligens és terméketlen tényember” léte mégis valahogyan árnyék- és kísértetszerű, gondolkodása „valami hústalan, ösztövé.”³⁴ Ugyanakkor: megjelenik a primitív városi tömeg is, a *fellahok* népe, amelyből „a sajtóból eredő indoktrinációval áthatva – az ön-transzcendálás utolsó szikrája is kihuny.”³⁵

Érdekes elemzést nyújt Spengler a modern politika lényegi természetének vonatkozásában is. Értelmezésében a politika (és a kultúrkör történelme) bizonyos „ősi rendeknek” (a nemesség és a papság) a parasztság fölé emelkedésével kezdődik,³⁶ és ezek biztosítják a kulturális fázis politikai vezetését, „kultúrák teremtető középpontjaiként.” „Rendek, melyeket nemesítettek, melyeket tökéletesen kineveltek.” Azonban a civilizációs fázisban a régi arisztokráciák lehanyatlanak és megjelennek a „szellem és a pénz” arisztokráciái – a valódi hatalom olyanoknak a kezébe kerül, akik nem származnak az „ősi rendekből.” Attól eltekintve, hogy a „szellem” ebben a vonatkozásban meglehetősen inadekvát kifejezés, és az „arisztokrata” kifejezés sem egészen megfelelő, Spengler mégis több vonatkozásban jó közelítéssel írja le annak a lényegi jellemzőit, amelyet a 21. század első felében pontatlan kifejezéssel „képviselési demokráciának” neveznek. Spengler a demokráciát a származástól, tradícióktól, nemzeti mivolttól vagy földbirtoktól teljesen elszakított pénz, illetve a pénzhez kötődő racionálisnak mondott „kalkulatív észember” uralmának látta. Értelmezése szerint itt nem az emberek alakítják ki és

³⁰ Spengler 1994 II 141.

³¹ Spengler a parasztságot „az élet tulajdonképpeni nemzójének” nevezi (Spengler 1994 II .686.)

³² Spengler 1994 II 146.

³³ Uo.

³⁴ Spengler 1994 II 144.

³⁵ Csejtej-Juhász 2009, 224.

³⁶ Spengler 1994 II 134.

választják a pártokat, hanem a pártok szervezik és irányítják jelszavak és sugalmazások alapján az embereket. A képviseleti demokráciában (szemben a közvetlen demokráciával) nem a nép, hanem olyan pártok és a pártokhoz kapcsolódó politikusok, „képviselők” uralkodnak, akik a pártfegyelem, pártdirektíva és a pártok belső, hierarchikus struktúrája miatt – még ha a szándékot esetleg feltételezzük is – aligha volnának hatékonyan képesek valóban *képviselni* a rájuk szavazó választók *akaratát*, saját uralmukat azonban mégis a népre hivatkozva legitimáltatják. Ez a nép azonban többnyire már pusztán anorganikus, egyszerre kollektivizált és egyszerre atomizált tömeg, valami olyasmi, amely „az abszolút formanélküliség, mely minden formajelleget, minden rangkülönbséget, rendezett tulajdont, rendezett tudást gyűlölettel üldöz.”³⁷ Eltekintve a spengleri megfogalmazás szélsőségesességétől és retorikai funkciójától, kétségkívül plasztikusan megragadja azt a valóságos és jól látható formátlanságot, amellyel egy ideológiailag egyenlőként kezelt, azonban hatalmas vagyoni, szellemi, képességbeli és ezzel összefüggésben társadalmi szakadékokkal szabdaltnak tűnő népösszesség jelent. Spenglernek a modern demokráciával kapcsolatos másik fontos megfigyelése: „Minél általánosabb a választójog, annál kisebb a választók hatalma.”³⁸ Egyetlen ember szavazata alig jelent valamit az állam életének és a vezetők valódi kiválasztásának vonatkozásában, főként, hogy a szavazatot mechanikus egységnek veszik, eltekintve a szavazó ember intelligenciájától, tudásától, moralitásától és tapasztalatától, vagy bármi olyasmitől, amely az egyénben valami minőségi többletet jelentve befolyásolhatná az egyes szavazatok súlyát. A kései civilizáció jellegzetes politikai formája tehát az a demokrácia, amely fokozatosan alakul át „cézárizmus-sá”, az uralkodó politikai-gazdasági komplexum egyes oligarcháinak korlátlan uralmává. A cézárizmus Spengler szerint negatív és pozitív irányú egyaránt lehet – de mindenféleképpen bekövetkezik. A pártok és a pártvezetők emberek fölötti közvetlen uralkodásának legfőbb eszköze a propaganda, vagyis a sajtó: ez az a „hadsereg” amelynek segítségével a pártok meghatározzák azt, hogy „mi az igazság” és mi az, amit a tömegnek hinnie kell.

„Amit a sajtó akar, az az igaz. A sajtó parancsnokai hozzák létre, alakítják át, cserélik ki az igazságokat. Három hét sajtómunka, és az egész világ megismeri az igazságot. Érvei mindaddig megcáfолhatatlanok, amíg pénz van rá, hogy szakadatlanul ismételve őket.”³⁹ A sajtó – miként a szovjet totalitarizmusban, vagy a harmadik birodalomban – Speng-

³⁷ Spengler 1994 II 509.

³⁸ Spengler 1994 II 191.

³⁹ Spengler 1994 II 665.

ler szerint éppúgy nem szabad a demokráciákban, a hírközlés objektivitása megkérdőjelezhető, a hírek „iránya” befolyásolható. „Minden »igazságot« halálra ítéltet, ha nem vállalja, hogy közvetíti a világnak – az elhallgatás félelmetes cenzúrája, amely annál mindenhatóbb, minél kevésbé tűnik fel az újságolvasók rabszolgahadának.”⁴⁰ A modern nagyváros állandó inger- és reklámtengere kifejezetten a meghatározott irányokba befolyásolja azokat a „szabad” egyéneket, akik a civilizáció végső állapotában valójában egy toqueville-i „gyám-állam” szigorú, szinte totalitárius kontrollja alatt vannak. A szabad véleményalkotás és gondolkodás lehetőségeit mindenütt manipulálják és korlátozzák. „Egykor meg sem kísérelhették az emberek, hogy szabadon gondolkodjanak, most megtehetik, csak éppen képtelenek már rá. Arra gondolnak, amire gondolniuk kell, és ezt érzik szabadságnak.”⁴¹

Spenglernek a „történelem végével” kapcsolatos elemzései között – spekulatív vonatkozásai mellett – találunk döbbenetesen plauzibilis és adekvát elemeket. Kétségtől olyan, mintha – sajátos módszerét követve – néhány vonatkozásban valóban előre látta volna a jövőt – még akkor is, ha történeti analógiái sokszor pontatlanok voltak. Spengler műve a jelenkor történelmi tapasztalatainak fényében helyesen világított rá arra, hogy a felvilágosodás naiv optimizmusa, Condorcet „racionális társadalma” és a haladás kanti eszméje aligha tartható gondolat. Azonban Spengler mégsem láthatta előre azt, hogy a 21. század elejére miféle torzalakokat ölthet majd a technika totalitarizmusa, amely a jelenkorban éppen a klasszikus-humanista haladáseszményt cseréli fel az embert és a gépet összeolvasztani kívánó „transzhumanizmussal.” A jelenkorban népszerű „progresszió” immár nem csupán az ember biológiai nemét, az embernek, mint mikrokozmosznak a természet makrokozmosz rendjében elfoglalt helyét kérdőjelezi meg, hanem az ember biológiai határait is feszegeti „a világ teljes digitalizálásának” elgondolása mentén. Miközben a világ technikai áthatásának folyamatai egyre inkább kiszolgáltatják az embert saját gépeinek, a civilizáció nem csupán a kultúra hiányaként, hanem egy steril és ellenőrzött falanszterként jelenik meg a technokrata utópizmus elgondolásai szerint, ahol mindennek és mindenkinek „száma” van és az emberek szinte észrevétlenül veszítik el szabadságukat.

⁴⁰ Spengler 1994 II 667.

⁴¹ Uo.

1% METAFIZIKA

OSWALD SPENGLER

A NYUGAT ALKONYA

részlet

Komoly feltalálói érzéket mutat már a gótikus architektúra – amelyet szándékolt formaszegénysége folytán a dórhoz szoktak hasonlítani – és a nyugati zene is. Megjelenik a könyvnyomtatás és a messze hordó fegyverek.¹ Kolumbuszt és Kopernikust a távcső, a mikroszkóp, a kémiai elemek és végül a korai barokk technikai eljárásainak hatalmas tömege követi.

De követi – a racionalizmussal együtt – a gőzgép feltalálása is, ami mindent felborít, és a gazdaságképet alapjaiban változtatja meg. A természet egészen eddig szolgálatot teljesített, most *rabszolgaként* igába hajtják, és munkáját, a világ csúfjára, lóerőben mérik. A néger izomerejétől indulunk el, amit szervezett üzemekben hasznosítottak; a következő állomás a földkéreg szerves tartalékai, ahol szénként évezredek életerejére raktározódott el; szemünket ma az anorganikus természetre vetjük, melynek vízi erejét már a szén támogatására vonjuk be. A millió és milliárd lóerővel együtt növekszik a népességszám is, olyan mértékben, amit korábbi kultúrák elképzelni sem tudtak volna. Ez a növekedés a *gép produktuma*, mely azt akarja, hogy kezeljék és irányítsák, és ezért minden ember erejét megszázsorozza. A gépek határozzák meg az emberi élet értékét. A *munka* válik az etikai gondolkodás központi kategóriájává. A XVIII. századtól kezdve minden nyelvben elveszti pejoratív jelentését. A gép dolgozik, és együttműködésre kényszeríti az embert. Az egész kultúra annyira a tevékenység függvényévé válik, hogy a föld beleremeg.

Ami mármost alig egy évszázad alatt kibontakozott, az olyan méretű színjáték, hogy az eljövendő kultúrák másfajta lélekkel és szenvedélyekkel rendelkező embereit minden bizonnyal az az érzés fogja majd hatalmába keríteni, mintha a természet ezekben az évtizedekben teljesen kapitulált volna. A politika máskor is városok és népek fölé nőtt; az

¹ A görögtűz csak ijesztgetni és égni akar; itt azonban a robbanógázok feszítőereje mozgási energiává alakul át. Aki a kettőt valóban összehasonlíthatónak tartja, az semmit nem ért a Nyugat technikai szelleméből.

emberi gazdaság máskor is mélyen belenyúlt a növény- és az állatvilág sorsába, de mind ez idáig csak megérintette magát az életet, aztán visszahúzódott megint. Ez a technika azonban napjainak nyomát akkor is maga után hagyja, ha minden másnak nyoma vész, minden más alámérül is. Ez a fausti szenvedély megváltoztatta az egész földfelszín képét.

Tolakodó és felfelé törő, és éppen ezért a gótikával mélyen rokon életérzés ez, ahogy a gőzgép gyermekkorában Goethe Faustjának monológja ki is fejezte. Mámorittas lélek akarja átszelni a teret és az időt. Megnevezhetetlen vágy csal határtalan távolokba. Az ember szeretne eloldódni a földtől, egybeolvadni a végtelennel, leküzdeni a test kötöttségeit és a világűrben a csillagok között keringeni. Amit annak idején Szent Bernát izzó, hevült áhítata keresett, amit Grünewald és Rembrandt háttéréiben megfestett, és Beethoven utolsó vonósnygyeseinek éteri hangzásaiban megénekelt, az tér vissza megint a találmányok hosszú sorának átszellemült mámorában. Ez hozza létre ezt a fantasztikus forgalmat, hogy földrészeket lehet néhány nap alatt bejárni, úszó városokkal lehet átkelni az óceánokon, hegyeket lehet átfúrni, föld alatti labirintusokban lehet közlekedni; ezért lehet áttérni a régi, a lehetőségeit már régen kimerítő gőzgépről a szívógázmotorra, s az utakról és a sínekről végül a repülés segítségével a levegőbe emelkedni; ez teszi lehetővé, hogy egyazon pillanatban hangozzék el a kimondott szó az összes tenger felett, ezért a kínzó becsvágy a rekordok és a meghódítatlan lehetőségek után; ezért jönnek létre óriási csarnokok az óriási gépek számára, hatalmas hajók és hídfesztávolságok, eszelős építkezések fel a felhőkig – mesébe illő erők, melyek egyetlen pontban koncentrálnak, és ott akár egy gyermek kezének is engedelmeskednek; acélból és üvegből készült toporzékoló, remegő, dübörgő gyárak, melyekben a parányi ember korlátlan hatalmú úrként járkál, és végül úgy érzi, hogy az egész természetet maga alá gyűrte. [...]

Mikrokozmosz soha nem érezte még magát hatalmasabbnak a makrokozmosznál. Kicsiny élőlények, akik szellemi erejükénél fogva maguktól tették függővé az élettelen. Úgy tűnik, semmi sem hasonlítható ehhez a győzelemhez, amely csak egyetlen kultúrának sikerült, és talán csak néhány évszázadra. De éppen ezáltal lett a fausti ember *saját teremtményének rabszolgája*.

(Oswald Spengler: *A nyugat alkonya*. Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 720–723. Simon Ferenc fordítása.)

*A paksi Szentlélek templom angyala.
(Ismeretlen fényképész / Makovecz Imre Alapítvány)*

KÖRKÉP

MISKOLCZY AMBRUS

HABSBURG-FELVILÁGOSODÁS

Aufklärung habsburgisch ... 1750–1850. A cím némileg oximoronként hat, mert ugyan Mária Terézia, II. József, II. Lipót – mindegyik a maga módján – felkarolta a felvilágosodást, de Ferenc és Ferdinánd császár már az ellenfelvilágosodás pártfogójaként él a historiográfiai köztudatban, vagy annak nagy részében. És a magyarra csak áttételesen fordítható cím – „Felvilágosodás Habsburg módra” vagy „Habsburg-felvilágosodás” – még azt is sugallja, hogy a felvilágosodás uralkodói ösztönzésre nyert teret. Nem kétséges, a szerző – a szó jó értelmében – provokál, hiszen világosan leszögezi: „Nem a birodalom terjesztette el a Habsburg tartományokban a felvilágosodást, hanem a felvilágosítók alakították a birodalmat.” Hogyan és miként tették? A kérdés nem új, minden ezzel a korral foglalkozó mű erre keresi a választ. Így aztán van mit dekonstruálni. Különösen olyan Monarchia-kutatonak, aki ismeri az utódnemzetek nyelvét, mint Franz Leander Fillafer. A *Die Presse* recenziója azt emelte ki, hogy Fritz Valjavec (1909–1960) után ő az első olyan német anyanyelvű kutató, aki ilyen széles nyelvismeretekkel rendelkezik. Csak ehhez tegyük hozzá, hogy Valjavec ugyan Bécsben született, de kétnyelvű volt, magyarországi német anyjával Magyarországra telepedtek át, iskoláit is itt fejezte be, és mivel a náci időkben indult a pályán, élete és műve heves viták tárgya. Fillafer, aki a boldognak ígérkezett 21. század gyermeke, most Bécsben az Akadémia munkatársa, miután ösztöndíjakkal bejárta Európát. Műveltsége lehengerlő. Jelen munkáját tucatnyi előtanulmány után öntötte formába. Nem is ismer kegyelmet, de a dekonstrukció nyomán nem romhalmazban sétaltatja olvasóját, hanem magán a történelmi terepen. Művének hőse maga a felvilágosodás, melyet azonban hús-vér emberek képviselnek. De milyenek?

Elég egy pillantást vetni a tartalomjegyzékre, hogy lássuk, nem szokványos – a kronológiai rendet követő – vállalkozásról van szó, hanem hatalmas problémahalmazokat mozgó műről, amint azt a fejezetcímek is jelzik: „A hazaszeretettől a népek tavaszáig, 1770–1848”; „A katolikus felvilágosodás”; „A trón és az oltár szövetségének kitalálása”; „Tudáskultúrák a Vormärz korában”; „A merkantilizmustól a belső piacig: a Monarchia mint gazdasági térség”; „Természetjogpraxis és birodalomképzés. Kodifikáció, jogállam, tudománytörténet”; „A felvilágosodás öröksége és a forradalomelhárítás: a restauráció ön- és ellenségképe”; „Áttekintés”; „Mi volt a felvilágosodás?”.

Fillafer műve dialógus és dialógusra hív, miközben a hajdani felvilágosult kortársak dialógusát is bemutatja, mely olykor kegyetlen *blame game*. A poli-

tikai széljárások változásában, ha szorul a hurok, mindenki a maga módján menti a bőrért, és ahogy tudja, áthárítja a felelősséget. Márpedig nemcsak a hurok szorult, hanem a fejek is hullottak. Az ellenforradalmárok a felvilágosodást tették felelőssé a francia forradalomért, a felvilágosultak viszont azzal vágtak vissza, hogy éppen a felvilágosodás terjesztése tehetné volna lehetővé a forradalom megelőzését. A szerző ítélete egyértelmű: „Nem a felvilágosodás okozta a forradalmat, inkább fordítva történt. A forradalom hozta létre a felvilágosodást, mint a szekulár-demokratikus modernitás projektjét. Mielőtt a felvilágosodás a forradalom korszakában használható örökséggé vált volna, többretegű volt, és több formát is öltött.” Ez az ítélet a könyv következtetése, és bár nem illik egy könyv ismertetését éppen a végén kezdeni, és még kevésbé illik – nem egyszer – a tematikus fejezetekből időrendbe rendezett fejleményeket felsorakoztatni, de az olvasó számára áttekinthetőbb, még akkor is, ha ismertetésünk – terjedelmi korlátok miatt – szemelvényes jellegű.

A felütés tökéletes, mármint annak vizsgálatával kezdeni, hogy a hazaszeretet 1770-től 1848-ig milyen formákat öltött. Annál is inkább, mert a hazaszeretet leírásának olyan klasszikusa akadt, mint Sonnenfels, akinek kézikönyveit 1848-ig tanították a Monarchia egyetemein. Ma is érdekes az, ahogy a különböző tartományok konglomerátumát egységbe akarta gyúrni, a sokféleség egységébe. Mert – az egyes tartományi nyelvek használatának tiszteletben tartására intve – a németet „monarchianyelvvé” akarta tenni. Tulajdonbiztonság, jó törvények és anyanyelvápolás a hazaszeretet alapjai. És ha beleolvasunk a hazaszeretetről szóló műbe, előtárul az időntúli tanulság: a hazaszeretet önszeretet, saját javunkat keressük, amikor a haza javát keressük. Ennek fényében – teszi hozzá Sonnenfels – a félistenek a maguk emberi mivoltukban jelennek meg. A próféta szólt belőle, mert nemsokára a sokak által máig istenített II. József a maga patológikus nagyságában mutatkozott meg, és majdnem romlásba vitte a Monarchiát. Tegyük hozzá, Fillafer tartózkodik az ilyen éles kijelentésektől, de jómagam csak Mária Terézia és II. Lipót véleményét sűrítettem a patológikus jelzőben össze. Viszont Fillafer már említi, hogy Joseph von Hormayr II. József „káplárliberalizmusát” elmarasztalta, azt, ahogy a Monarchia tartományait egy kaptafára akarta vonni. A császár Sonnenfels elképzeléseit vitte abszurdumig: például miután záros határidőn belül elrendelte a német nyelv hivatalos használatát, szegény megyei tisztok – állásukat védve – borzasztó németiséggel írták meg jelentéseiket. Sonnenfels hazaszeretet-konceptiója viszont a 18. századvégi és 19. századeleji tartományi hazafiságok alapvetése lett. A tartományi patriotizmus – fejtegeti Fillafer – köztes forma a nemesi nemzet és a népszuverenitás között. Nyelvművelés, múzeum-, könyvtár- és iskolaalapítás terén alkotott maradandót. Ezt váltotta fel „a romantikus-nemzeti nyelvi hazaszeretet”, melynek ideológusa a történetíró Hormayr volt, aki 1809-ben Tirol népét állította fegyverbe Napóleon ellen, aztán amikor 1813-ban részt vett az „Alpesi Szövetség” Napóleon-ellenes népfelkelést célzó szervezkedésében, Metternich becsukta, hogy aztán kiengedje és a maga módján megpróbálja hasznosítani, amíg végleg meg nem hasonlottak. Hormayr pedig Münchenben húzta meg magát, és vad indulattal gyűlölte a Habsburgokat. Minket, magyarokat köze-

lebből is érint az ő tevékenysége, hiszen lapjában, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*ban, sok magyar szerzőtől közölt, többek között Berzeviczy Gergelytől. De közzétette Kazinczy Berzeviczy-kritikáját is. Erre érdemes lett volna kitérni, már azért is, mert a Széchenyi–Kossuth-vita előtt ez az első jelentős politikai-szellemi összecsapás. Leegyszerűsítve: Berzeviczy posztjozefinizmusa és Kazinczy nyelvi nacionalizmusa csapott össze. Jellemző, hogy a kolozsvári enyhébb cenzúra miatt az *Erdélyi Múzeumban* lehetett napvilágra hozni Kazinczy és Hormayr levélváltását, ebben pedig Hormayr önkritikus vallomását: „Egészen szívemből van az kiírva, amit az úr a nemzetiség és kozmopolitizmusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt az egészen minden polgári, minden katonai virtust, s csak azon nyomorultak mentsége, kik a magok körökben semmi Jót s nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A nemzetiség [Nationalismus] tart fenn s éleszt mindent. Egy nemzet sem érzi ezt oly erősen, mint a magyar s a tyrolisi. Én az úr nemzete ellen minden lehetséges bécsi előítéletekkel tele voltam. Sorsomnak különös folyása által 1813-ban megismertem a magyart, s megszerettem.”

Hormayr nacionalizmusát a „a romantikus-nemzeti nyelvi hazaszeretet”, a liberális nacionalizmus váltotta fel. Ennek jellemzésére Fillafer Eötvös József nagy művéből (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*) idéz: „Ha mármost nyugodtan vizsgáljuk azt, ami a XVIII. századtól korunkig történt, azon buzgalmat, mellyel az egyformaság érdekében minden nemzeti sajátságunk háborút izentek, s azon kitartást, mellyel az egyéni szabadságot (előbb a kényuralom, később a népföltség érdekében) az állam hatalmának minden tekintetben alávetették: sem azon nem csodálkozhatunk, hogy a nyomásra fölébredt a nemzeti sajátság öntudata, sem azon tény fölött, miszerint az egyéni szabadság utáni törekvés éppen ez irányban nyilatkozott legélelénkebben. Mivel az egyes államokban az egyéni szabadságot éppen azon tulajdonokra nézve sértették leginkább, melyek az egyeseket mint bizonyos nép tagjait illetik: azért ébredt föl e tulajdonok öntudata; s a gyengeség, melyet az államhatalommal szemben minden egyesnek szükségképp éreznie kelle, arra kényszerítte mindenkit, hogy a szabad kifejlés ösztönének éppen azon tulajdonokra nézve igyekezzék eleget tenni, mikre nézve a mindenható állam ellen küzdve nem áll magánosan.” Ezt a magányosságot oldja fel a nemzet, „a népek barátságának liberális világpolgársága”. A nemzetileg elkötelezett írástudók még a *Vormärz* idején „többnyelvű országaik közös múltját partikuláris nemzeti történetekre bontották szét”. Ezekben pedig minden nemzetnek meglett a maga, a másiktól független, ám alapvetően hasonló aranykora. A felvilágosodást is nacionalizálták. 1848-ig a liberális nemzetek az abszolutizmus ellen egységfrontot alkottak, aztán ez a Népek tavaszának eufóriája után felbomlott. A testvéri nemzetekből szomszédos nemzetek lettek, a népek külső ellensége helyett megjelentek a belső ellenségek, a korábbi világpolgárságot felváltották a hasonló, ám egymást kizáró küldetéstudatok. Közben a felvilágosodáshoz való viszony és a felvilágosodás értelmezése is állandóan változott. Különösen áll ez a több folyómétert kitevő jozefinizmus-irodalomra. A jozefinizmus a liberálisok egyházpolitikai harci formulájából a történetírássá máig a maga bélyegét rányomó korszakjelző fogalom lett. A jozefinizmus az

osztrák történelem „nagy elbeszélése” lett. Azzal a képzzettel szemben, mely Mária Terézia reformjai és a jozefinizmus között valami szerves fejlődést lát, Fillafer a terézianusok és a jozefinisták közötti különbségeket állítja eléünk. Napestig lehet vitatkozni azon, hogy a józsefi reformpolitika elejét vette a Monarchiát is veszélyeztető forradalomnak, vagy éppen a forradalmi erjedést és aztán a liberalizmus térhódítását segítette elő. A gazdag anyag lényeges mozzanatait meg is jeleníti Fillafer, mindig újabb és újabb fényt vetve József császár értékelésének változásaira. Mindez összefüggött azzal, hogy a felvilágosítók közül sokan 1790 után politikai okokból elhatárolták magukat a felvilágosodástól, de annak módszereit és céljait tovább éltették. Példa erre a katolikus felvilágosodás Newton-recepciója és átértelmezése. Viszont – hangsúlyozza Fillafer – az egyház és a trón szövetsége hamis hiedelem. A hit individualizálódásának és az egyház államosításának valósága azzal járt, hogy a klérus hivatalnoksorba került: ebben rejtett a katolikus egyházi restauráció tragikumuma. Közben II. Józsefnek, aki a katolikus egyház hivatalnokosításában példátlan brutalitással szorgoskodott, 1807-ben lovasszobrot emeltek, immár azt magasztalva a császári politikában, hogy a despotizmustól és az anarchiától egyforma távolságot tartott, és ez a dicshimnusz természetesen az unokaöcsnek, Ferenc császárnak szólt.

Ő a magyar historiográfiai emlékezetben úgy szerepel, mint aki reakciós alattvalói életéből évtizedeket rabolt el. Életeket is, ha a vérmezei kivégzések-re és az osztrák jakobinusok megfegyelmezésére gondolunk. Az idevezető út megítélése a magyar történetírás egyik vitakérdése. Abban teljes az egyetértés, hogy az aránytalan megtorlás az elrettentést szolgálta. Sonnenfels 1796-ban a rektori beszédében – mint Fillafer jelzi – gyilkos iróniával nyilatkozott a császár „égi jóságáról” és nem minden célzat nélkül emelte ki, hogy Titus császár mennyire megbecsülte a tudomány embereit. Viszont tény, hogy miközben a természetjog körül heves viták dúltak annak megítélésében, hogy a forradalmat előkészítette-e vagy sem, az emberi egyenlőség az 1811-es osztrák polgári törvénykönyv alaptétele lett. Ebből kiragyog az a bizonyos 16. §, mely igazi emberjogi nyilatkozat, és amely az 1907-es magyar fordításban így hangzik: „Minden ember bír vele született, már magából az észből kiviláglo jogokkal, s azért személynek tekintendő. Rabszolgaság vagy örök szolgaság és az ezekre vonatkozó hatalom gyakorlata ezen országokban meg nem engedtetik.” A fordítás némileg torzít, mert az eredetiben az ész által megvilágított jogokról (schon durch die Vernunft einleuchtende Rechte) van szó. Ez jobban megfelel a katolikus felvilágosodás világszemléletének, ebben ugyanis – fejtegeti Fillafer – „a kinyilatkoztatás erősíti meg az észet a világ megismerésében”. A törvénykönyv szerzői kerülték a kinyilatkoztatást, de a katolikus felvilágosodás kellett ahhoz, hogy az ember nembeli egyenlőségét ilyen világos formába öntsék. A francia forradalom pedig a kijelentés lakonikus formájához. A polgári törvénykönyv alkotója, Franz von Zeiller ugyanis azért is kárhóztatta az Emberi és állampolgári jogok nyilatkozatát, mert ez feleslegesen pontokba foglalta azt, amit az ész amúgy is megvilágít. A konzervatív felvilágosodás talaján kialakult a jozefinisták, a reformkatolikusok és a liberális tudósok időleges szövetsége. Olyan értelmiség jött létre, amely az államhoz kötődött, de egyaránt elhatárolta

magát a metternichi rendszertől és a német polgári nacionalizmustól. Megszületett az önálló osztrák szellemi hagyomány, a „sajátos osztrák gondolkodási stílus, melynek józan és valósággal telített megismerési formája »az osztrák filozófia« archetipikus ismérve”. Ama bizonyos emberjogi paragrafus jellegzetes osztrák termék. A polgári törvénykönyv jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Téves – hangsúlyozza továbbá Fillafer – az osztrák jogtudományt szellemtelennek tartani. Zeiller, aki egyben a főhercegek nevelője is volt, a természetjogot depolitizálta, politikailag semleges joggá értelmezte át és elvégezte a polgári társadalmi rend alapvetését. A magánjog terén a rendi egyenlőtlenség helyébe polgári egyenlőség lépett. Mindenki szerezhette a családtól elidegeníthetetlen földbirtokot (Familienfideikommiss), más szóval polgári tulajdonos is élvezhette a nemesi birtok előnyeit. Metternich pedig 1847-ben – mint Fillafer hosszan idézi – elégedetten írhatta egyik magánlevelében, hogy „a mi birodalmunk elismeri az állampolgárok teljes törvény előtti egyenlőségét, nincsenek privilégiumok és feudális terhek, közteherviselés érvényesül, az igazságszolgáltatás független.” Metternich okkal hivatkozhatott az 1811-es törvénykönyvre, mert annak alapján a robotot, akár földbérleti díjnak lehetett tekinteni, de a jobbágyok (Untertanen) nem élvezték a jogi finomságokat, európai forradalom kellett ahhoz, hogy az osztrák örökös tartományokban kemény parlamenti viták nyomán 1848. szeptember 7-én eltöröljék a jobbágyságot (Untertänigkeit) és a vele járó jobbágyi szolgáltatásokat. Az írástudók is kritikusan viszonyultak a törvénykönyvhöz, éspedig a történelmi iskola és a római jog hívei. Az elvi vitákat szépen mutatja be Fillafer, és ezt jól kiegészíti a liberális művészettörténész és közíró – ma is olvasmányos – osztrák története (*Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. I–II.* Leipzig 1863.). Eszerint a törvénykönyv összeállítói siettek, mert érezték a politikai légkör megváltozását, és ezért a műben akad elmentmondás és fogyatékoság, annál is inkább, mert nem vették eléggé figyelembe a római jogot, mely sokhelyütt éppen a szubszidiaritást biztosította. Ennek igazában az ügyvédek voltak tudatában, míg a bírák nem tudtak hozzájárulni a jogtudat színvonalának emeléséhez. Springer el is marasztalta a felvilágosodás természetjogát, amelynek uralma „szabad spekulációkhoz” vezetett, és amely az 1811-es törvénykönyv bevezetése után a szubszidiáris jog szerepét is ellátta. Viszont az 1848-as forradalom után Leo Thun kultuszminiszter a maga jozefinizmus-komplexusától vezettetve a római jogot és hordozóit juttatta kulcspozíciókba, ezzel pedig a Németországhoz való közeledést segítette elő, amit éppen el akart kerülni. A németországi professzorok pedig lebecsülték osztrák elődjeik teljesítményét. A cseh és magyar liberalizmus is elhatárolta magát a jozefinizmustól – hangsúlyozza Fillafer –, de azért olykor egy-egy olyan szabadelvű, mint Bölöni Farkas Sándor, Wesselényi Miklós, sőt Kossuth is úgy tett, mint aki a reakció ellen feltámasztaná a reformcsászárt. Csakhogy ezek a magyar reformerek már olyan alkotmányos királyság hívei voltak, amely aligha lehetett volna II. József ínyére; akivel ugyan a társadalmi reformcélok nagy részében egyetértettek, de alapállásuk az volt, hogy ők maguk reformáljanak.

Közben Metternich idézett levelében arról írt, hogy Ausztriában nincs kormányzati abszolutizmus. Magyarország és Erdély kivétel, ugyan „két alkotmá-

nyos ország”, de „a rosszul értett alkotmányos szellem miatt elmaradtak”. Tudjuk, az államkancellár éppen 1811-ben fel akarta számolni a történelmi dualizmust, de Napóleon eltanácsolta ettől, mert oroszellenes vállalkozása miatt nem akart zavaros hátországot. Így aztán, mint Anton Springer emlékeztet, a hallgatásra ítélt osztrákok örültek annak, hogy a magyar diétán – amíg a király fel nem oszlatta azt – milyen „kemény igazságokat” vágnak a kormányzat fejéhez. A magyarok viszont ellenállásukkal „a hazát szolgálták”. Ezzel a kitéréssel érzékeltetni szerettük volna, hogy a történetírásban némileg elhalványult az osztrák-magyar történeti szolidaritás vonulata. Fillafer munkája ezt a hagyományt is feleleveníti. Jelzi is a *Hitel* ismertetése kapcsán, hogy Metternich nem tudta Széchenyi tehetségét kamatoztatni, fantasztának tartotta a magyar reformert és rendszeresen becsapta. És fel is ötlük az, amit Fillafer éppen Musiltól idéz: „Kákániában mindig legfeljebb zseniket hittek ripőknek, de soha, mint másutt, ripőköket zseninek.” A ripők ebben az esetben rendhagyó viselkedésre utal. Széchenyinél is jobb példa erre Bolyai János, akinek munkáját az MTA tudósai nem értékelték; és miután az 1970-es években legnagyobb tudománytörténésünk, a felejtetetlen Vekerdi László, készülő Akadémia-történetében említést tett erről, kéziratából ezt a felejtendő akadémikusok gondosan törölték. Ebben a vonatkozásban is összetartozunk. Viszont az kétségtelen, amit Fillafer bizonyít: a felvilágosodás nem szakadt meg, a Monarchia szellemi élete pedig jóval gazdagabb és izgalmasabb annál, ahogy azt a kortársak és az utókor indulatoktól vezérelve nemegyszer megítélte. A látszólag éles cezúrák ellenére érvényesül az a folytonosság, amely a fejlődés záloga. A folytonosságnak persze sok arca van. A Monarchia-kutatásban mindig is érvényesült egy olyan vonulat, amely a különböző történeti alakokban és jelenségekben – olykor előszeretettel éppen a magyarokban – bűnbakot keresett, miközben a Monarchia nemzetek fölötti jellegével manipulált. Fillafer viszont a historiográfiai didaxisban jól elköptatott jelzők említése nélkül is igazi nemzetek fölötti történetet írt, olyat, mely a nemzeti történelmek értelmezésében is segít.

(Franz Leander Fillafer: *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750–1850*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2020.)

LUDMANN MIHÁLY

STÍLUSTEREMTŐ ÉPÜLET

Ötven éve tervezte meg Makovecz Imre a sárospataki művelődési házat

Az 1935-ben Budapesten született Makovecz Imre a modern magyar építészet legismertebb alkotója. Az érettségi után a Műszaki Egyetem építész hallgatójaként 1959-ben szerzett diplomát, ezután 1977-ig három állami tervezővállalatnál dolgozott. Első önálló művei vendéglők, áruházak és művelődési házak

voltak, és ezután következtek a faluházak és a templomok. Makovecz minden alkotása, ahogyan építésztársaié is, az úton levés állapotának egy-egy tárgyként megmaradó műve. Az út (via) maga az élet (vita). Az ember életútja során tanul és felejt, beépít és elhagy, magához emel és elveszít, ami szakmai szempontból is meghatározó és egyéniségpróbáló. Az igazodás kényszere, amelyet az iskola és a tanárok elvárásai, a megkerülhetetlen szóbeli és képi citátumok alkotnak, mind az úton tartás és terelés eszközei.

A hatvanas évek elején a magyar művészetben uralkodó irányzatokkal szemben új értelmezési lehetőségek igénye is megfogalmazódott. Nem csak az építészetben, hanem más alkotói területeken is. A festészetben uralkodó posztnagybányai és alföldi iskola mellett ezért is jelenhettek meg Kondor Béla festészetében – aki négy évvel volt idősebb, mint Makovecz – a középkor világát felidéző ikonok és a szakrális témák, tehát egy elvontabb, a valóság imitációjától távolabb álló képi világ. Ebben a szellemi változásban ott rejlik a tudott és megélt tapasztalat; az avantgárd és a neoavantgárd gyorsan változó díszletei, a piederasztálra emelt majd gyorsan múlttá váló szocreál pillanatnyisága. Az ebből eredő bizonytalanság és kiábrándultság kiköveteli a tartósabb világ felépítésének vágyát. Többek között ez a vágy irányította a népművészetre a figyelmet, amely elindította Pap Gábor kutatásait, hatott Jankovics Marcell képi világára, akinek a János vitéze 1973-ban készült, és Csete György építészetére, akinek első jelentős alkotásai a paksi tulipános házak (1973) és az orfúi Forrásház (1970–1974). Ezek a szereplők, másokkal együtt jelentős kulturális változások kezdeményezői voltak.

Amikor Makovecz Imre megkapta a diplomáját, a magyar építészettörténetben a két világháború közötti modern funkcionalista építészet továbbélése volt a meghatározó az akkor nevelődött mesterek révén. Ebbe a világba szövődött bele itt-ott az itáliai és az északi klasszicizmus és a szovjet mintára létrejövő szocreál építészet. Makovecz első önálló épületei munkahelyének (SZÖVTERV) elkötelezettségéből adódóan a szövetkezeti üzemeltetésű vendéglátóhelyek voltak. A velencei Cápá vendéglőt 1964-ben építették, melynek az előrenyúló csonka kontyteteje és az emeleti erkélye oldalról nézve cápafejre emlékeztet. Az épület megjelenésében a jellegzetes nyeregtetős lakóház karaktere érvényesül, az emeleti főhomlokzati nagy üvegfal a korabeli áruházak üvegkirakatainak leképezése, a nyeregtető pedig a népi építészettel mutat rokonságot. Ezt a formát ismételte meg az építész a szekszárdi Sió csárda épületében, csak megkettőzve, és a tető lefedésére itt nádat használtak. Kicsit később, 1968-ban épült a tatabányai csárda épülete. Ennek is jellegzetes eleme a két nagy homlokzati nyílás és a nádtető. A fából készült fa tetőszerkezetet elágazó gerendák támasztják meg. A helyi építőanyagok használata, a környezetében levő építmények arányához való igazodás az amerikai építész, Frank Lloyd Wright építészetének szemléletmódjához áll közel, akinek a művészetét Makovecz egyetemi éveiben fedezte fel. De az is feltűnő, hogy különösen a tatabányai épület főhomlokzatának az arcossága és tört hullámzó formája, s korábbi két épületének a tömörsége is a svájci Dornachban levő második Goetheanum épülettel is rokonságot mutat. Ezt az épületet Rudolf Steiner, az antropozófia megalapítója tervezte.

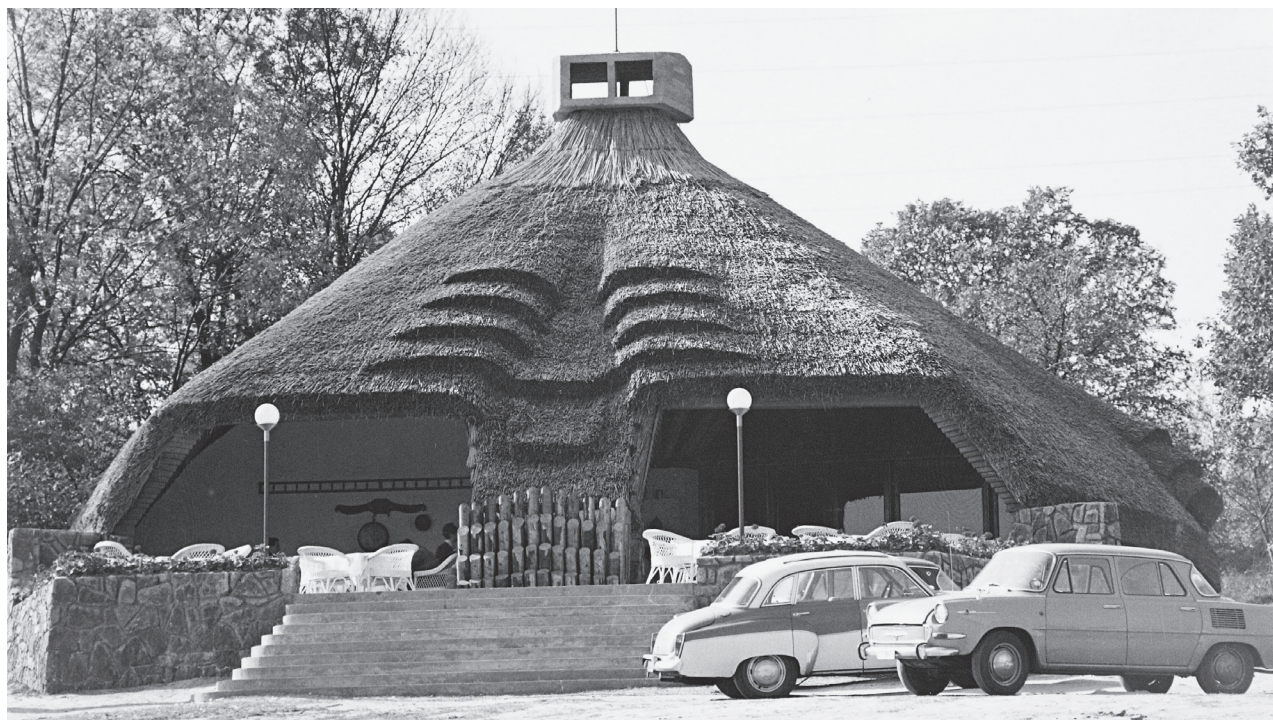
*Sáropatak, A Művelődés Háza, a kép előterében Makovecz Imre, az épület tervezője, 1989.
(Fortepan / Urbán Tamás)*

Makovecz a paksi Szentlélek templom leírásában a perzsa dualizmusban jelenlevő két ellentétes érték megszemélyesítőjét, Ormuzdot és Ahrimánt említi. Ahrimán, a pusztító szellem nyugati kultúrában történő inkarnációjáról Steiner egykoron fontos előadást tartott. Ez a fajta ellentétekben való gondolkodás az emberi gondolkodás jellemző absztrakciója. A sötét és világos, jó és rossz megkülönböztetése a dualista világnézet jellemzője. A kínai jin-jang is ezt fejezi ki, a létező ellentétet megtartva, de a kör egységébe zárva. Ez utóbbi jelenik meg Makovecz paksi templomának alaprajzában építészeti módon egy gömbre felrajzolva, majd lehámozva síkba terítve. Lényeges és eredeti gondolat, ahogyan az építész ezt alkalmazza. Síkot térbe vezet át, majd ezt síkba teríti, és erre felépít egy téri formát, ami maga a templomhajó. A sík absztrakció, amit háromdimenzióssá tesz, majd absztrahál, hogy újra térbeli formában jelenhessen meg és így sajátosan egy személyben jelenik meg az építész, a festő és a szobrász.

Az antropomorfizmus (antropomorfosz=ember formájú) az építészet gyakran félreértett jellemzője. A ház esetében, amikor arról beszélünk, hogy van lábazata, homlokzata, akkor ezeket az emberre is jellemző fogalmakat használjuk. Bár azt nem mondjuk, hogy szemezete is van, de az ablakok felett lévő párkányt szemöldökpárkánynak nevezzük. A falak fölé rendszerint fedélszék kerül, a lefedés pedig a héjazat. Az épületet felépítik, és akkor áll a ház. De a ház nem lábakon áll, még a lábasház sem, ahogyan a gabona sem, de mégis azt mondhatjuk, hogy lábon álló gabona. Az épület nem az ember leképezése, még akkor sem, ha vannak olyan fogalmak, amelyek emberi testrészekre utalnak. De lehet hasznos belső tér, kívülről embert utánzó vagy az ember arányait és karakterét megjelenítő építményt létrehozni. Ezek viszont már szobrok, ame-

lyek között néhány olyan is van, amely emberi léptékű, használható belső térrel rendelkezik, mint Giambologna Appenninek című szobra. Makovecz paksi Szentlélek templomának kapuépítménye, aránya és tagolása miatt a felemelt karú ember analógiája. Az építészetben az ember arányát, belső tér nélküliségét legjobban az oszlop közelíti meg.

Makovecz Imre művészetének alakulásában nagy szerepet játszott az amerikai építész, Frank Lloyd Wright, akinek az alkotásait már egyetemista korában megismerte, és akit az organikus építészet egyik meghatározó mesterének tartanak. Az organikus építészet meghatározása közel sem olyan egyszerű és egyértelmű. „A szervesség az építészeti gondolat szükségszerű vonása. Az alkotók jó része organikus, az élettel szoros kapcsolatban álló, belső törvényszerűségek által determinált építészet megvalósítására törekszik. Mai értelemben azonban az organikus építészet a modern építészetnek egy szűkebben körülhatárolható irányát” Wright-ot és követőit, valamint Aalto gondolkodásmódját jelenti, írta Vámosy Ferenc az 1978-ban kiadott Modern építészeti lexikonban. Az amerikai építész korai prériházai a helyi építészeti hagyomány folytatásának és a környezettel való harmonikus együttlétnek a példái. Ezt a szemléletet, irányzatot regionalizmusnak nevezzük, amely emiatt pontosabb és hitelesebb megnevezése az ilyen értékrendű építészetnek. Wright terve alapján megépített és 1959-ben átadott New York-i Guggenheim Múzeum és a Makovecz ter-

*A tatabányai Birka (Csákányosi) csárda 1969-ben.
(Fortepan / Bauer Sándor)*

vei alapján 1969-ben elkezdett sárospataki Bodrog Áruház közötti hasonlóságok azt mutatják, hogy a magyar építész jól ismerte Wright késői munkáit is. A szintek egységes falfelületének ablaksorokkal való tagolása, valamint a falak kifelé dőlése szokatlan megoldás volt az üvegfelületek mögé rejtett vasbeton pillérvázazás, arctalan áruházak között. Egyedi megoldás a középrész emeleti szintjének hátrébb tolása és az oldalhomlokzat szétvágott térben eltolt kettős „T” alakja, a főhomlokzat emeleti szintjének íves formája, amelyhez hasonló megoldást korábban Le Corbusier alkalmazott a Ronchamp-i kápolna tetőívében és a Csandígarhban levő Nemzetgyűlési Palotánál.

A Bodrog Áruház 1972-es átadása után, még abban az évben kezdte el tervezni Makovecz Imre a sárospataki művelődési házat. Akkor, amikor a magyar szellemi életben jelentős változások kezdődtek. Ekkor az építész a VÁTI dolgozója volt. Magyarországon a jól működő építészeti magánpraxist 1947-re felszámolták, az építészeket belekényszerítve valamelyik állami vállaltba, ahol a kollektív arctalanság uralkodott. A pályakezdő építészek számára már csak ebben a keretben nyílt lehetőség a tervező munkára. A VÁTI elődje 1950-ben jött létre, nevét 1967-ben változtatták Városépítési Tudományos és Tervező Intézetre.

Sárospatakon a kor elvárásainak megfelelő, új művelődési házat kellett építeni. A helyszín kiválasztása nagyon szerencsés volt, mert az egykori Tanítóképző Intézettel szemben helyezték el. Ez az épület Kismarty Lechner Jenő egyik legrangosabb korai alkotása, amelyben a nagybátyja, Lechner Ödön nyomdokain járva ő is a magyar stílus megteremtésén fáradozott, amit a felvidéki reneszánsz építészetben talált meg, és ennek a stílusnak kiemelkedő alkotása a sárospataki épület. Az arányait és léptékeit Makovecz is figyelembe vette és emiatt a két épület nem vetélkedik egymással, hanem egy nagyon harmonikus teret hoznak létre. Makovecz épülete ugyancsak U alaprajzú épület, amely nem teljesen szimmetrikus, mert a régi mozi épületét is befoglalja. A központi udvar felől nézve jól látható az új építészeti megoldások sora. A szárnyakon az alsó szint viszonylagos zártságát a tagolt tetőformák játékosan teszik és rávezetnek a főhomlokzatra. A betonnál készült falakat még az 1974-es terveken rézsűs földtámasz fedte, de ez végül nem valósult meg. A főbejárat helyét egyértelművé a nagy üvegezett ajtók teszik. Felettük az emeleti szinten az erkély tömör és térben előrenyúló formája organikus karakterű, amelynek az előzménye a tápéi álcsatban keresendő, íves formája a tetőeresz vonalára ellentétes ívvel felel.

A belső terek különböző funkciókat láttak el. A szárnyakban kaptak helyet a szakköri helyiségek, irodák, ezeket a magyar parasztházak tornácaihoz hasonló funkciót betöltő terek kötik össze, közlekedőként szolgálva. A főhomlokzat mögött kapott helyet a színháztér, amelynek az előcsarnokában már feltűnnek a jellegzetes, vasbeton oszlopokról elinduló, a tető szarufáit megtámasztó ágasan szétnyíló gerendák. Ez a könyöktámas megoldás egyszerre organikus, mert ágasfákat idéz fel, ugyanakkor a nyeregvetés fafedélszékes parasztházaknál is megfigyelhető megoldás. A színháztermet lefedő négyzetes tetőrácsszerkezetét konzolként működő, ragasztott fából készült szerkezettel támasztották

*A makói Hagymatikum Gyógyfürdő.
(Ludmann Mihály felvétele.)*

alá. A művelődési ház tervét benyújtásakor kivitelezhetetlennek ítélték, mert az akkoriban nagyipari szinten előállított beton és acél szerkezetből lehetetlen volt megépíteni. Emiatt is húzódott el az építése, 1983-ban fejezték be.

Az udvar bejáratát két oszlopon álló magasra emelkedő szobor jelzi, ezek Péterfy László művei, aki több művével gazdagította Makovecz építményeit. Az egyik az életfa fölött álló csodaszarvast, míg a másikon a nagyszentmiklósi kincs Égbe ragadás jelenetét láthatjuk. Ezeket a műveket 1986-ban, tehát három évvel a művelődési ház teljes befejezése után állították fel.

Makovecz Imre a modern regionalizmus kiemelkedő és iskolateremtő építész volt, akinek számos tanítványa gondolta tovább a művészi eszméit. Bár az építész 2011. szeptember 27-én elhunyt, halálának tizedik évfordulóján, 2021. szeptember 26-án szentelték fel tanítványának, Dósa-Papp Tamásnak budapesti templomát a XX. kerületi Mátyás király téren, melynek kivitelezési tervei Makovecz Imre vázlatainak felhasználásával készültek.

Makovecz Imre életműve rendkívül gazdag. „A lakóház is az ember lényegi sajátosságairól tanúskodik. A monumentális építmény viszont arról tanúskodik, amit ideái tűznek az ember elé, tehát amivé az ember lenni akar, amit megálmodik” – írta Nicolai Hartmann. A sárospataki Művelődés Háza Makovecz Imre művészútjának egyik fontos összegző és a továbblépést is sejtető állomása. A földből kinövő falak és oszlopok, a rájuk helyezett elágazó faszerkezet és tető lezárja, önálló entitássá teszi az építményt, amely ha áll, összeköti a földet az éggel, amely egy ősi vágyálom megtestesülése és tanúja.

Minden művész útján előfordulhatnak kitérők és zsákutcák, de a lezárult életműre visszatekintve láthatóvá válnak azon művek, amelyek az életút meghatározó alkotásai, ahogyan az az ötven éve elkezdett sárospataki épület. Nem véletlen, hogy 1983-ban a Kairói Nemzetközi Építésztalálkozó a világ tíz leg szebb épülete közé sorolták.

LAKATOS-FLEISZ KATALIN

„MERT BÁRMIRŐL LEMONDHA AZ EMBER, DE A VÁGYAIRÓL NEM”

Lőrincz György elbeszélései, novellái „veszélyes” olvasmányok. Veszélyesek azért, mert hajlamosak magukkal húzni-rántani az olvasót úgy, hogy az olvasó ezt még élvezze is. Szakszerűbben szólva a történetek az azonosuló olvasás lehetőségét kínálják fel, és ki ne szeretne azonosuló módon olvasni? Miközben az olvasó a történetek ablakán kukucskál, észre sem veszi – azaz nagyon is észreveszi –, hogy saját életét lesi ki a novellák ürügyén. Mintha a fikcionalitás tarka függőnye nem is létezne, vagy ha igen, nagyon is áttetsző lenne ez a függöny.

Mindez azért is figyelmet érdemel, mert a kötet fülszövege szerint Lőrincz György legutóbbi kötete a „férfiválságok könyve.” A tíz történet – öt hosszabb elbeszélés, öt novella – főhősei, a *Penzum Helga* kivételével valóban mind férfiak. Hozzátehetjük, ez utóbbi történet női karaktere is férfi nézőpontból van bemutatva.

Ennek ellenére, ha az olvasó a másik nem tagja, akkor sem kell erőfeszítést tennie, hogy azonosulni tudjon a főhősök életproblémaival. Egy baleset következtében elveszíteni szeretteinket, egyedül maradni, megélni az idősödést, megérezni a halál előszelét, engedni egy házasságon kívüli szerelem lehetőségének – nagyon is általános emberi élethelyzetek ezek, nemi különbségektől függetlenül. Azonban – és ez a történetek csele – az egyedi, meghatározott térbe és időbe ágyazott életsors a maga konkrétságában, és csakis így, képes megszólítani az olvasót. Ahol a megtörtént a *megtörténhetőt* tükrözi. Ahol a távolság, akárcsak a szerelemben, vonzó, azonosuló értelmezésre felhívó feszültséggé válik. Amikor a fikcionalitás épp jelenléte folytán tünteti el önmagát. „Bovaryné én vagyok” – Flaubert elhíresült mondata nyomán a kedves olvasó is állíthatja: az az idősödő, magányos férfi én vagyok.

A történeteket kibontó válság előfordul, hogy súlyos, késéleken táncoló dráma (*Felmentés*), van, hogy az évek óta felgyűlt fájdalom terhe alatt karcolattá zsugorodik (*A karácsonyfa*), de a halál közelsége akár még a csendes, belenyugvó idillt sem zárja ki (*Te vagy a legszebb...*). Mindegyikben ott zsong, beszél a múlt is, ahol is a szereplők múltbeli idősíkja a jelent értelmező erővel tölti fel. Mégis van egy központi válság, amely búvópatakként vissza-visszatér a történetekben, legyen az valós fizikai veszteség, idősödés. Ez pedig a választás, a hogyan

tovább kérdése. Különösen azokban az elbeszélésekben izgalmas ez a kérdés, ahol a szereplők életében minden rendben van, életük delén túl mindent elértek, amit akartak (*Sóvárgás, A köztisztletnek örvendő férfi*). Mégis hiányzik valami. A kivívott pozíciók, elvárt és betöltött szerepek csapdaként zárulnak életükre.

És ezekben az elbeszélésekben lesz nagyon lényeges az ironia értelmet megtöbbszöröző szerepe. Az elidegenítő, távolságtartó perspektíva. Ami egyáltalán nem áll szemben az azonosuló, beleélő nézőponttal. (A történetek megint csak „behúznak a csőbe”, az ironia nyomán ugyanis részvétet érzünk.) Mert nem ironikus az, ahogy a kisvárosban megbecsülésnek örvendő orvosban, ráébredve élete kiüresedtségére, egyetlen lázadásként a bolti lopás lehetősége merül fel? (*A köztisztletnek örvendő férfi*) És nem ironikus az is, ahogy hosszan gyötrődik amiatt, hogy egy jelentéktelen körömvágót (!) hogyan emeljen el a bevásárlóközpont polcáról, majd hosszas vívódásba bonyolódik bűn és erkölcsösség fogalmairól a képmutatás és hazudozás eleddig önmaga számára is ismeretlen ösvényét bejárva? Ezt az elidegenítő nézőpontot teszi teljessé a bizalmas barát szólama, aki leplezetlenül – talán túlságosan is nyíltan bölcselkedően – bemutatja főhősünk lelki alkatát. A többszörös nézőpont mindig jót tesz egy elbeszélésnek, a Lőrincz György-szövegekben sincs ez másképp.

Épp az ironikus jellege folytán jut nagyon messzire ez az elbeszélés, és lesz egyike a kötet legjobb írásainak. Merthogy ennek a jelentéktelen eseménynek a mesteri bonyolítása, a múlt és jelen síkjain való átjárás, a társadalomrajz együttes jelenléte által az a biztos alap hullik darabokra, amire a kisvárosi orvos teljes életét alapozta. Olyan kérdések vetődnek fel az olvasóban, hogy mit jelent valóban köztisztletben állni egy közösségben, hogy a legkisebb normasértés esetén kiesünk a város kegyeiből, erkölcsi feddhetetlenségünket feledve – főhősünk ugyanis egyedüli orvosként nem fogad el hálapénzt – élvezettel szednek ízekre. De az etika sem kap jobb minősítést. Az etikusságot ugyanis – ahogy ehhez a mindennapok rutinjában a férfi ragaszkodik – minél jobban szorongatja, annál inkább szétporlad a kezei között. Dr. Borostyán Lajossal együtt az olvasó is rádöbben, hogy az etikusság álarca alatt megcsontosodott szokások követelik a maguk jussát. Hogy a férfi különössége, kívülállása ellenére foglya annak a társadalomnak, ami körülveszi. Ha pusztán csak vívódásai tennék ki az elbeszélést, lélektani realizmusában így is jelentős lenne, viszont az ironia a *semmit* súlyossá, szinte tömörszerűen tapintható valósággá teszi.

Míg az előbbi történetben a távolság a részvéttel vegyül, a *Penzum Helga* című elbeszélésben az elidegenítő, ironikus nézőpont tartja fenn a teljes történetet. A kisszerűség itt egy női karakterben, a pletykaéhes, önmaga fontosságát mások lejáratásával megteremtő címszereplő alakjában ölt testet, miközben az olvasó érzi, ugyanaz a kisszerűen bezárt, vágyakról lemondó élettelen élet tartja őt is fogva, mint az írások többi alakját. Azzal a különbséggel, hogy ő mindennek nincs tudatában, ahogy a történetek többi alakja. Erre már nincs mentség. És ami feszültté, izgalmassá teszi az elbeszélést, az az, hogy az egyes szám első személyű elbeszélő – a tömbház egyik névtelen lakójaként –, habár a megszenvedett „barátság” nézőpontjából mutatja be alakját, viszont a bölcselkedő, nyíltan leleplező szólamoktól távol marad. Legfeljebb annyit árul el – azt is ironikusan –,

hogy a gyűlölködés által „az üres, semmittevő percek, amelyek unalomba ringatták eddig szürke, egyhangú napjait, most izgalommal telítődtek.”

A kötet történeteinek többrétegűségét bizonyítja, hogy a főhősökre huroként rátekeredő élet legalább annyira a tér, a társadalmi mintázatokkal átszőtt helyrajz függvénye is. Ahol a lakozás nem személyes, hanem tömbház-lakásnyira szabott keretektől meghatározott. Ahol a vágyak füstként semmibe szálló légiessége áll szemben a megfellebbezhetetlen, mert személytelen, Barabást kiáltó tömeggel. Az olvasó tudatában felrémlenek a magyar irodalmi hagyomány „bezártság-szövegeinek” helyszínei, Kaffka Margit Szinyérétől kezdve Török Gyula porvárosán keresztül Kosztolányi Sárszegéig. De a Lőrincz-szövegekben a hely szelleme mégis más. Jellegzetesen erdélyi, fenyőillatú levegőt szívhat itt az olvasó, néhol bele is feledkezhet a táj szépségébe, mint ahogy a *Sóvárgás* című történetben olvassuk: „A városból minden irányba gyönyörű kilátás nyílt, de talán mégis a nyugati hegygerince kapaszkodó hágó volt a legszebb. Télen, mert hó borította a völgyekkel szabdalt, szakadékos dombhátaikat, a földet beborító, hófödte fehér fölött kékeszöldben égtek a fenyők, nyáron meg, mert a fenyvesek zöldjét csutakosok, tisztások törték meg, s ezért a zöld ezernyi árnyalatától fénylett, ragyogott a hegy. És akkor még nem is említettük az ősz tomboló színekavalkádját, a málnavészek rozsdamarta vörösétől a nyírek citromsárgájáig, amelyhez hasonlót még a képzelet sem bírt teremteni.”

Az ilyen jellegű leírásokban egyediség és komplexitás játékának „eshet áldozatul” az olvasó. Mert igaz ugyan, hogy a természetleírások egyfajta szöveg mögötti szöveggént egy sajátos tájba ragadják el az olvasót, de például a *Sóvárgás* című elbeszélés egészét tekintve maguk is az új érzelem friss fuvallatát árasztják. De még ennél is rafináltabbak a városkép nézőponttal űzött játéka *A köztisztletnek örvendő férfiban*. A Székelyudvarhelyre északnyugatról beérkező idegen nézőpontjából a város felvillanóan új, bizsergetően ismeretlen arcát mutatja – „szinte Párizst játszik” – míg a városba csakugyan beérve inkább a torzóban maradó nagysággal szembesülhet a látogató. Hogy aztán megfogalmazódjon az egyszerre a hely és az emberi sorsok között oszcilláló mondat a főhős részéről: „Mert bármiről lemondhat az ember, de a vágyairól nem.”

Azonban a városi térben berendezkedett (beletörődött?) embernek a táj szépsége már legfeljebb részvétlen díszlet, ablakból kitáruló mindennapos látvány. Kinézni az ablakon: inkább csak megszokottá vált mozdulat ez, az ágytól ablakig tartó napi reggeli rutin. A látvány nem teret nyit, hanem behatárolja a tekintetet. Talán csak a faluról városra került első generációs értelmiségi emlékeiben őriz még valamilyen nosztalgiát (*Ma éjjel eljövök érted, Éjszaka*). Ahogy a halál szorításában felértékelődnek a fiatalkori erdei bolyongások, az elveszettség és megtalálhatatlanság beavató rítusai. Azonban az időskori magányt a szülőfalu sem képes megváltani, a téli erdő, ahova az idős férfi menedéket keresve kiűzi magát, legfeljebb „az időtlenség és a jövőtlenség távlattalanságát” rejt (*A karácsonyfa*). Megállni és széttekinteni a téli részvételen, ember nélküli tájban: ezt kínálják Lőrincz György történetei is. És amúgy is, talán ez a legtovább, ahova eljuthatunk.

(Lőrincz György: *Ma éjjel eljövök érted*. Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2021.)

TÓTH KLÁRA

ÖRÖKÜL KAPOTT TRAUMÁK

E sorok írása idején a Libri sikerlistáját Orvos-Tóth Noémi klinikai szakpszichológus *Szabad akarat* című könyve vezeti, amely a transzgenerációs lelki sérüléseket, valamint az azok felismeréséhez és leküzdéséhez vezető utat mutatja be. Az egyik legismertebb kortárs amerikai író, Jonathan Franzen *Keresztutak* című, idehaza tavaly megjelent családregejnyében is bőséggel találhatunk példát az „öröklött sors” bénító hatásától szabadulni akaró hősökre.

Természetesen a filmvilág sem maradhat ki a transzgenerációs traumák bemutatásából. Rövid időn belül két jelentős mű is feldolgozta a témát: mindkettő Auschwitzban született szülők és gyermekeik rendkívül terhelt kapcsolatát elemzi. Cseke Eszter és S. Takács András *Születési helye: Auschwitz* című dokumentumfilmje egy koncentrációs táborban született nőről és az ő leányáról, kettejük konfliktusokkal terhelt kapcsolatáról szól. A napjainkban Kanadában élő magyar család a már szintén anyává vált középkorú nő, Kati kezdeményezésére a kamera előtt éli újra és dolgozza fel a velük történeteket, ledöntve ezzel a korábban megközelíthetetlen tabukat. Kati úgy hiszi, hogy ő már e terhet letéve könnyedebben, természetesebben szeretheti gyerekeit.

Kísértetiesen hasonló sorsokat követhetünk végig Mundruczó Kornél német-magyar koprodukcióban készült *Evolúció*ájában. A rendező pályája kezdetétől folyamatosan váltogatja a színházi és a filmes munkákat. Eredetileg az *Evolúciót* is színdarabnak írta felesége és munkatársa, Weber Kata. A Proton színház előadása rendkívüli sikert aratott a Ruhrtriennale zenés színházi fesztiválon. A színpadi változatban hatalmas szerep jutott Ligeti György *Requiem*jének, ennek a különleges gyászmisének.

A film három részből áll, melyek címeiket a – három különböző generációt képviselő – főszereplők keresztnéveiről kapták: Éva, Léna, Jonas. Az első, alig húsz percnyi egység a birkenauai koncentrációs tábor gázkamrájában játszódik, ahová három meglett férfi érkezik takarítani. Fertőtlenítőszerrel locsolnak a falakra, amit aztán vizes kefékkel kezdenek el mosni. Sziszifuszi munkájuk közben rövidesen egyre nagyobb mennyiségű hajszálra, hajcsomóra bukkannak – végül, mint Repin hajóvontatói húzzák a kötélle csomósodott haját. Mielőtt egyikük elájulna a borzalomtól, csecsemősírással lesznek figyelmesek. Egy aknából egy nagyjából egyévesnek tűnő gyermeket emelnek ki, majd kirohannak vele a szabadba – a gázkamra fullasztó, homályos, áthatolhatatlan bezártságot sugalló közegét ezzel magunk mögött hagyjuk. A tábor felszabadító katonák diadalmasan fogadják a gyermeket, még csillagos katonasapkát is nyomnak a fejére. (Egyes történészek szerint a koncentrációs táborokba érkező orosz katonák és a lengyel Vörös kereszt önkéntesei több, itt született és rejtgetett gyereket találtak 1945-ben.) A kezdő rész látványvilága szikárságában, visszafogottságában is megrendítő. Hogy mi történt a táborban megtalált kislánnyal, az csak a második részben, Éva történetéből derül ki. Történészek bizonyítják,

hogy részben az orosz katonák, részben a lengyel Vöröskereszt több, a táborokban született és rejtegetett gyereket talált.

A hetven körüli, kissé demens Évához egy délelőtt beállít lánya, Léna, aki azt kéri tőle, hogy készüljön el egy díjátadásra és adja oda neki a nagymama születési anyakönyvi kivonatát. Éva fásultan tiltakozik, nem akarja átvenni a kitüntetést – mondván, hogy ő soha nem fogadott el semmit csak azért, mert zsidó. Az igazolványt keresgélik, de nem tudják, hogy melyik a hamisított és melyik az eredeti. Mindezt monotonon, egykedvűen, hihetetlen természetességgel, ahogyan Monori Lili évtizedeken át más filmekben is különböző konyhaasztalok mellett ült. Léna feldúltan tiltakozik: majd ő elmegy és átveszi a díjat és a pénzt is, így legalább egyszer haszna lesz abból, hogy zsidó. Szükségük van az igazolványra, mert a berlini hitközség csak a papíroknak hisz. Léna kiabál, az anyja nyugtatja: nem igaz, hogy nem szerette őt, és mi az, hogy nem volt gyerekkora? Neki aztán volt, mert ő Auschwitzban született, az anyja nem vallotta be, hogy terhes, a kenyéradagját nap mint nap odaadta a kápoknak, hogy könnyebb munkára kerülhessen. Hiába figyelmeztették, hogy a szülés után mindketten mennek a gázkamrába, ő volt olyan „vagány”, hogy megszülte. A „vagány” szóval többször jellemzik a nagymamát, ám a kifejezés mindvégig bántotta a füleket. Éva anyja mindennel szembeszállva, szinte a józan ész határát átlépve hozza meg döntését. Én ezt nem vagányságnak érzem – a jelzőt inkább a szlengben használjuk a vakmerő, belevaló, ugyanakkor könnyebb fajsúlyú emberek minősítésére. Tette inkább a mindenre elszánt, a gyalázatos történetekkel, körülményekkel végsőkéig szembeszálló, bátor, megfélemlíthetetlen, belsőleg szabad emberre jellemző. Gyermekeit elvették tőle, de enni nem adtak neki; kíváncsiak voltak, hogy meddig bírja, de ő megette a kukacot is. Hazatértek, ám Évába kitörölhetetlenül beleivódott a félelem és a bizalmatlanság: mindig az asztal alá bújt, ha vendégek jöttek és onnan hallgatta, hogy rokonai és a család ismerősei közül kit öltek meg vagy zártak börtönbe.

Veszekednek, sorolják a sérelmeiket, de nem kerülnek közelebb egymáshoz. Amikor az asszony bemegy a fürdőszobába, a lány elveszi az asztalról az anyakönyvi kivonatot. Megállíthatatlanul ömleni kezd a víz a konyhaszekrényekből, ám ez ebben a lelki atmoszférában inkább a közelgő vízőzont, mintsem a megtisztulást szimbolizálja. A traumák öröklődésére tehát fény derül, de anya és lánya kapcsolata mit sem változik.

A rendező Éva szerepét jutalomjátéknak szánta az általa mindig is csodált színésznőnek, akitől rengeteget tanult, és aki idősebb korában nem jutott tehetségéhez méltó szerepekhez. Monori Lili egy tömbből faragott, eszköztelen, csupán a jelenlétéből sugárzó alakítása igazolja is a rendezőt. Láng Annamária szintén remekül alakítja az ideges, robbanékony, az érdekeit elszántan képviselő, élni – és nem túlélni – akaró Lénát. Ám az, hogy a túlélők beidegződéseinek sikerül-e túllépnie, a harmadik részben derül csak ki, Léna és fia, Jonas történetéből.

Körülbelül tíz évvel az anyjával való drámai találkozás után Léna Berlinben él a fiával. A korábban kifejezetten vonzó nőt látványosan megtörték az idegenben töltött évek. Társ nélkül, egy kamasz fiúval egzisztenciát teremteni, párt keresni és a fia identitáskeresésében támasznak lenni – nos, ez nem egy fák-

lyásmenet. Jonas lényegében Berlinben nőtt fel, már lehullt nevééről az ékezet, de mégis bevándorló, akit – egy muszlim kislányhoz hasonlóan – német osztálytársai nem fogadnak be. Jonas határozottan szabadulni akar zsidóságától: az anyja sütötte flódnit nem viszi el osztálytársainak, a kukába borítja. Önkeresésében még azt sem tudja, hogy német-e vagy magyar, bár már beszélnek anyjával identitásproblémájáról. Az iskolában a két idegen gyerek szükségképpen sodródik egymás felé, egy kamaszszerelemben keresnek menedéket. Lehet-e jövője ennek a kapcsolatnak, amikor családja a kislányt erőszakkal köti a muszlim hagyományokhoz, és a fiú már feltűnésével is ellenérzést vált ki belőlük? A bevándorló lét hiteles ábrázolása negyven percben a maximumot nyújtja, valós egyéni és társadalmi problémákat vet föl.

Nem kérdés, hogy Mundruczó Kornél a magyar film kiemelkedő tehetsége (csak a *Fehér Istent* tudnám feledni), amit ezzel a rendkívül rövid idő alatt előkészített és leforgatott, szinte a kisujjából kirázott filmmel is bizonyított. Az *Evolúcióból* kiderül, hogy a film a terápia eszközévé is válhat a transzgenerációs traumák feldolgozásában, melyből nekünk, magyaroknak bőséggel jutott. Itt van mindjárt a legnagyobb, egyes számítások szerint minden harmadik családot érintő, országvesztő traumánk: Trianon. Vajon megérem-e, megérjük-e, hogy méltó játékfilmek készüljenek róla?

KÁDÁR GYÖRGY

FINNORSZÁG MÚLTJA ÉS JELENE KÉT MONDATBAN

Az első mondat. Finnország mostani köztársasági elnöke, Sauli Niinistö (sz. 1948, Kansallinen Kokoomus, Nemzeti Koalíció) 2000-ben, amikor arra kérték, hogy méretesse meg magát a köztársasági elnöki választáson, a felkérést még abban a kissé vicces formában utasította el, hogy az elnökség olyan életvitelt követel meg, amire „gyermekeimet egyedül nevelő, félig kezelhetetlen legényemberként (*puolivallaton leskimies*)” jelenleg még nem állok készen.

A második mondat. 2021-ben a jelenlegi miniszterelnök – Sanna Marin (sz. 1985, Suomen Sosialidemokraattinen Puolue, Finn Szociáldemokrata Párt) – megválasztását követően nem sokkal azt mondta: „A miniszterelnöki teendőket a magam arculatára fogom szabni” (*Marin on sanonut haluavansa muokata pääministerin tehtävää näköisekseen*), Ilkka Pohjainen, 2021. december 10. (A tartományi lap igyekezett gyorsan hozzátenni, hogy ezt Marin, ha akarja, nyugodtan megteheti.)

Majd negyven évet töltöttem tanárként egy vaasai finn iskolában (ahonnan aztán el is távolítottak, mert „idejétmúlt” kalevalai dalokat meg „idejétmúlt Vivaldit” és Bartókot tanítottam). A negyven év alatt betekintést nyerhettem nem csak az itteni iskolák, de az óvodák és az egyetemek életébe is. Mindezek alapján azt mondhatom, hogy a két fenti mondatnál rövidebben és tömörebben magam sem tudnám összefoglalni az ez idő alatt szerzett tapasztalataimat.

Sauli Niinistö mondatából, annak kedélyeskedő volta mellett is, a napnál világosabban kitűnik, hogy ő tisztában volt azzal, hogy az elnökség elvállalásával olyan kötelezettségek járnak, melyek mellett többé nem lehet olyan magánélete, amihez neki személy szerint esetleg kedve volna. Attól kezdve az ország ügyei lennének az elsők, vagyis attól kezdve magánéletét félretéve, teljes egészében országa-népe javára kell élnie – *éjjel is és nappal is* (ld. alább). S valóban, az elnökséget csak 2011-ben vállalta el, amikor minderre készen állt. Ekkorra érezte magát késznek az elnöki feladatra – de nem csak lelkiileg és magánéletére nézve! Niinistö a köztársasági elnöki feladatokra több évig tartó munkával készítette fel magát (<https://www.iltalehti.fi/paakirjoitus/a/2011080514162510>).

Ezzel szemben Sanna Marin (egy gyermek édesanyja) mondatából az olvasható ki, szintén napnál világosabban, hogy számára nem a miniszterelnöki feladatok, nem az ország, vagy a finn nép sorsa az első, hanem önmaga. S ha a finn miniszterelnöki feladatkörök neki nem testhezállók, akkor majd ő azt a maga képére át fogja formálni. Hogy mit jelent mindez, abból december 6-án kaphatott a finn nép egy kis ízelítőt (vagy előzetest?): a miniszterelnöknő a függetlenségi nap előestéjén hajnali négyig bulizott egy helsinki kocsmában anélkül, hogy sürgős esetben az államtanács kapcsolatba léphetett volna vele. Ez volt az a pont, amire még a finn baloldali sajtó is felhőrdült. (Megjegyzendő, hogy a miniszterelnöki feladatokat és kötelezettségeket Finnországban törvények szabályozzák. Annak személyre szabásáról tehát nem a miniszterelnök dönt.)

Alighanem túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy az egyik hozzáállás felelősségtudatos, míg a másikból nemcsak, hogy a másokért, az ország közösségéért érzett felelősségtudat hiányzik, de még az a képesség is, hogy önmagán túl tudjon látni. A két politikus között még negyven évnyi korkülönbség sincsen. Mi történhetett e negyven év alatt? Az egyik tényező alighanem a tömegmédia bizonyos politikai érdekek mentén történő és egyre hatékonyabban működő tudatformálása, melynek célja a hedonista, csak magával törődő személyiség kialakítása. A másik viszont az iskola, mely azzal, hogy újabban ugyanebbe az irányba hat, a személyiségeket védekezésre képtelenné teszi a tömegmédia hatásaival szemben is. Sauli Niinistö még olyan iskolába járhatott az '50-es és '60-as években, ahol a tanárnak tekintélye volt, az oktatás és a nevelés milyenségéről, céljairól és módszereiről – a tanügyminisztérium utasításai alapján, de – ő döntött. Ebben az iskolában a tanulók osztályokra bontott csoportokban tanulhattak, ahol egyúttal, s anélkül, hogy tudtak volna róla, megtanulhattak másokkal *együtt* élni, a sikereken *együtt* örülni, egymásért izgulni, szomorkodni, játszani, ünnepelni, osztálytársukra tekintettel lenni és másoknak örömet szerezni. A sok osztály pedig egy nagyobb iskolai közösséget alkotott. E közösségekben a gyermek megtanulhatott közös célokért, a közös jóért és szépért élni. Ebben az iskolában volt többek között irodalom- és énekoktatás. Sauli Niinistö még egészen biztosan olvasta az iskolában a *Kalevalát*, s ismerte a finn irodalom nagyjainak műveit. Biztos vagyok benne, hogy Niinistö mind a mai napig fel tudja mondani Eino Leino, Uno Kailas vagy Yrjö Jylhä egy-egy versét, olvasta az iskolában Teuvo Pakkala novelláit, Aleksis Kivi *Hét testvérét* és

a többi klasszikus művet. Egészen biztos, hogy Jean Sibelius, Toivo Kuula és más klasszikus finn zeneszerzők műveit és dallamait is kívülről tudja. És itt olyan szerzőkről van szó, akik az 1800–1900-as évek drámai változásai alatt rendkívül intenzíven éltek életüket, akik életművében összesűrűsödött a finn nép életérzése, múltja, jelene, s a jövőbe vetett bizodalma. A finnek enélkül a hihetetlen nagy érzelmi töltés és hit nélkül aligha tudták volna azt a világra szóló csodát megtenni, hogy legyőzik (1939, 1941) a hatalmas túlerőben lévő szovjet hadsereget. A finn férfiak és nők (lották) együtt meg tudták védeni közös hazájukat. Ez az oktatás, ez az iskola olyan alapot adott Niinistönek és kortársainak, ami képessé tehet valakit, hogy életét egy országért áldozza. A finn klasszikusok ismerete és szeretete olyan étoszt adott ennek a generációnak, hogy azt a tömegmédiá már nemigen tudja kikezdeni.

S milyen iskolába járnak manapság a finn gyerekek? Röviden szólva olyanba, amit már atomjaira bomlasztottak. Olyanba, ami politikai eszmék mentén szerveződik és a gyermek fejlődéslelektani sajátosságait teljesen figyelmen kívül hagyja (ld. erről bővebben például Liisa Kelttikangas-Järvinen, *Köznevelés* 2020/5). Amiben a tanár már nem tanár, még csak nem is nevelői hivatásától megfosztott oktató, hanem szolgáltató (hivatalos szóhasználat). A gyerek pedig – legkésőbb a felső tagozaton – a megrendelő, aki kis híján azt mondhatnánk, azt rendel meg, amit akar. Mivel az osztályszellem előre vivő és összetartó ereje az azt irányító tanár nélkül eltűnik, így a gyermekközösségek vezető híján felbomlanak, s ma a finn iskola legnagyobb problémája már nem az, hogy mit tanuljunk és hogyan, hanem hogy mit lehet tenni a gyerekek között egyre agresszívebben dúló ellenségeskedés és bántalmazások ellen. De ez sem volt elég. A legújabb, hogy már az osztályokat is megszüntetik, és „falak nélküli” (seinätön) iskolákat hoznak létre. A tanórára két-három osztálynyi gyermeket visznek be egy nagy terembe. Mivel az oktatás és a nevelés így nem működik, ezért (meg különben is) a tanárok kénytelenek a diákoknak egyéni „arculatra” (Sanna Marin) szabott tanterveket készíteni. (Magam tolmácsoltam nemrégiben egy ilyen megbeszélésen: a felső tagozatos gyermek maga döntötte el, hogy ő nem akarja a három hónapos biológia-kurzust „fölvenni”, mert neki jobban tetszik az állampolgári ismeretek című kurzus. Az értekezleten jelenlévő három tanár, egy igazgató és a gyermek ezt el is fogadták és aláírták. A gyermek édesanyja csak azért nem írhatta az „üzletet” alá, mert őt a gyermek kérésére a tanárok kiküldték a folyosóra.)

Szépirodalmat pedig nem lehet választani, mert olyan – szó szerint értendő – nincsen. De a mai finn iskolások már Sibeliust sem igen ismerik, mert az ének-terem egy rockszínpad teli erősítőkkal, hangfalakkal meg szintetizátorral, melynek billentyűin katicabogár meg pillangó jelzi, hogy melyik akkordot kell majd lenyomni.

Aligha meglepő, hogy a finn iskola tele van gondokkal. Az érettségi színvonal alsó küszöbét majd minden évben lejjebb kell szállítani, s legutóbbi statisztikai adatok szerint a tanárképzőkre a korábbi négyezer jelentkező helyett már ezren sem kíváncsiak. (Nem csoda. Egy felsős diák 18 évesen még élénken emlékszik rá, hogy hogyan bántak pár évvel korábban tanáraikkal.) A problémák

megoldására a saját (eszme)rendszeréből kilátni képtelen oktatáspolitikai csak egy módszert ismer: még több pénzt adni az iskoláknak pszichológusokra és kisegítő tanároknak. Napjainkra eljutottunk oda, hogy az egyes tanórákon 12–15 diákkal egy tanár és legalább 1-2 kisegítő tanár foglalkozik.

Kell-e csodálkoznunk, hogy az újabb nemzedékhez tartozó Sanna Marin megsértve érezte magát, amikor a korona-pandémia első heteiben Sauli Niinistö azt javasolta a finn kormányának, hogy hozzanak létre szakemberekből álló munkacsoportokat, melyek segítenek majd a minisztereknek megalapozott döntéseket hozni? Marin az aznapi hírekben azt nyilatkozta, hogy a döntéshozatal csak rá, meg a miniszterekre tartozik. S minden esti híradóban ott állt a kamerák előtt testre feszülő ruhácskájában, hogy elmondja, ma mit döntött(ek). Javára legyen írva, hogy e munkacsoportokat később mégiscsak létrehozták. De kell-e csodálkoznunk, hogy amikor Marin kikerült a nemzetközi porondra, ahol a „nagy” EU-s vezetőkkal (Angela Merkel) találkozott, akkor ott jó kisdiák módjára zokszó nélkül és azonnal beleegyezett, hogy Finnország, a finn nép az EU-tól csak 2,9 milliárd eurónyi újjáépítési segítyt hívhat le, de 6,6 milliárd eurót kell majd befizetnie? S kell-e csodálkoznunk, hogy ez a finn vezetés a covid-járvány kitörése és a migránsok inváziója idején önálló politikai elképzelések híján és megfelelési kényszerből a finn EU-s elnökség (2019 július-december) legfőbb feladatának Magyarország és Lengyelország megbüntetését tűzte ki célul? Mást nem tehetünk, mint reméljük, hogy a józan ész valahogy hamarosan mégis felülkerekedik.

SZERZŐINK

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (1948) történész, műfordító, diplomata, az MTA doktora. 1976 január elseje óta az ELTE oktatója (1976–1981: a Román Tanszék tanársegége); 1981 novemberétől a Kelet-Európa Története Tanszék adjunktusa, docense s 2009 szeptemberétől egyetemi tanára.

BOTOS KATALIN (Nagyvárad, 1941) közgazdász, a Szegedi Egyetem emerita professzora, Közgazdasági Doktori Iskolájának alapító tagja és volt vezetője. A PPKE Heller Farkas Intézet ny. professzora, az egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának alapítója és első vezetője. Az Antall-kormány pénzügyi államtitkára, majd tárca nélküli minisztere. Az European Sciences and Arts Akadémia tagja.

CSÁK JÁNOS (Budapest, 1962), közgazdász-szociológus, címzetes egyetemi tanár, Magyarország nagykövete az Egyesült Királyságban (2011–2014), befektető. Elsősorban országok és szervezetek jövőképességét és stratégiáját megalapozó értelmezési és szervezési képességekkel, és ezirányú tanácsadással foglalkozik. Számos cég vezérigazgatójaként, illetve igazgatósági tagjaként tevékenykedett Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában. 2009–2010-ben tudományos kutatóként dolgozott az Egyesült Államokban. A Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjének birtokosa. Szabadidejében tanulmányok, cikkek és esszék írásával és műfordítással foglalkozik.

GARDA DEZSŐ (1948), történész, nyugalmazott egyetemi előadótanár, 1996–2008 között országgyűlési képviselő a románi-

ai parlamentben. 26 könyve, 138 nagyobb tanulmánya és több mint 500 írása jelent meg. Öt tanulmánykötetet szerkesztett. Döntő szerepe volt a magán- és a közbir- tokossági erdők visszaszolgáltatásában, a székelyföldi egyetemalapításban.

GECE GÉZA (1962, Leningrád) történész, újságíró. Budapesten, az ELTE-n végzett történelem-orosz szakon 1986-ban. 1990–2019 között az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén tanított. 1989 óta a Magyar Rádió munkatársa. A Károli Gáspár Református Egyetem óraadó tanára. Művei: *Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmusból* (Interetnica, 1993, Budapest), *Állam és nemzet a rendszerváltás után* (2002), *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat* (Tankönyvkiadó, 2007, Budapest), *Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene möttelaadi olemus, Ajakirjade Kirjastus* (2012, észt nyelven), *Nemzetpolitika – szorítóban. Aspektus – határok nélkül* 2002–2017 (2017).

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

KÁDÁR GYÖRGY (1955, Budapest) finn-ugor nyelvész, zenekutató, pedagógus. 1981–1984-ig a Nemzetközi Előkészítő Intézet és az ELTE BTK nyelvtanára. 1984–2018-ig Vaasa városában (Finnország) az Onkilahti Iskolában tanított ének-zenét illetve a város munkásegyetemén és más nyári egyetemeken tartott magyar nyelv- és országismeret, finn-ugor valamint zenepedagógiai kurzusokat. 2006-tól 2015-ig a *Magyar Nemzet* free lancer finn tudósítója. Väinö Linna és Teuvo Pakkala szépirodalmi művei-

nek fordítása után legutóbb Kodolányi János *Suomi* című munkáját jelentette meg finnül Finnország függetlenné válása 100. évfordulója alkalmából.

LAKATOS-FLEISZ KATALIN (1978, Nagykároly) irodalomtörténész. Doktori fokozatát Krúdy Gyula prózapoétikájából szerezte. A *Vasárnap délután Sárszegen* című esszé-, illetve *A napkelte elmarad* című novelláskötete megjelenés előtt áll.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

M. SZEKENI GÉZA (1945, Pestszenterzsébet) habilitált bölcsészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet. F. m.: *Alcide De Gasperi. Egy kereszténydemokrata a 20. században* (2007), *Robert Schuman. Egy kereszténydemokrata az európai egységért* (2009), *Egy kereszténydemokrata az új Németországért. Konrad Adenauer* (2010), *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár* (2012).

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja.

PETŐ ZOLTÁN (1986) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás esztétikája. A 18. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően, érdeklődése a 19–20. századi konzervativizmus, (angolszász és német), illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjed.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

KIRÁLY BÉLA

SÁRGAMELLÉNYBEN

ESSZÉK, INTERJÚK

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.